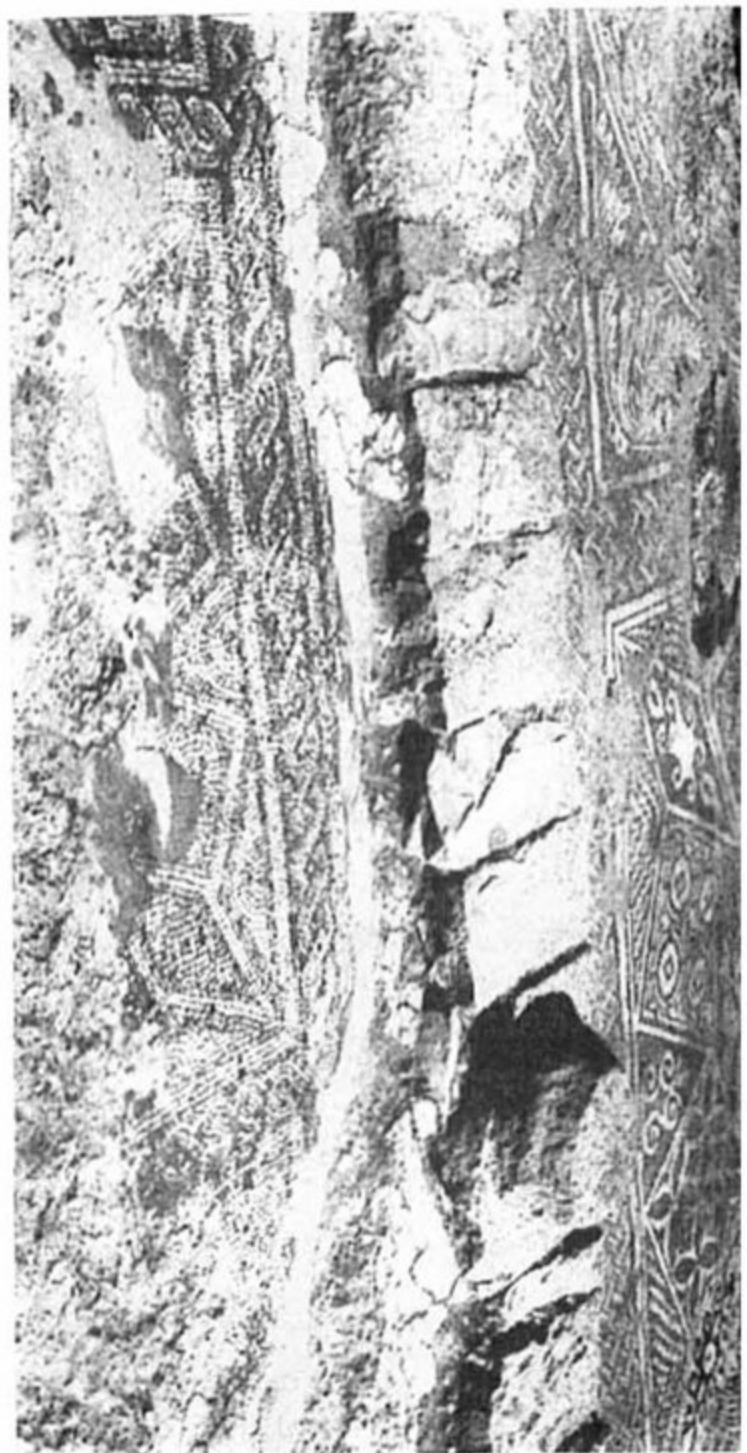
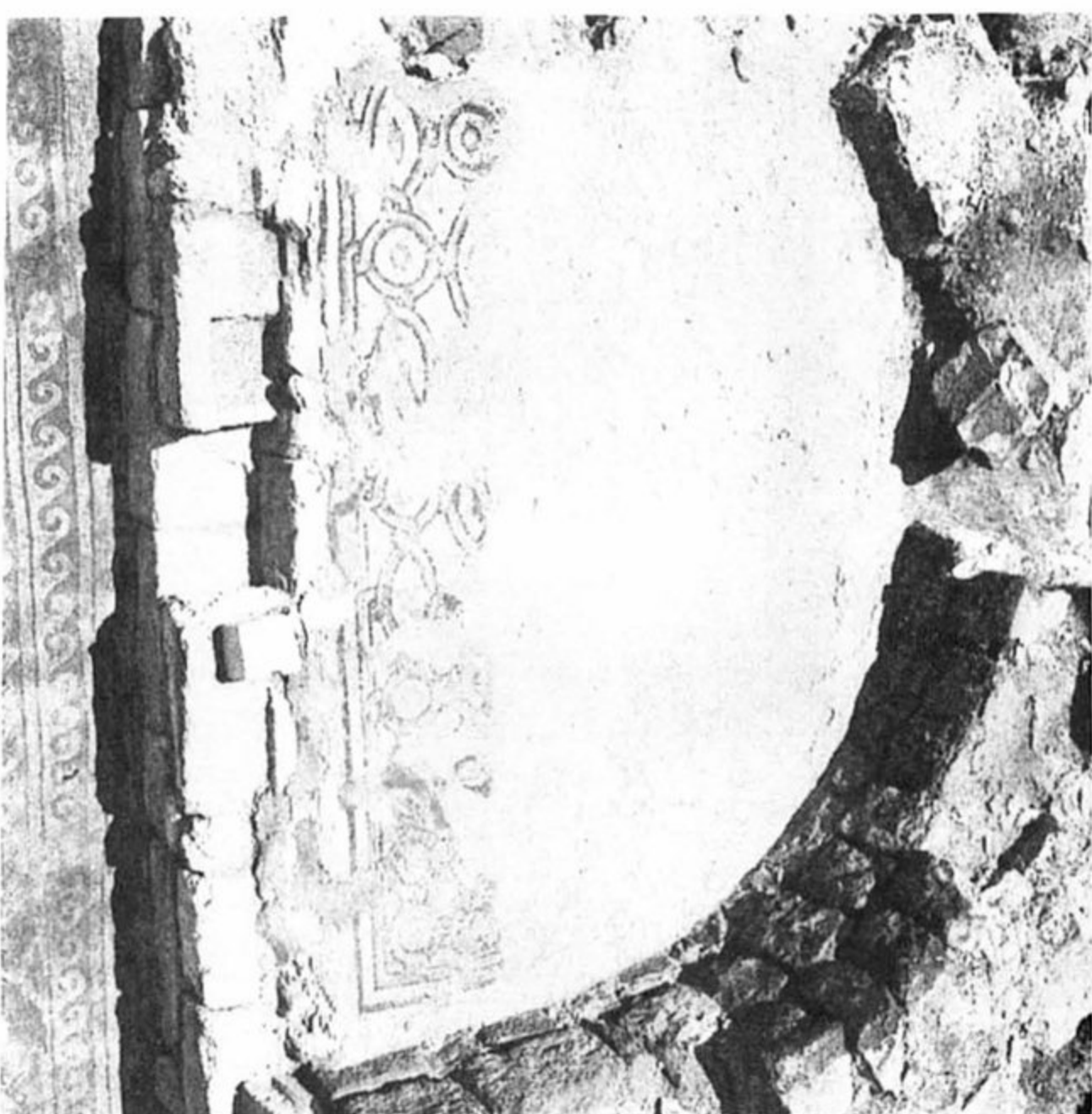

2. פסיפס השדה המזרחי בסיטרא הצפונית

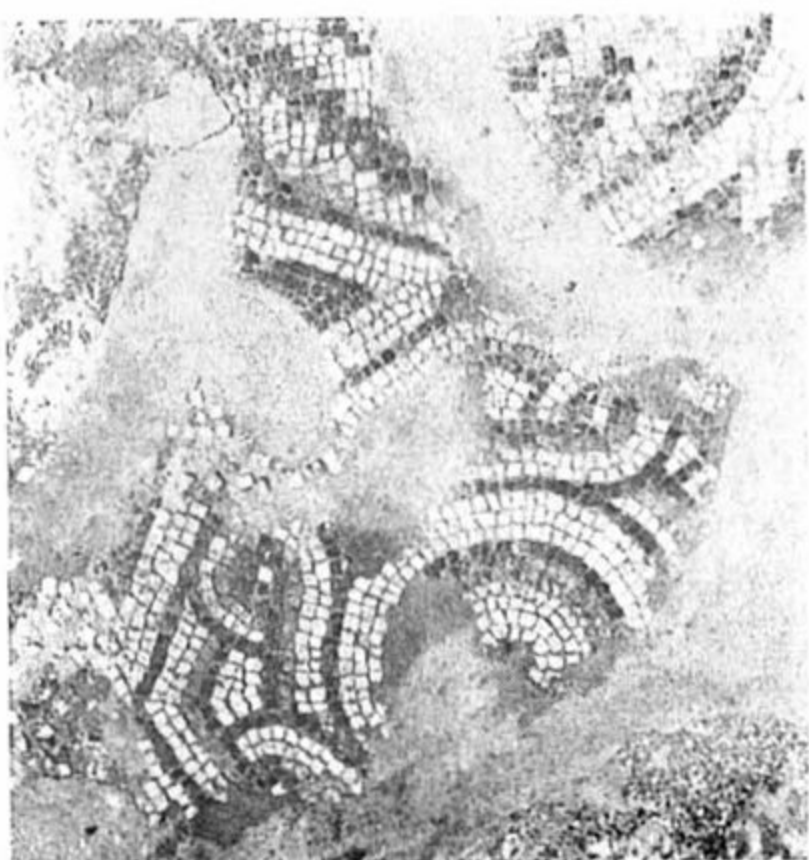
1. רצפת פסיפס בסיטרא הדרומית: בקיר-העמודים הדרומי משוקעות אבני-בניין מחקופות שונות: ברקע – הפסיפס שבאולם-החמור

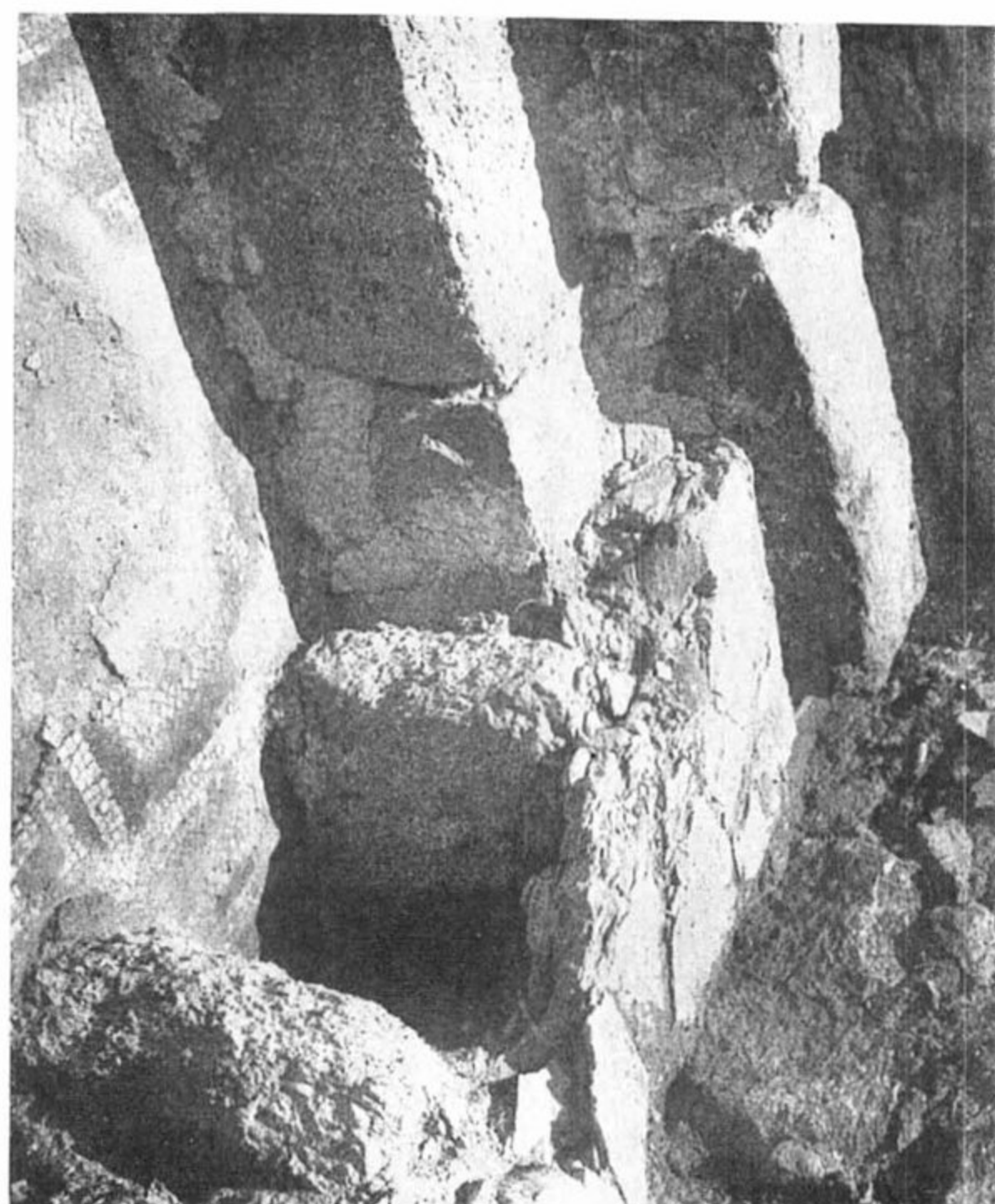
5. הנמחה עם רצפת-הפסיפס וקיר-הסורג המתנשאים מעל אולם-החמור

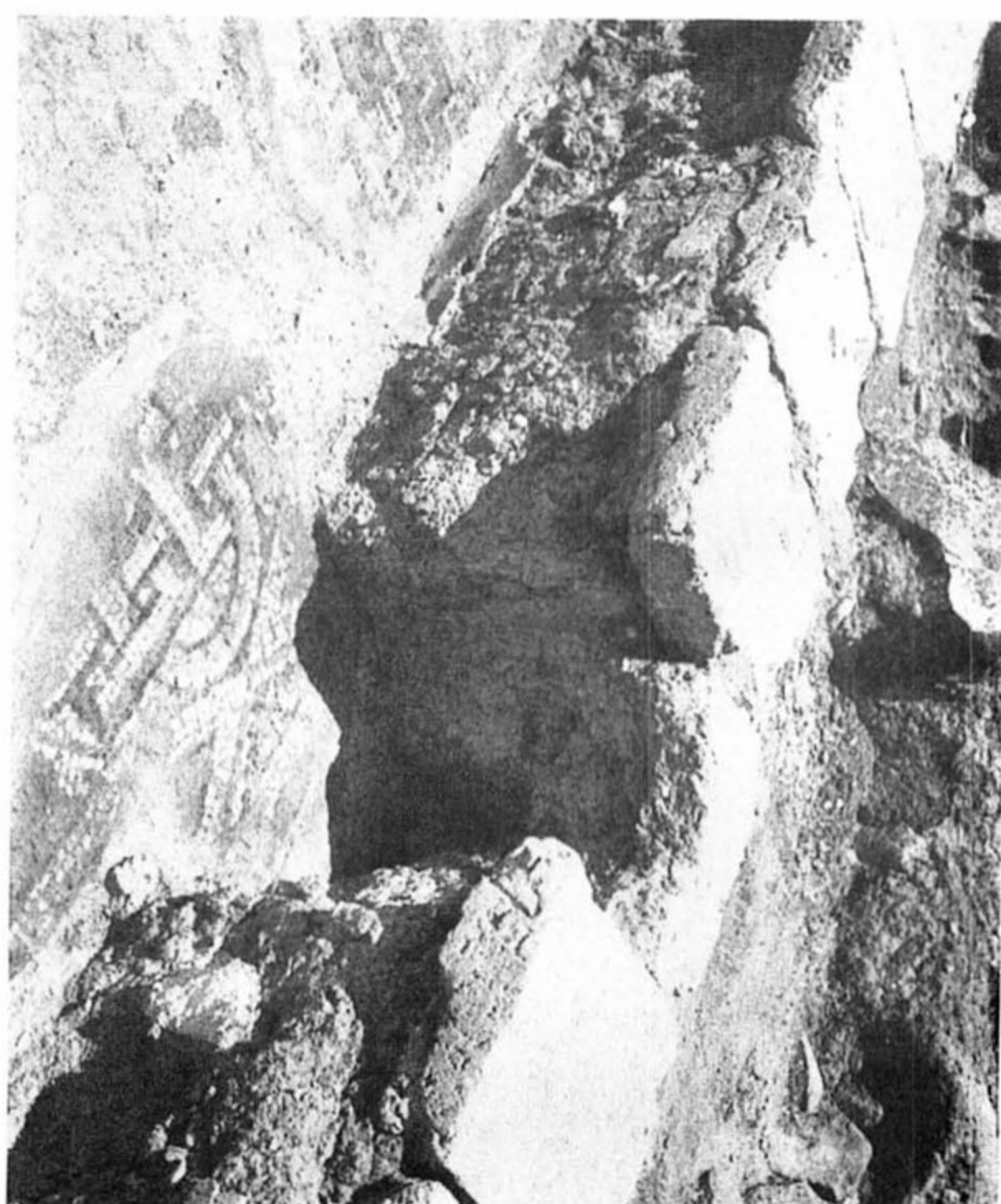
4. הכתובת היוונית והספין שברצפת-הפסיפס הסמוכה לפתח המזרחי המרכזי של בית-הכנסת

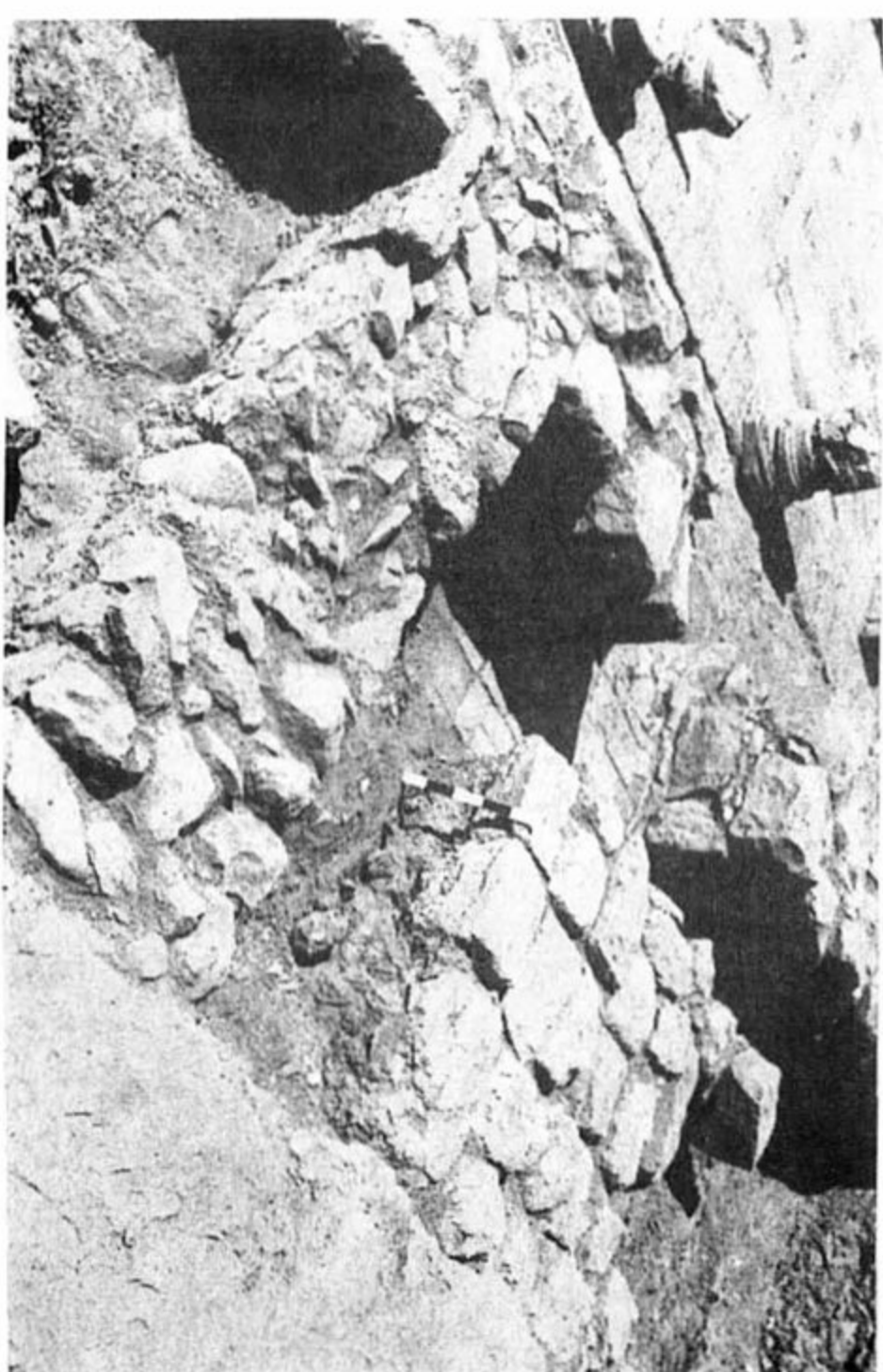
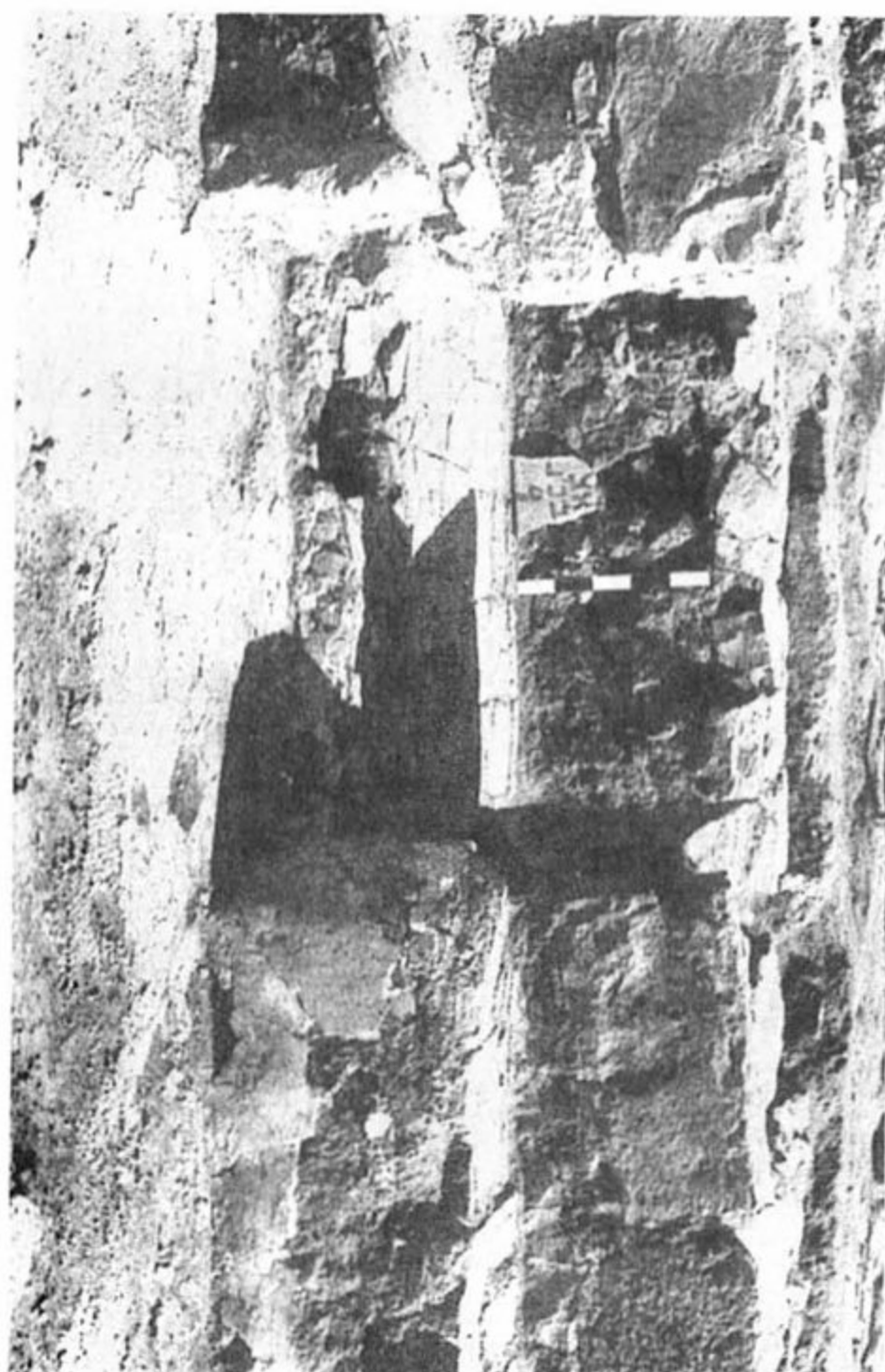
3. פסיפס השדה המזרחי בסיטרא הצפונית

2. ספסל על מדרות הבנויות על רצפת הפסיפס ביטרא הצפונית

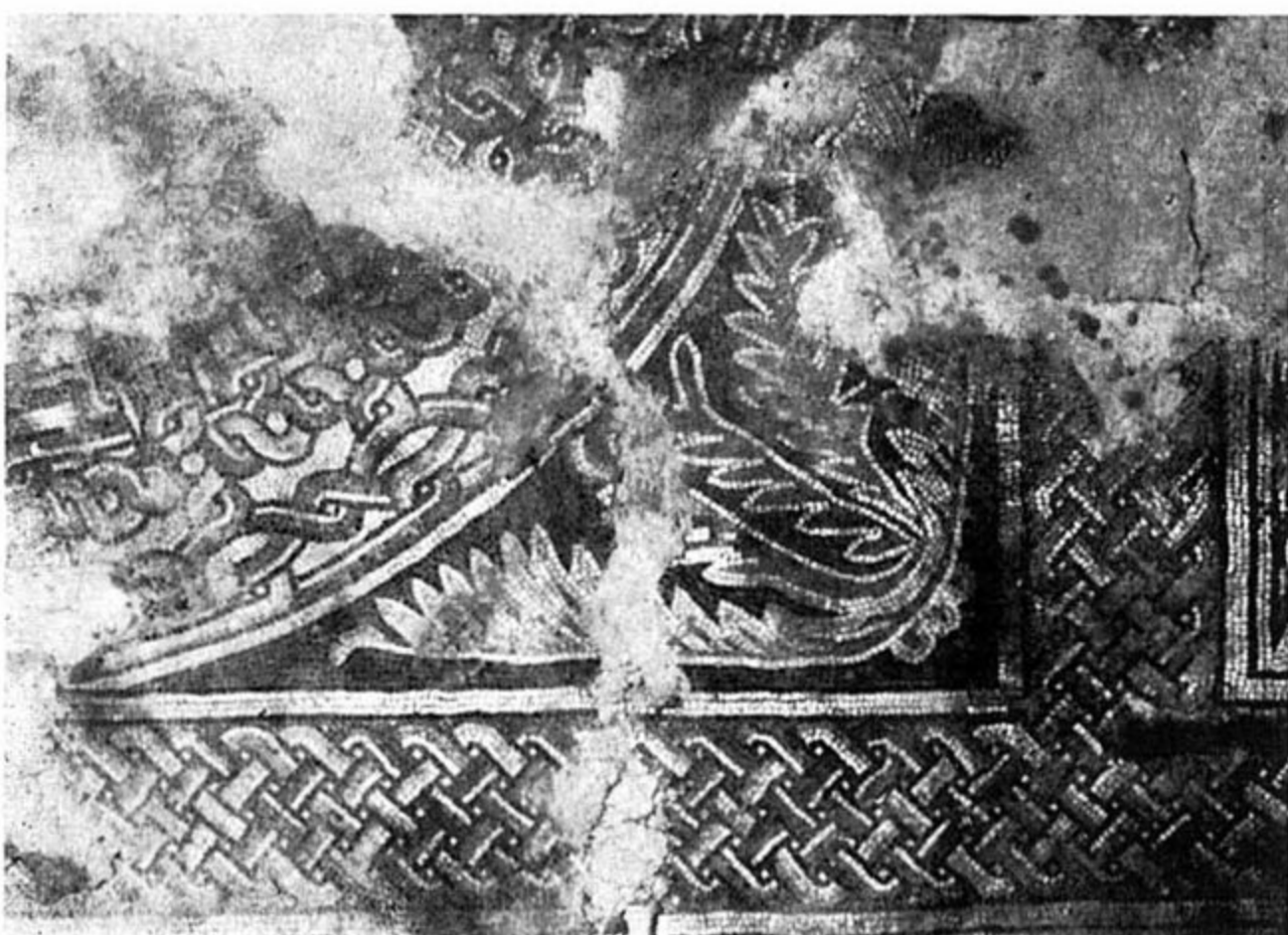

1. ספסל שהונח במקומה מאוחרת על רצפת הפסיפס של היטרא הצפונית

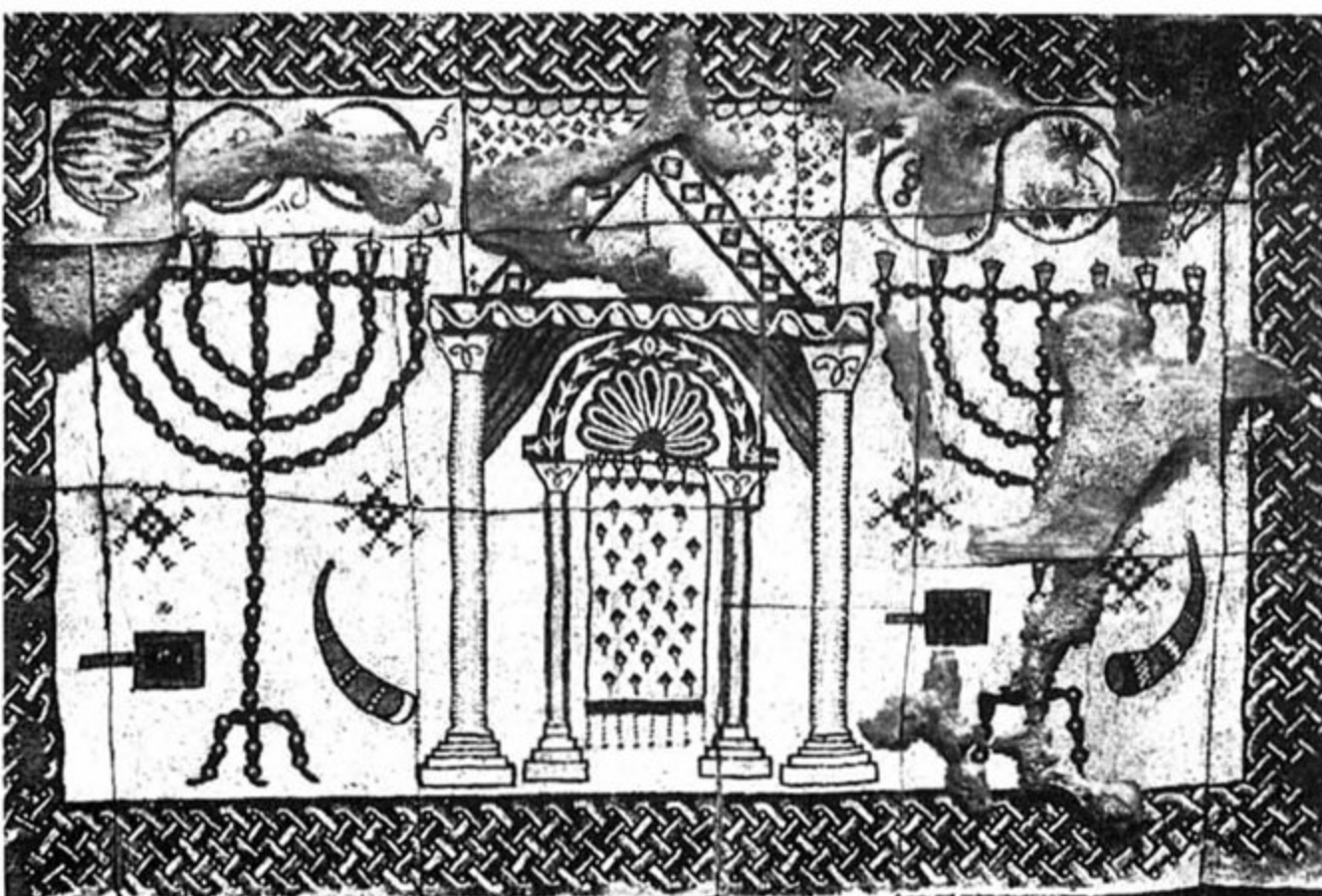

3. רצפת-פסיפס באולם-התווך ובמרכזו מעגל-רוח

4. רצפת-פסיפס באולם-התווך

5. פסיפס של ארון-קודש באולם-התווך

1. ספינים של פסיפס באולם-התווך

2. רצפת-פסיפס באולם-התווך

4. אבן קשת מגיר בחדר 5

1. מראה כללי של בית הכנסת וחדרים 7 ו-8

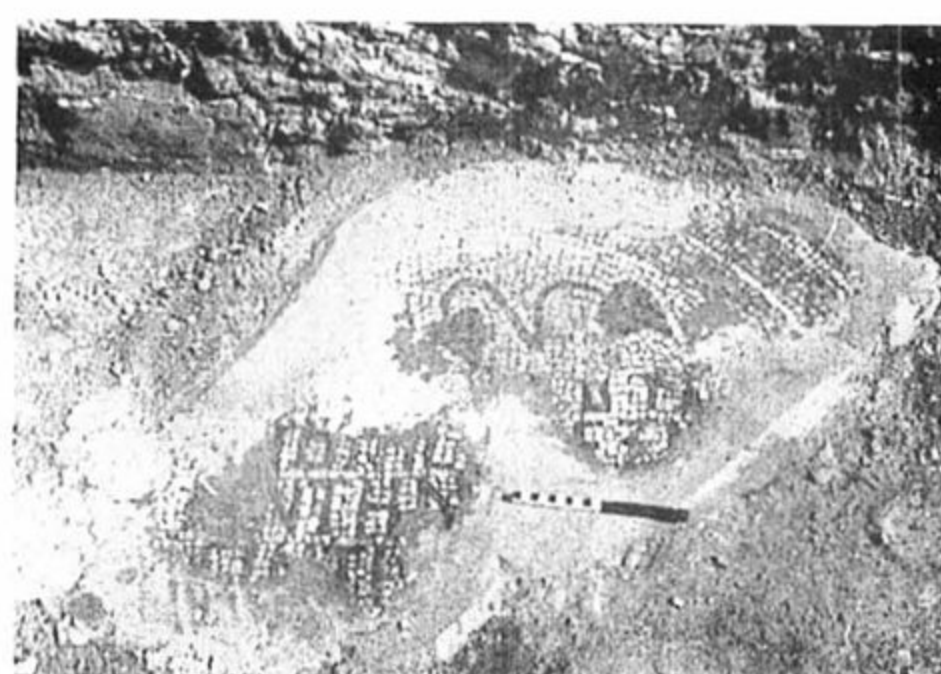
5. ספסל המונח על מדרגות שבסיטרא הצפונית

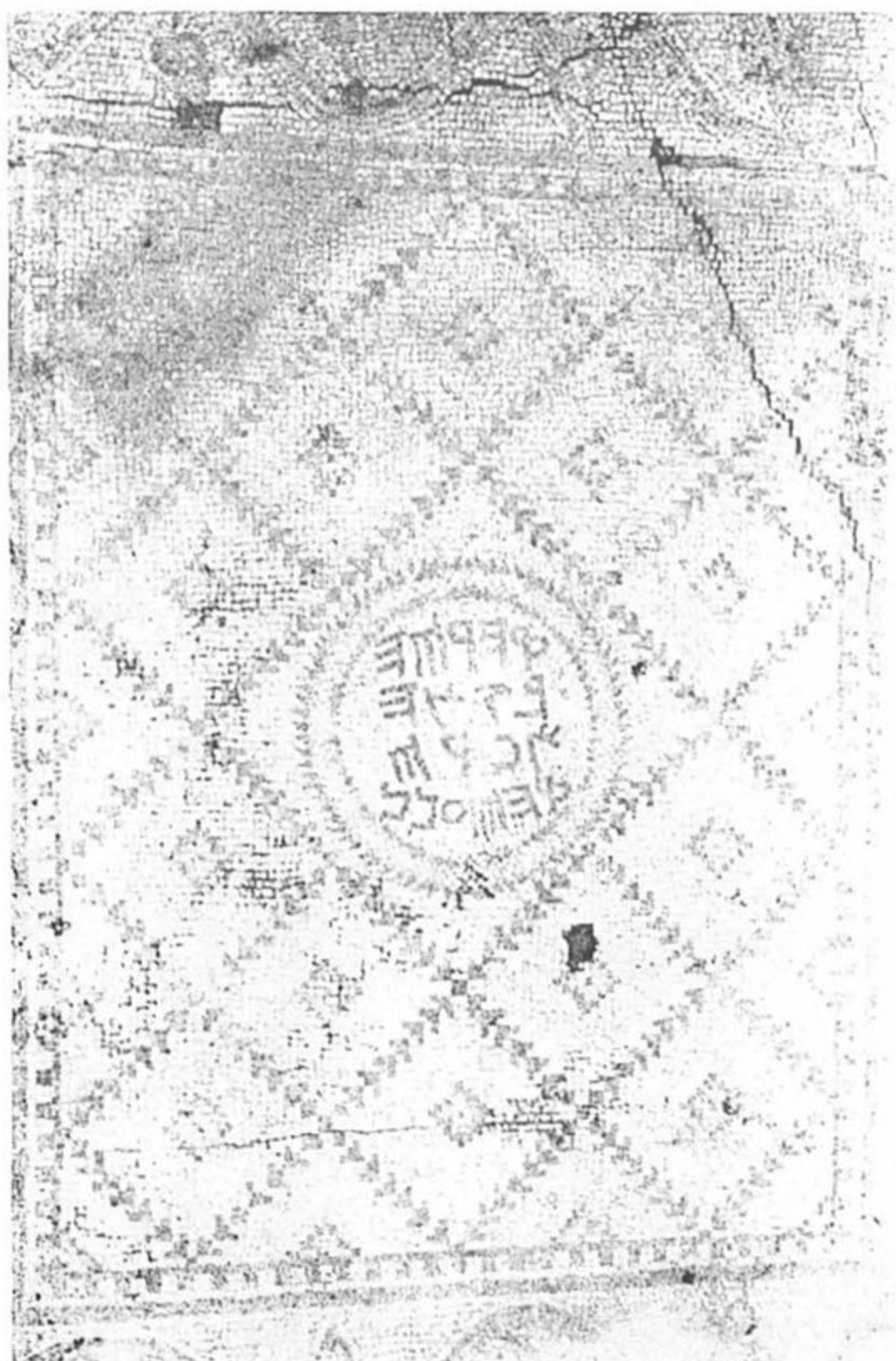
2. מבט על בית הכנסת ממערב

6. רצפת הפסיפס של חדר 9

3. כתובת יוונית בסיטרא הצפונית

2. הכתובת השומרונית בחדר 8

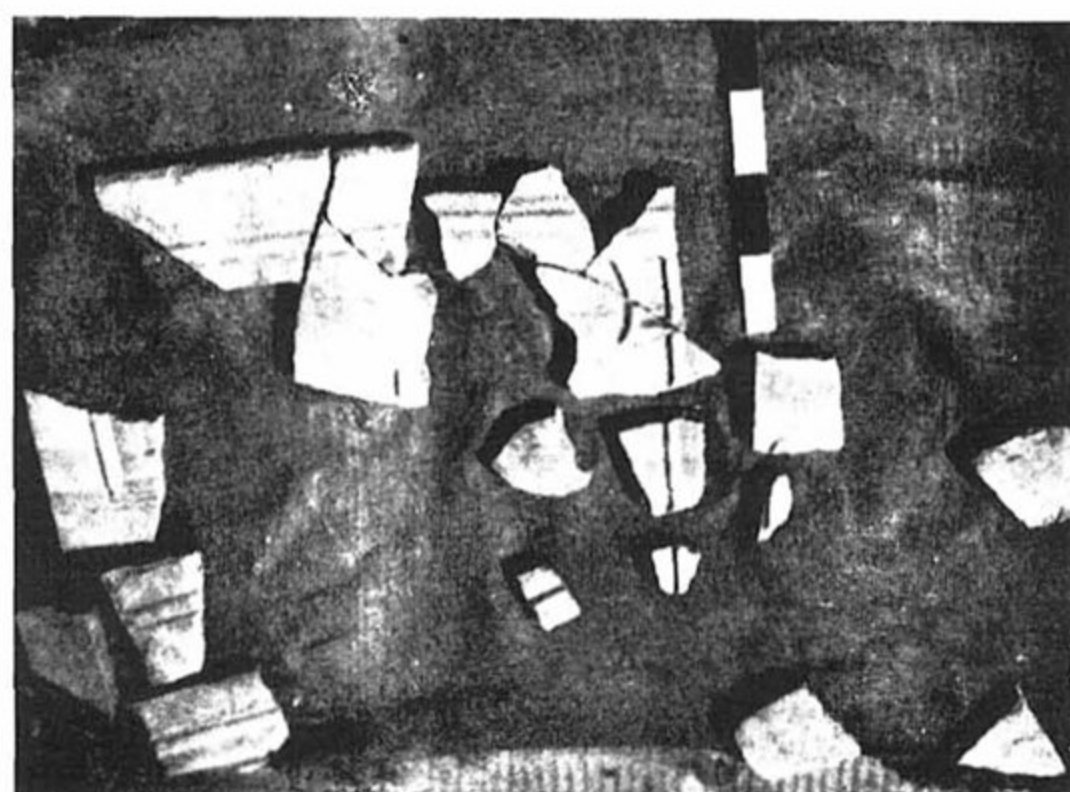
1. כתובת יוונית באמצע חדר 7

3. כותרת קורינתית מאבן-גיר

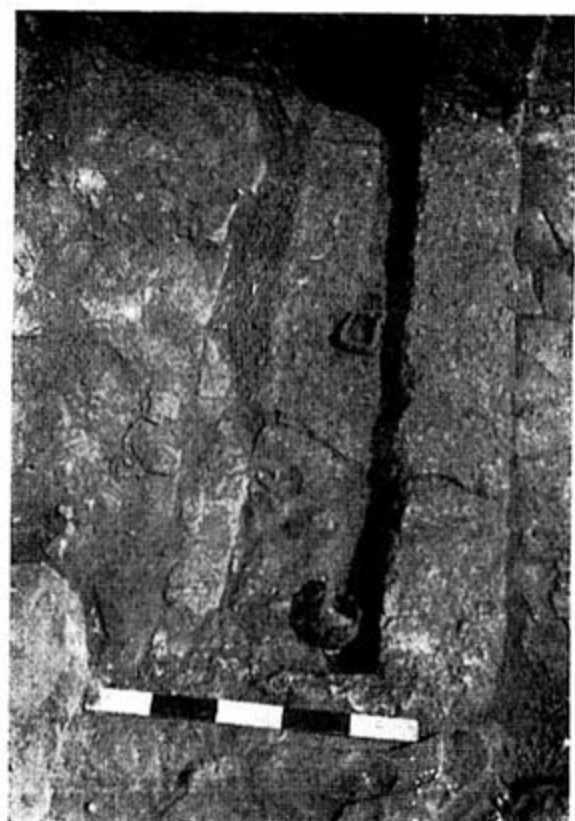

5. קונסול מאבן-גיר בפתח לחדר 4

4. שברים של לוחות-סורג משיש עם תבליט של מנורה

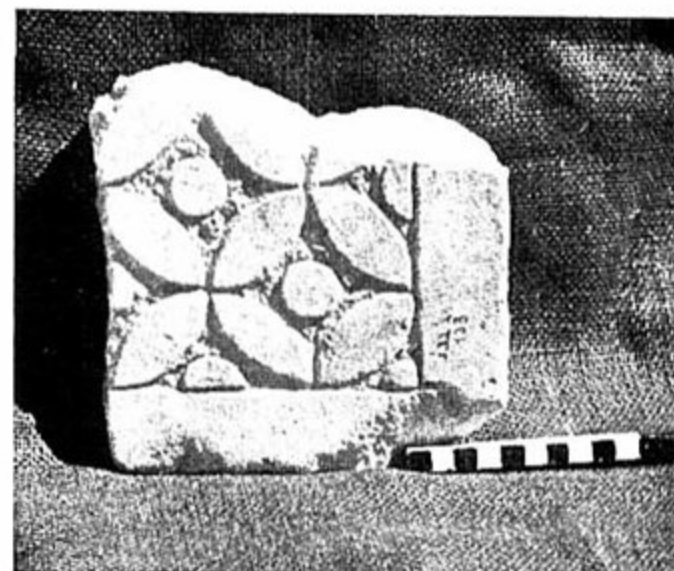
לוח לב

3. ציר ברזל ומסגרת

2. נרות זכוכית, ידית-משענת לנר-ברונזה
ובית-אחיזה מברונזה

1. שבר של לוח-שיש

6. טבעת-ברונזה לפרוכת ורובוביות-חרס

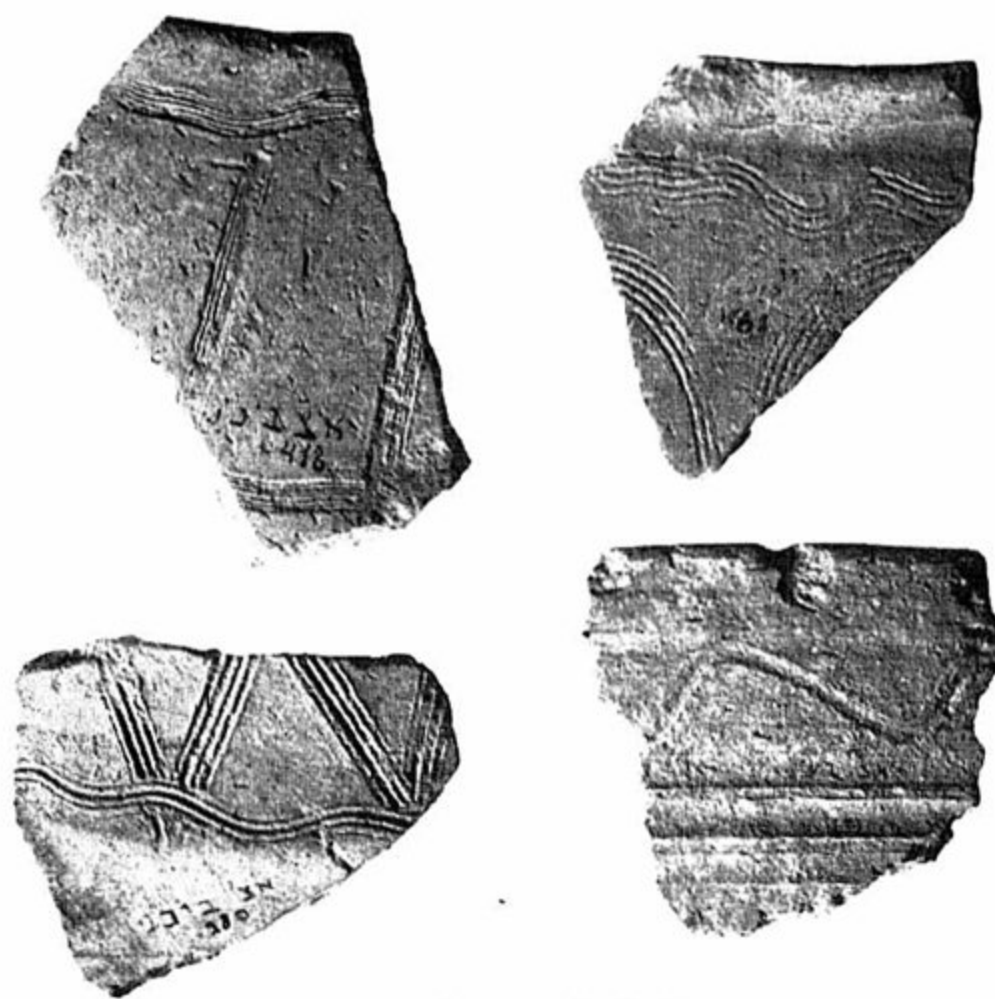
5. בסיסים של נרות-זכוכית

4. נר-זכוכית

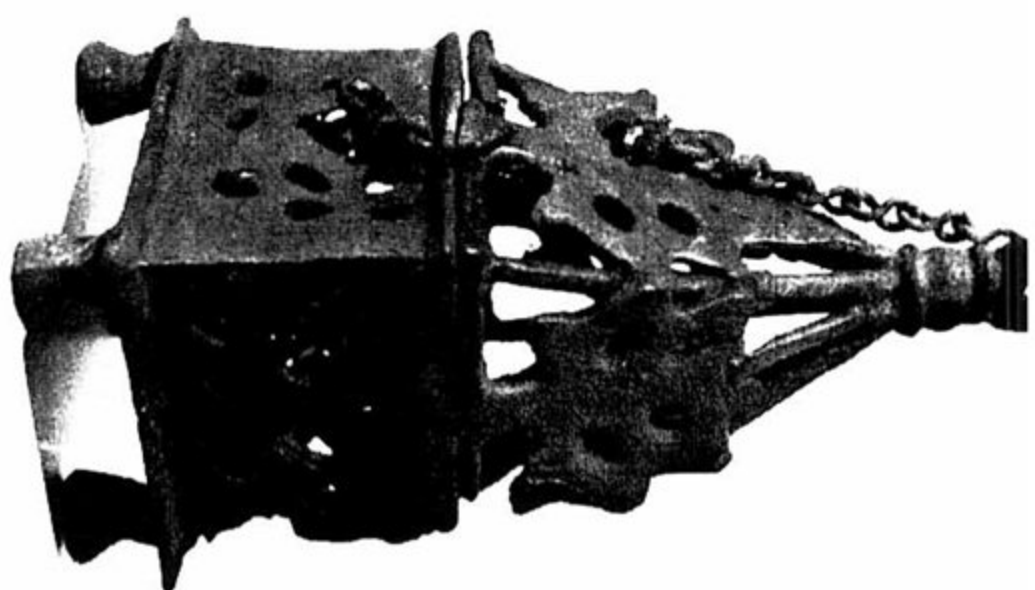
8. שפת קערה ושבר מעוטר של אגן-פערור

7. שברים מקושטים של אגן-פערור ושפת קערה (למטה מימין)

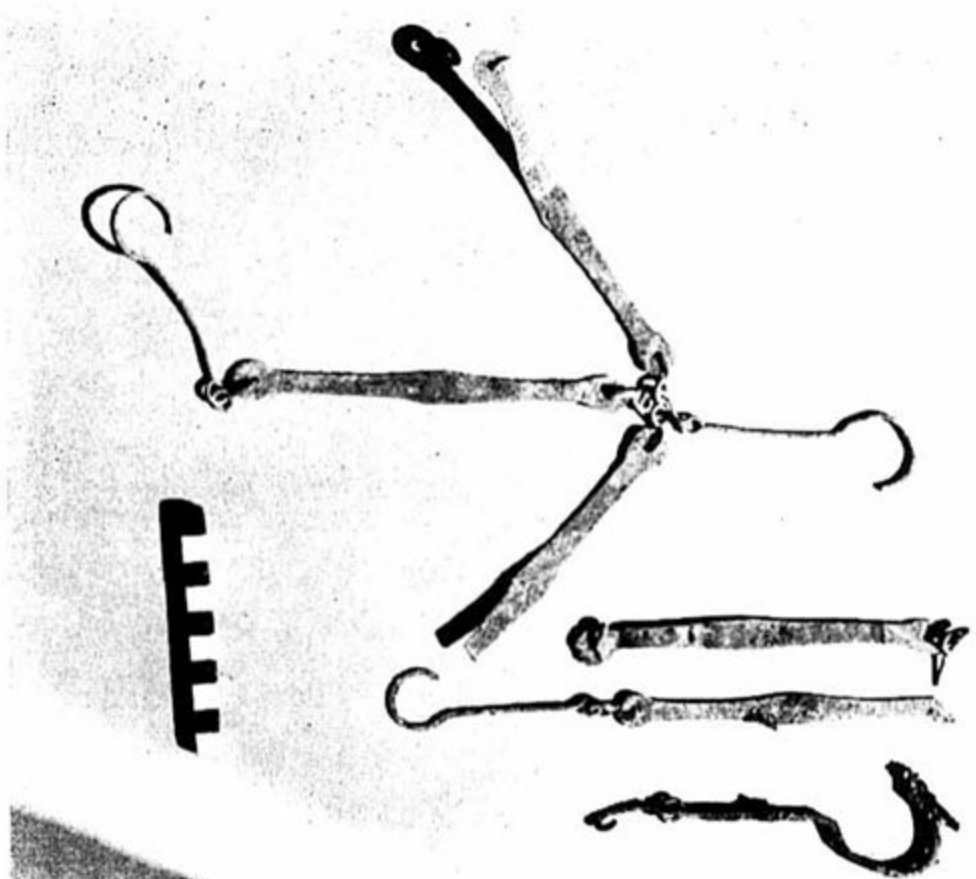
3. ידית-משענת לנר-ברונזה

2. מקטרת-ברונזה

1. פכית-חרס מן המאה ה-7

7. שרשרת של כלילה מברונזה

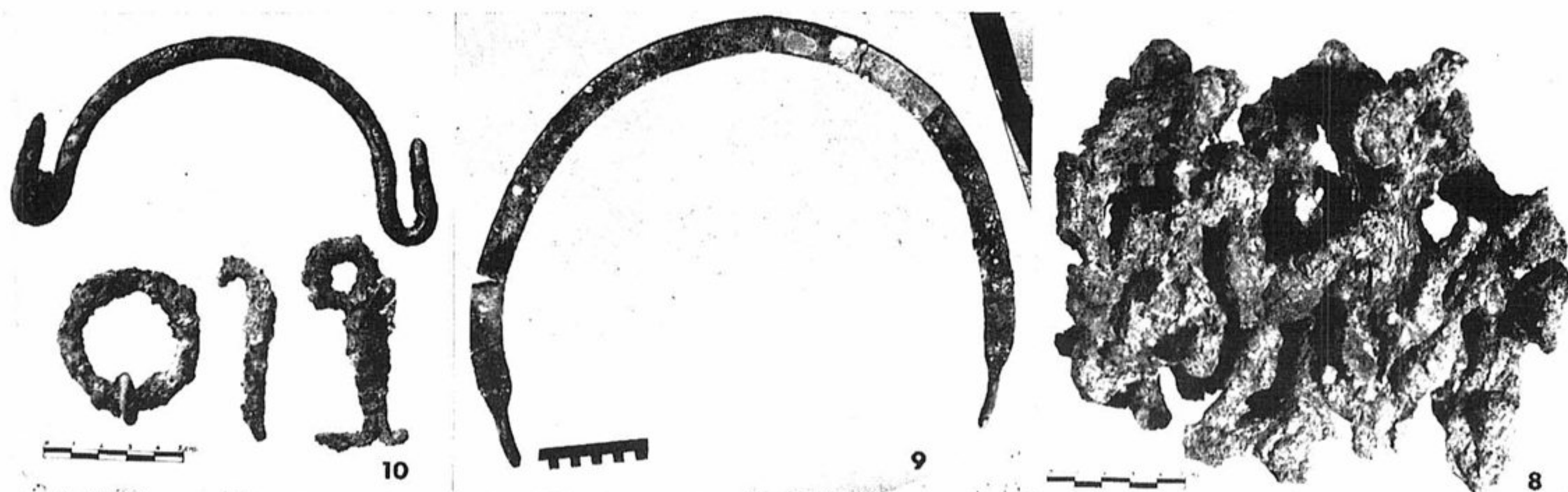
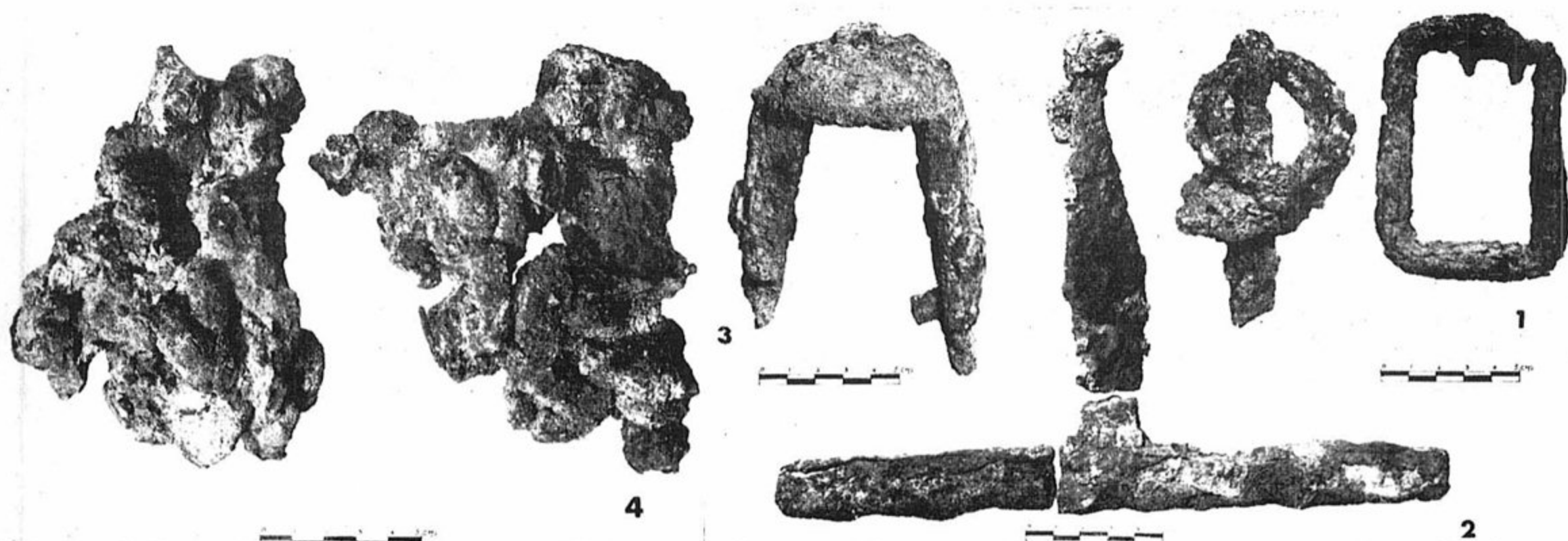
6. נרות-חרס מן המאה ה-7

4. שפה של אקן-פערור מעוטר

5. שני מחטים וטבעות-ברונזה

1. "מסגרת" ברזל וטבעת עם וו-ברזל;
2. בריח-ברזל; 3. ציר-ברזל;
4. גושים מותכים של שרשרות-ברזל; 5. חוליה ולוחית
6. מסמרי-ברזל; 7. מסמרים ולוחית של מנעול;
8. גוש מותך של שרשרת-ברזל; 9. "מדף" ברונזה;
10. ידית של דלי, טבעת לפרוכת ווו;
11. חוליה מפותלת של שרשרת-ברזל

מחקרי ארץ-ישראל בתקופות המוסלמית והעלבנית

קברי דוד ושלמה במסורת המוסלמית

מאת

ח. ז. הירשברג

מקום קבורתו של דוד: "(כשמת דוד) נשא אותו (שלמה) אל מערת אברהם (כלומר מערת המכפלה) והוא נקבר שם"⁸.

בדבר מסורות אלה, שהן מוקדמות למסעי הצלב במאה וחמישים=מאה שנה לפחות, יש להעיר:

א. ארבעתן מתנגדות למסורת הנוצרית הקדומה והמקובלת למן ראשית המאה הרביעית ועד למאה השמינית לסה"נ, הקובעת את מקום קבורתו של דוד בבית לחם או בקרבתה⁹. רק בדה (המאה השמינית לסה"נ), הטיל ספק בנכונותה של המסורת בצינו, לאחר שהזכיר את דעתו של ארקולף, "אולם עזרא (!) כותב בפירוש, כי דוד נקבר בירושלים"¹⁰.

ב. שתיים מהן (1, 3) מסתמכות בפירוש על מסורת נוצרית; אחת (2) משקפת את דעתם של "אנשי הספר" — לכאורה הכוונה ליהודים ונוצרים; אחת (4) היא סתומה ומזוהה.

ג. ההנחה כי עיר דוד (מקום קבורתו של דוד; מל"א ב, י) השתרעה על הר ציון של זמננו — כלומר הגבעה הדרומית-מערבית, ולכן נמצא שם קבר דוד, יסודה בהשקפתו של יוסיפוס פלאוויוס על הטופוגרפיה של ירושלים¹². היא נתקבלה על דעתם של סופרי הכנסיה הקדומים בני המאה הרביעית לסה"נ — אף אם הם ביקשו את קבר דוד בעיר (מולדתו של) דוד — כלומר בבית-לחם: אבסביוס פותר את נבואת ישעיה ב, ג, בהופעת ישו בזמן הסעודה האחרונה. הנוסע מבורדו ואפיפאניוס מספרים, שמשבעת בתי הכנסת שהיו בהר ציון נשאר בזמנם רק בית כנסת אחד — ובזה נתקיימו דברי הנביא "ונותרה בת ציון כסכה" וכו' (יש' א, ח). הר ציון הוא, שכבשו דוד ועליו עמד ארמונו¹³.

8 קצץ אלאנביא, הוצאת איזנברג, לידן 1922, עמ' 278.

9 אפוקריפוס והירונימוס, אונומאטיקון הוצ' קלסקרמן, עמ' 42—43 (המאה הרביעית); הנוסע מבורדו, Palestine Pilgrims' Text Society, א, עמ' 27; המכתב של הנשים הצדקניות פאולה ואבסביוס, כנ"ל, עמ' 15; אנטונינוס הקדוש, כנ"ל ב, עמ' 23; ארקולף, כנ"ל ג, עמ' 30.

10 כנ"ל, עמ' 76.

11 לבעיה הארכיאולוגית-טופוגרפית של קברי מלכי בית דוד עיין באחרונה ש. ייבין, ירושלים א, תש"ח, עמ' ב ואילך.

12 עיין מלחמת היהודים, ספר ה, ד, ב; ובהערות למקום במהדורת Loeb Classical Library, לונדון 1928, כרך ג, עמ' 240, וכן בהערות לתרגומו דל ג' ריצ'יוטי (Ricciotti), La guerra guidaica, טורינו 1937, כרך ד, עמ' 26 ואילך; השווה גם ג. זלמן, Jerusalem und sein Gelände, עמ' 87. זו היתה הדעה השלטת עד סוף המאה הי"ט; עיין טובלר, Topographie, ב, עמ' 145 הערה 7; בארקליי, The City of the Great King, פילאדלפיה 1857, עמ' 208—215; פירוקי, Jerusalem Explored, לונדון 1864, עמ' 215—216; ZDPV, כד, 1901, עמ' 185—180; וכן א. קימל, Materialien zur Topographie des Alten Jerusalem, 1906, עמ' 184.

13 עיין ונסאן ואבֶל, כנ"ל (הערה 3) עמ' 478—479; ד. באלדי, Studi Francescani, שנה י (ל"ה), 1938, עמ' 202 ואילך. ש. קליין,

כל כמה שידוע לנו נמצא זכרם של קברי דוד ושלמה בספרות הערבית-המוסלמית רק מהמאה העשירית לסה"נ ואילך¹.

1. הפוליהיסטור אלמסעודי (מת 956 לסה"נ), שהרבה לסייר בשנות חייו האחרונות בסוריה ובמצרים, לאחר שהזכיר את קורותיה של כנסיית הקבר המפורסמת בירושלים, ממשיך: "ויש להם (לנוצרים) מלבדה (כנסיות) גדולות בירושלים; מהן כנסיית ציון, שהזכירה דוד ע"ה, וכן הכנסיה הקרויה אלג'סמאניה. הם (כלומר הנוצרים) סבורים, כי בה נמצא קבר דוד"².

נראה, כי ברמזו לדברי דוד התכוון המחבר למזמור מח, ג—ד. אלג'סמאניה, "גת שמנים" (Gethsemane), היתה כנסיה קדומה בשיפולי הר הזיתים, שעמדה במקומה או בקרבתה של הכנסיה הידועה בשם זה בזמננו³.

2. בדור שלאחר אלמסעודי מציין הגיאוגרף אלמקדסי, יליד ירושלים (כתב את ספרו בשנת 985 לסה"נ), כי לדעת "אנשי הספר" (שאניה נראית בעיניו) נמצא קבר דוד בציון⁴. כלומר על הגבעה הדרומית-מערבית שמחוץ לחומת העיר שלזמנו, כפי שלמדים אנו מתיאורו של שמונת שערי העיר, שהראשון בהם הוא שער ציון⁵.

3. אלת'עלבי, מחבר ספר "סיפורי הנביאים" (מת 1035 לסה"נ), מעיר אגב תיאור חייה של העלמה מרים, אמו של ישו, שפרשה מהבלי העולם החילוני והיתה משרתת בקודש, כדברים האלה: "הר ציון נמצא בשער ירושלים. שמעתי מפי אנשים מהימנים: קבר דוד ע"ה נמצא בו, ושם כנסיה הנשקפת על עין אלסלנאן. שאלתי את אחד הנזירים והוא אמר לי: זה ציון וזו היא הכנסיה, שבה שירתו מרים ויוסף; ובה חגג ישו את הפסחא (الفصح) ועורר את הברואים ל(עבודת) האל"⁷.

4. בידיו של אלכסאן, בן דורו של אלת'עלבי ואף הוא מחבר ספר "סיפורי הנביאים", היתה מסורת אחרת על

1 חלק מהחומר על נישא זה נתפרסם ביאלמשרק י"ב, 1909, עמ'

897—900 וחורגם לגרמנית בידי פ. דונקל, Das heilige Land, נה, 1911, עמ' 23—30. ק. א. נאלינו השלים אותו לפי החומר שהיה ידוע אז ב-Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino, נד, 1910, עמ' 1167 ואילך. נאלינו, שם, עמ' 1168, מודה לפרופ' קאסוטו על העזרה שהגיש לו בבירור המקורות היהודים הקדומים בשאלת קברי המלכים. והנה בא מאמר זה המוקדש לזכרו של מ. ד. קאסוטו להמשיך במחקר הבעיה לפי מקורות מאוחרים.

2 מרוג' אלדי'הב א, עמ' 111 (הוצ' בגדאד א, עמ' 46).

3 עיין ה. ונסאן (Vincent) ופ. מ. אבֶל (Abel), Jérusalem, ב, 1914, עמ' 301 ואילך.

4 אחסן אלתקאסים, עמ' 46.

5 שם, עמ' 167.

6 הכוונה ל"סעודה האחרונה", שנערכה לפי המסורת הנוצרית בצינאקולום, שבהר ציון.

7 קצץ אלאנביא, הוצאת קאהרה 1937/1356, עמ' 323 למטה.

הופיע לפני תלמידיו ולפני תומאס; שמה נתעוררו השליחים, כשצלחה עליהם רוח הקודש" (19).

האביר הצלבני מוסר לנו את עיקרי הדברים, ששמענום בסיפורו של אלת'עלבי ובהסברו של הנזיר (3). אין ספק, שאותו נזיר הביע את הדעה, שהיתה רווחת אז בקרב האוכלוסיה המקומית.

בשנת 1167 לסה"נ בקירוב שהה בירושלים ר' בנימין מטודילה והוא כותב: "וסביב ירושלים הרים גדולים, ובהר ציון קברי בית דוד וקברי המלכים אשר קמו אחריו. ואין המקום ידוע". להלן מספר ר' בנימין כיצד כחמש-עשרה שנה לפני בואו מצאו על-פי מקרה שני פועלים, מבין אלה שעסקו בבדק הכנסיה שבהר ציון, פתח למערה, ונכנסו לראות אם יש שם ממון. הם הגיעו לארמון "בנוי על עמודי שיש מצופה בכסף ובזהב, ולפניו שלחן זהב ושרביט ועטרת והוא קבר דוד המלך ולשמאלו קבר שלמה המלך כמו כן, וכל קברי כל המלכים הקבורים שם ממלכי יהודה". הפועלים ביקשו להיכנס, אבל רוח סערה הפילה אותם ארצה והם יצאו מבוהלים. על אף השידולים ששידלו, לא הסכימו לנסות שנית להיכנס אל הארמון. את סיפור המעשה שמע ר' בנימין מפי ר' אברהם החסיד אל-קוסטנטיני, שהיה מאבלי ציון. ה"פטריארקא" הלאטיני הזמין אליו בשעתו את ר' אברהם, כדי שישמיעו פשר מאורע תמוה זה; ובשמעו כי אלה הם קברי בית דוד ציווה "לסתום אותו מקום ולהע- לימו מבני אדם" (20).

מעניין, שסיפורו של ר' אברהם על האוצרות שבקברי המלכים אינו חוזר בשום מקור קדום אחר. הוא לא נודע אפילו לר' פתחיה מרגנשבורג, שביקר בירושלים שנים לא מרובות לאחר ר' בנימין (21). מתעורר הרושם כאילו הוחלט

Virgo migravit et habitavit Enchiridion Lo- corum Sanctorum, ירושלים 1935 (להלן בקיצור ELS), מס' 765; וגם יאקובוס דה וירונה (1335), שם, מס' 770 סעיף 4.

(19) ריימונד דה אגילר (Aguilers), *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, כרך ג, עמ' 293. את קברו של סטיפאן הקדוש הראו בקרבת קבר דוד; עיין דרך משל ד. פוסו (Posot), *Le Voyage de la Terre Sainte* (1532), בהוצאת ש. שפר, פאריס 1890, עמ' 186; ק. ל. ברוין, *A Voyage*, לונדון 1702, עמ' 185; ועיין במיוחד ס. טובלר, *Topographie von Jerusalem*, ברלין 1854, ב, עמ' 135 גם 108; השווה עוד א. פירוקי, כנ"ל (הערה 12), א, עמ' 217.

(20) עיין ספר המסעות, הוצ' אדלר, עמ' כ"ה-כ"ו (יערי, מסעות א"י, עמ' 41-42). האגדה על האוצרות הטמונים בקברי דוד ושלמה נפוצה כבר בימי קדם. יוסיפוס פלאוויוס מספר, כי הכהן הגדול הורקנוס בן שמעון פתח פעם את הקברים והשתמש באוצרות כדי לפדות עצמו מידי של אנטיוכוס; מלחמת היהודים, ספר א, ב, ה; קדמוניות, ספר יג, ח, ד; בקדמוניות, ספר ז, טו, ג מוסיף יוסיפוס עוד סיפור על הורדוס ובמקום אחר (שם, ספר טו, ז, א) מספר הוא, כי בשעת מעשה זה נשרפו שניים מעבדיו של הורדוס. א. פירוקי, שהיה מהנדס העיר בירושלים במחצית המאה שחלפה, ביקר בשנת 1859 במערות שמתחת לקבר דוד ומסר לנו תיאור שלהן: *Jerusalem Explored*, א, עמ' 214-216. מעניינת במיוחד הפסקה שלהלן: "מתחת ללוחות החרס בחצר הקבר גיליתי, באמצעות בדיקה שעשיתי מבחוץ, את הקירות של בניין יהודי עתיק, מעורבים בחלקים שמעל לרצפה בבנייה מאוחרת יותר, שהוכנסה בשעת תיקונים. את זאת אפשר למצוא במיוחד בצד המזרחי והצפוני". שם, עמ' 214.

(21) אמנם מספר ר' פתחיה (סבוב, הוצ' גרינהוט, עמ' 84, יערי;

ד. מהאמור לעיל יוצא, כי המסורות על קברו של דוד בהר ציון או ב"גת שמנים", כלומר בשיפולי הר הזיתים, אינן משקפות את הדעה הנוצרית הרשמית והרווחת של אותה תקופה. אם כן כמעט מעצמה עולה ההשערה, ששתיהן עשויות לנבוע ממקורות יהודיים. ואמנם בימי הכליפים המאור- חרים מבית אומיה רכשו להם היהודים חלקת אדמה ב"הר הזיתים", אשר עמדה השכינה עליו... הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים מול היכל... "ביום הושענא" (14). בשכנות ל"גת שמנים" נמצאות מצבות קברים יהודיות קדומות (15) — וייתכן שאחת מהן ראו היהודים, ובעקבותיהם הנוצרים, כמקום קבורתם של בית דוד — או שנתחלפה לו לאלמסעודי דרך משל "יד אבשלום" — הבן בקבר בדוד — האב, כשם שייתכן שהחליף עלי אלהרוי את אבשלום בשלמה (עיין להלן 1א). בקטע אחד מהגניזה נזכר בפירוש כי לאחר הכיבוש הערבי ביקשו היהודים להתיישב:

"גנובי אלבלד והו סוק אליהוד וכאן

טלבהם קרב אלקודס ואבואבה

וכדאלך מא סילואן ללטבילה פאנעם

אמיר אלמומנין עליהם בדאלך... (16)

"בדרומה של העיר — וזהו שוק היהודים — ונתכוונו בבקשתם לקרבת 'אלקודס' (ירושלים שבתוך החומה) (17) ושעריה וכן לקרבת מי השלוח לטבילה. ונענה להם בזאת אמיר המאמינים. לפי כל הנתונים היה רובע יהודי זה בשכנות לשער ציון, מבפנים או מבחוץ לחומה של זמננו, וייתכן מאוד, שבקרבנו גילו מערות קברים ואת קבר דוד דבריו של אלמקדסי (2) כי זו דעת "אנשי הספר", מחזקים את ההשערה כי ייתכן ששמע אותה מפי יהודים.

בראשית מסעי הצלב נשמעת המסורת על קבר דוד בכנסיית ציון במישרים מפיו של סופר צלבני: "בכנסייה ההיא (של הצינאקולום) נמצאים המקומות הקדושים דלקמן: קבר דוד המלך ושלמה; קבר סטיפאנוס הקדוש; שמה פרשה מרים הברוכה (מהעולם) (18); שם סעד האדון; ובקומו לתחייה

ציון (מאסף) ו, חרצ'ד, עמ' כ, מסיל ספק באמיתות המסורת על שבעת בתי-הכנסת בהר ציון, בלי להביא ראיה לדבריו.

(14) עיין הירשברג, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, י"ג, תש"ו, עמ' 156 ואילך.

(15) עיין עתה בספרו של נ. אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים תש"ד; אביגד מציין כי בימי הביניים קבעו כנסייה במערת הקברים של בני חויר — זו הנקראת בפי הנוסעים היהודיים בימי הביניים "קבר זכריה"; שם, עמ' 4; ועיין עוד שם, עמ' 3. השווה גם הירשברג, ארץ-ישראל ב, ספר ל"ף, עמ' 198. גם בומננו הובעה ההשערה, כי "ייתכן שיש לחפש את קברי המלכים מבית דוד לא בעופל, אלא דווקא מנגד לעופל, במורד הר הזיתים, שמעבר לנחל קדרון", ייבין, כנ"ל (הערה 11), עמ' ב. (16) פסקה מתוך קטע מהגניזה T.-S. Arab. Box 6(1) עמ' ב. שורות 12-15, שפירסם ש. אסף, ידיעות ז, ת"ש, עמ' 25-27 (ספר הישוב ב, עמ' 17-18); ועיין הירשברג, ידיעות י"ג, עמ' 157.

(17) אין הכוונה במלה "אלקודס" לבית המקדש, והוראתה בלשון הערבית ירושלים.

(18) המלים *de saeculo* חסרות בשלושה מבין שבעת כה"י של ריימונד (עיין הערה 19). בלעדיהן כוונת המשפט היא, שמרים התבודדה במקום זה (ולא שנשתלקה מן העולם). וכן הבין את המסורת בורכארדוס דה מונקט ציון (1283 לסה"נ): *Inde est locus in quo beata Maria*

8. ובכפר משחלא, בקרבת דאבק (אף היא בסביבות חלב), ישנו קבר אחיו של דוד²⁷).

6א. יאקות (ראשית המאה השלוש עשרה) מוסר את הידיעה, כי דוד ושלמה קבורים בבית-לחם²⁸).

5א. הוא מזכיר עוד, כי יש סוברים, שקברו של שלמה נמצא בצוק סלע, המזדקר בתוך ימה של טבריה^{28*}).

סופרים ערביים מאוחרים במקצת, כגון: אבן אלפרכאח (תושב דמשק, מחצית המאה השלוש עשרה), אבן אלפדא מחברון (מחצית המאה הארבע עשרה) ובן דורו ג'מאל אלדין אלמקדסי, שהיה מורה ב"מדרסה אלמנפזיה" בירושלים, אינם מזכירים כלל את קבר דוד. שלשתם הרבו לעסוק במסורות ירושלים, ובחיבוריהם, שכתבו בשבחה, השתמשו במקורות קדומים שאבדו²⁹).

במקורות היהודיים מאותה תקופה גופה לא נזכרו במפורש קברי דוד ושלמה, אלא נאמר בקיצור, כי "בהר ציון קברי מלכי בית דוד" או "קבורת מלכי ישראל" וכדו', בלי ציון אתר מסוים^{29*}). עם זאת ראוייה לתשומת לב מיוחדת ידיעה, שמצאנו ב"תוצאות ארץ ישראל" מאת תלמידו של הרמב"ן, שחיברן, לדעת ש. אסף, בשנים 1306–1312: "למעלה ממעין השילוח בהר שם מצודת ציון ושם קברי המלכים ושם בנין ישן קוראים אותו היכל דוד מכוון נגד בית המקדש. מדליקים שם נרות לקדושת המקום. אומ' שהוא בנין דוד הוא המקום אשר היה שם ארון האלהים משהביאו דוד לביתו עד שנבנה הבית"³⁰).

היכל דוד זה אינו אלא האולם, שבו נמצאת האפסיס הפונה צפונה—בכיוון לבית המקדש, שמזכירה גם—כשלוש מאות שנה לאחר מכן—מוג'יר אלדין. יש לציין שהמחבר האלמוני יודע להבדיל בין היכל זה ובין קברי המלכים וכן שהוא לא ראה כל דמות קבר בהיכל דוד^{30*}).

27 שם, שם. ועיין נאלינו, כנ"ל (הערה 1), עמ' 1168–1169.

28 מעג'ס אלבלראן, א, עמ' 779 (ערך בית-לחם). בעקבותיו הולך אבן ח'לדון, כתאב אלעבר, 1184, ב, עמ' 97.
28* שם, א, 515.

29 חיבוריהם של שני הסופרים הראשונים נחפרו במקורם על ידי צ'. מתיוס (Matthews) ב-JPOS ט"ו, 1935, עמ' 51–87; שם, י"ו, 1937, עמ' 114–137, 149–208, והם תורגמו על ידי בספרו Palestine—Mohammedan Holy Land, ניו היוון, 1949. קטעים מעבודתו של ג'מאל אלדין אלמקדסי, מ'ת'יר אלגראס, הוציא לאור לה ס'ט'רג' ב-JRAS, ס"ח, ט, 1887, עמ' 258–305. בצירוף תרגום לאנגלית והשתמש בהם בספרו Palestine under the Moslems. קטעים אחרים פירסם אחמד אלח'אלדי, כ. מ'ת'יר אלגראס, ירושלים 1936. שתיקתם של סופרים אלה מתמיהה יותר מאשר העדר כל ידיעה אצל מחברים, שמנה אותם ק. נאלינו, כנ"ל (הערה 1), עמ' 1162–1163.

29* השווה מ. איש שלום, קברי אבות, עמ' 90–91.

30 ירושלים, קובץ לזכר לונץ, עמ' נו; והשווה לזה דברי פ'רוטי, שהובאו לעיל בסוף הערה 20.

30* רמז מעניין נמצא בחיבור המיוחס לר' יצחק חילו, והמתיימר להיות ממחצית המאה הארבע-עשרה: "אולם קברי בית דוד, הנמצאים בהר ציון, אינם ידועים כיום לא ליהודים ולא למוסלמים, כי אלה אינם קברי המלכים, שעליהם נדבר"; א. כרמולי, Itinéraires de la Terre Sainte, בריטל 1847, עמ' 238. אף-על-פי שמקורותיו של החיבור מופקפק ביותר וזיופו קרוב (עיין ג. שלום, ציון ו, תרצ"ד, עמ' ל"ט ואילך; מ. איש שלום, תרביץ ו, תרצ"ה, עמ' 202 ו-209)—הרי עצם הידיעה, כי היהודים והמוסלמים אינם מכירים את מקום הקברים, מתאים לאמת.

לגנוז, כדי שלא לגרום לחיטוט בקברים מתוך מגמה לגלות אוצרות.

באותו פרק זמן בקירוב שאירע המעשה בגילוי המערה, כתב אלדריסי את ספרו הגיאוגרפי (1154, הוא מת 1166), והוא יודע על ציון רק את הדברים הללו: "כנסיית ציון; והיא כנסייה מפוארת, מבוזרת, ובה עלייה, שבה סעד האדון המשיח עם תלמידיו והשולחן נשאר בה עד עתה. ויש לה מועד ביום החמישי"²²).

גם עלי אלהינו, נוסע שהיה להוט לאסוף מסורות קברים שונות ושעשה בירושלים שנים מועטות לאחר ר' בנימין (ב-1173 בקירוב). אינו יודע ולא כלום על גילוי מערת קברים של דוד ושלמה. בנוסח העיקרי של ספרו חוזר הוא שתי פעמים על המסורת הנוצרית הקדומה, כי קברו של דוד נמצא בבית-לחם.

5. "ממזרח לימה (של טבריה) קבר שלמה בן דוד ע"ה; והנכון הוא, כי שלמה נקבר בצד אביו בבית-לחם, והם במערה, שהיא מקום הולדתו של ישו ע"ה"²³).

6. "בית-לחם; עיירה קטנה ובה מקום הולדתו של ישו ע"ה; אומרים כי בו קברי דוד ושלמה ע"ה"²⁴).

אמנם בכ"י אחד של הספר באה אחר הדברים, כי בירושלים נמצא מגדל דוד וה"מחראב" שלו, הנזכר בקוראן (לח, כא), תוספת וזו לשונה:

2א. "ויש אומרים, כי קבר דוד בכנסיית ציון.

1א. ומוסרים כי קבר שלמה על יד אלג'סמאניה וכי הוא ואביו קבורים בקבר אחד"²⁵).

אבל הנוסח העיקרי ממשיך—בהתאם למה שנאמר לעיל (5)—בתיאור כנסיית ציון והצינאקולום ואינו יודע דבר על קבר דוד באותו מקום. נראה שאלדריסי, עלי אלהינו ויאקות (עיין להלן 6א) מביעים את דעת הנוצרים הלאטינים בזמנם, עלי אלהינו רשם עוד שתי מסורות מעניינות:

7. לפי אחת מהן נמצא בהר ברצאיה, בסביבות חלב, "מקאם דאוד", כלומר מקום מקודש לכיקורים²⁶).

מסעות א"י, עמ' 54) על אחד, שנכנס למערת המכפלה "וכשהיה שוהה על פי המערה היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו". ובספר מסעות של ר' משה ירושלמי (במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה) מצאנו: "לא יוכל אדם להיכנס [למערת הקברים של בית דוד] מחמת הקדושה" "ומעשה היה שבא פחה אחד ורצה להציץ לתוך המערה דרך החלון הנפתח אל המערה ונפלה למערה חניתו שהיתה חגורה לצדו כמנהגם..." יערי, מסעות, עמ' 449–450, ועיין שם בהמשך המעשה, את סיפורו של ר' בנימין מוצאים אנו אצל אר. ד'פ'ר, Beschreibung des gantzen Palestins, נירנברג 1680, עמ' 337–338; וכן אצל בארקליי (Barclay), The City of the Great King, פילאדלפיה 1857, עמ' 213. אבל ברור, ששניהם שאבו מר' בנימין.

22 י. גיל'מייסטר, Idrisii Palestina et Syria arabice, בון 1885, עמ' 9. ב"מועד יום החמישי" התכוון אדריסי למנהג רחיצת הרגליים, שנערך באותה כנסייה ביום החמישי בשבוע לפני הפסחא; עיין טובלר, כנ"ל (הערה 10), עמ' 121.

23 כתאב אלאשאראת אלא מערפת אלאואראת, הוצ' ג' סו'ך-ל-טומין (J. Sourdel—Thomine), דמשק 1953, עמ' 19.

24 שם, עמ' 29.

25 שם, עמ' 27.

26 שם, עמ' 6; אמנם עדיין לא ברור אם הכוונה לדוד מלך ישראל,

או לאישיות אחרת בשם זה.

11. "והב" (36) אמר: דוד נקבר בכנסיה, הידועה בשם אל-ג'יסמאניה, מזרחה לירושלים, בואדי.

12. ויש אומרים, כי קבר דוד עליו השלום בכנסיית ציון, זו שמחוץ לירושלים, לצד דרום, הנמצאת בידי עדת הפראנקים, מאחר שהיתה (כלומר הכנסיה) ביתו. ובכנסיית ציון הנזכרת יש מקום שמעריצים אותו הנוצרים. י"א כי בו (כלומר באותו מקום) נמצא קבר דוד. מקום זה נמצא עתה בידי המוסלמים. ואנו נזכיר את המחלוקת שנפלה בימינו בין המוסלמים לנוצרים במאורעות שנת 895 ה. (1489—1490 לסה"נ) (37).

סופר זה מצביע עוד שתי פעמים על המסורת, שלפיה נמצא קבר דוד בקרבת אלג'יסמאניה:

13. "מוסרים כי קברו (של שלמה) בירושלים ליד אלג'יסמאניה וכי הוא ואביו דוד (נמצאים) בקבר אחד" (38). בתיאור כיפת הסלע (כלומר הבניין מעל לאבן השתייה) מציין הוא:

9. "יש אומרים, כי קברו של שלמה בשער זה (השער הצפוני של הבניין) וכבר הקדמנו בהזכרת פטירתו (של שלמה) כי קברו בירושלים ליד אלג'יסמאניה, וכי הוא ואביו דוד קבורים בקבר אחד" (39).

10. בין מאורעות שנת 856/1452 לסה"נ, מציין מוג'יר אלדין את הפקודה ששלח הסולטאן אלט'אהר ג'קמק לירושלים "לערוך חקירה במנזרים ולהרוס את הבניינים החדשים, שהקימו הנוצרים במנזר ציון וזולתו. אז הופקע קבר דוד ע"ה מידי הנוצרים, ונהרס הבניין החדש בציון והוצא קבר דוד מידי הנוצרים וחוללו עצמות הנזירים הקבורים בקרבת הקבר של אדוננו דוד עליו התפילה והשלום. זה אירע ביום ב' 12 ג'ומאדא ב שנת 856 (=ראשית יולי 1452) (40).

צליינים נוצרים. שביקרו לאחר מכן בירושלים מעידים כי מאז מאורעות אלה נסתמה הכניסה למקום ונאסרה על הנוצרים הגישה אליו (41). איסור זה תמוה ויש להסבירו על רקע המתיחות שהשתררה מני אז. ידועים לנו מקומות מקודשים רבים משותפים לבני שלוש העדות: יהודים, נוצרים ומוסלמים. שהיו עורכים את ביקוריהם באין מפריע (42).

(36) נראה כי הכוונה ליהב אבן מנבה, יהודי מדרום-ערב, שהתאסלם בדור השני אחר מוחמד, ושהיו שמים בפיו הרבה אגדות ממקור יהודי; עיין עליו הירשברג, ישראל בערב, עמ' 213. כזכור אין אלמנטים (1) מסתמך על זה, אלא על נוצרים.

(37) אלג'נס אלג'ליל, עמ' 105—106.

(38) שם, עמ' 131.

(39) שם, עמ' 209; ועיין גם עבד אלג'ני אלנאבלסי, כתאב אלחצירה

אלאניסיה, קאהרה 1902, עמ' 39.

(40) מוג'יר, שם, עמ' 443.

(41) והרי שמות מספר: פאבר (1483), ג'רינגברג (1486), פון סרף (1498), טנו (1512) ועוד; עיין ברשימת הנוסעים שמזכיר בן ברשם (Berchem), Corpus Inscriptionum Arabicarum, חלק ב, כרך א, ירושלים העיר, עמ' 409 הערה 5 ועמ' 410 הערה 1.

(42) עיין דרך משל בדבריו של עלי אלהרוי, כנ"ל (הערה 23), עמ' 4, על מקום קדוש משותף ליהודים, נוצרים ומוסלמים בחלב; וכן נצביע כאן על מערת אליהו בהר הכרמל, המקודשת לבני שלוש הדתות וגם לדרוזים. קבר חולדה הנביאה בראש הר הזיתים קדוש ליהודים

לעומת זאת יש להצביע על העובדה, כי דווקא בתקופה זו (המאה הארבע עשרה וראשית המאה החמש-עשרה) מרבים הצליינים הנוצריים שביקרו בירושלים להזכיר את אתרו המדויק של קבר דוד בהר ציון (3). המקום נקבע בין ביקורו של תלמיד הרמב"ן לסיורו של מארינוס סאנוס (1310).

כידוע רכשו באותו פרק זמן (1333—1360) האחים הקטנים ממסדר הפראנציסקאנים קרקעות בהר ציון, הקימו שם מנזר וקיבלו מאת האפיפיור את הצינאקולום תחת חסותם (32).

לסיכום נביא כאן את דבריו של ק. א. נאלינו, שפרסם מחקר על הנושא בשם: "על האגדה הבלתי-מבוססת בדבר 'קבר דוד' מתחת לקודש הצינאקולום בירושלים" (33):

"במאה הארבע-עשרה נפוצה האגדה על קבר דוד בצינאקולום בין הנוצרים. שששו להאדיר את תהילתו של הצינאקולום וייתכן שמצאו אישור לשגיאתם בפירוש מוטעה של הפסוק במעשי השליחים (ב. כט), שבו אומר פטרוס הקדוש על דוד בשעת נאומו אל אנשי ירושלים בחג השבועות הראשון: 'וקברו עמנו' (ἐστὶν ἐν ἡμῖν) עד היום הזה". ב"עמנו" כאן הכוונה הברורה לירושלים, אלא שכנראה פירשו "עמנו" כאילו "בקרבת הצינאקולום", שבו התפתחו חיי העדה הנוצרית הקדומה ושבנו—כן אומרים—נשא פטרוס הקדוש את אותו הנאום" (34).

יש להעיר כי שלוש שנים לפני נאלינו חיבר סופר אחר ספר על תולדות הפראנציסקאנים בהר ציון ובו הביע דעה שונה מזו של נאלינו (35).

*

ידיעות חשובות על הנושא שלנו נשתמרו בחיבורו של מוג'יר אלדין, היסטוריון ירושלמי ידוע (מת בשנת 1521), שהוא אחד המקורות העיקריים לידיעת מסורות מוסלמיות ומאורעות היסטוריים—במיוחד מסוף תקופת הממלוכים.

(31) נזכיר רק אחדים מבין רבים: מארינוס סאנוטוס (1310); פראנציסקוס פיפיני (1320); ניקולאס דה פוג'יבונסי (1345); י. פולוֹנֶר (1421); ועיין ELS מס': 769—767; 10 § 770; 772; 775; 776 § 10; 777. עיין גם ט. טופֶּגֶל, Topographie ב, עמ' 150—151.

(32) עיין ג. גולובוביץ, Biblioteca Bio-Bibliographica, ד, עמ' 33 ואילך; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה ב, עמ' 229 וכו'; ועיין גם ל. לֶמְנֶס, Die Franziskaner im Hl. Lande, 1916. (33) כנ"ל (הערה 1), עמ' 1155—1175. ניסוח הנושא חמוה במקצת. אי אפשר לגשת לדברים שבאמונה בקנה מידה של מחקר אנאליטי. "אגדה" מבוססת על עיבודות אינה אגדה, ומאידך דברי אגדה על עניינים שבאמונה אינם זקוקים כלל לאימות על ידי עובדות, כדי שתהיינה אמת בשביל המאמין, וד"ל.

(34) כנ"ל, עמ' 1162. דעתם של המפרשים הקאתולים בזמננו היא, כי הפירוש "עמנו" = "בצינאקולום" נוצר רק בימי הצלבנים. עיין דרך משל: א. ז'קיה (Jacquier), Les Actes des Apôtres, פאריס 1926, למקום. (35) ואלה דבריו של ל. לֶמְנֶס (כנ"ל הערה 32), עמ' 101: "יצחק בן יוסף (חילו) מעיר בפירושו: קברי בית דוד, שהיו בהר ציון, אינם ידועים עוד לא לנוצרים (!) ולא ליהודים. בכל זאת נשתרשה בקרוב בין אלה האחרונים (!) האמונה, כי דוד קבור בכנסיית האחים בהר ציון מתחת לקפלה של רוח הקודש". לאור דוגמה זו על שיטת מחקרו של ל. אין פלא, כי דבריו לא מצאו הר, עובדה הנראית תמוהה בעיני י. פראור, ידיעות י"ד, עמ' 18 הערה 15.

פרטים נוספים על הפקעת אולם הקבר שומעים אנו מפי מוג'יר אלדין אגב סיפור דברי הימים של השנים 894—895 ה' (= 1489—1490 לסה"נ):

11. בשנת 1489 פנו הנזירים שבהר ציון בתלונה לקאהרה, כי האולם המקומר הנמצא בשכנות למנזר שיך להם. חלק מבין המוסלמים, שסברו כי נמצא בו קבר דוד ע"ה, בנו בו מחראב בכיוון למכה. לדבריהם של הנזירים תומכים חכמי הדת המוסלמים בתביעת המסדר להחזיר לו את המקום. בחקירה שהתנהלה בפקודת האמיר אַנְבֶּךְ נמצאו מוסלמים, שרצו לתמוך בדרישת הנזירים, ואחרים שהתנגדו להחזרת האולם לנוצרים. החקירה נסתיימה ללא תוצאה. לשנה הבאה 1490 חודשה החקירה לפי דרישתו של האמיר אַנְבֶּךְ, שפקד להחזיר לנזירים אם האולם המקומר במקרה שתיווכח צדקת טענותיהם בדיון השרעי. ראשי חכמי הדת ונציב השלטון שנתאספו במדרסה התַנְכֻזִּיה קבעו כי במקום יש מחראב הפונה דרומה וכי הוא בידי המוסלמים משנים שקדמו. אולם הנוצרים ועוזריהם לא שתו לב לפרטיכל זה והמשיכו בתכניהם. אחד מחכמי הדת המוסלמים בירושלים שהשתתפו באותה חקירה פנה אז בתלונה אל הסולטאן קַאִית בַּאי בעניין הכיפה החדשה שהקימו הנוצרים בכנסיה שבמנזר ציון, ובעניין האולם המקומר, שאומרים עליו כי נמצא בו קבר דוד ע"ה. בפקודת הסולטאן נערכה עוד פעם חקירה שהתנהלה הפעם במנזר הר ציון, כדי לברר את עניין הכנסיה החדשה, שהקימו הנוצרים בקרבת קבר דוד (43). בנוגע לאולם המקומר שאומרים עליו כי בו נמצא קבר דוד נתברר כי זה היה לפני כן בידי הנוצרים. בשנים שעברו—זה מאה שנה בקירוב—ערערו המוסלמים על זאת והגישו את טענותיהם למלכים הקודמים. לסולטאן אלמוא'יד שיח' (1412—1421), בַּקְסַבַּאי (1422—1438) וזולתם. בעניין זה נכתבו פקודות רבות וגדלה המחלוקת בין המוסלמים לנוצרים. פעמים החזיקו בבניין המוסלמים ולפעמים חזר לידי הנוצרים. מצב זה נמשך עד ימיו של הסולטאן ג'קמק. ואז אירע מה שהסברנו לעיל במאורעות שנת 1452/856. מאותו הזמן נקבע בפקודה סולטאנית, כי קבר דוד יהא בידי המוסלמים. אז נבנתה ה"קֶלֶה" בכיוון למכה. באותו אולם מקומר יש "מחראב" הפונה אל הסלע שבבית המקדש (43), ובו ישנה גם דמות (صُفَّة) (44) קבר, שאומרים עליו כי הוא קבר

לנוצרים ולמוסלמים; עיין ז. וילנאי, מצבות קודש, עמ' קצ"ה ואילך. בעכרתא (או עוורתא) ליד שכם נמצאים קברים המקודשים ליהודים, שומרונים ומוסלמים; עיין מ. איש שלום, קברי אבות, עמ' 52—53; י. ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 329; שמואל הנביא קדוש ליהודים, קראים ומוסלמים; איש שלום, כנ"ל, עמ' 113 ואילך; וילנאי, שם, עמ' קנ"ג ואילך; ורבים כיוצא בהם במקומות אחרים. ת. כנען (הנוכח להלן הערה 45) רשם הרבה דוגמות של מקומות מקודשים לבני שתי הדתות, נוצרים ומוסלמים; עיין עמ' 14, 75, 98, 284 ועוד. ואולי ראוי להצביע על 'נבי שועיב'—הוא יתרו, בחטין שליד טבריה, הקדוש לדרוזים ונכבד בעיני היהודים.

(43) כיפה זו נהרסה או כליל בידי ההמון המוסלמי, המוסת על ידי חכמי הדת, שנודדו לבצע את זממם לפני שניתנה הרשות משלטונות קאהרה; עיין שם, עמ' 681, 689; וכן עיין בן בָּרְקָש, כנ"ל, עמ' 405, הערה 3.

(43*) הכוונה לאבן השתייה.

(44) לדעת פרוס' מאיר התכוון המחבר ל-صُفَّة, ספסל בנוי או כרכוב.

דוד. כמשגיח על האולם הופקד השייך יעקוב הרומי החנפי מחכמי הדת החנפים בירושלים. הסולטאנים אינאל (1453—1460) וק'שק'דס (1461—1467) הקציבו לו שטחי אדמה כהקצבה, שתוצא למקום הנזכר. מצב זה נמשך עד זמננו בלי שיערער עליו מישוהו. לאור זאת לא הוברר, על סמך מה אפשר לפסוק על זכות הנוצרים למקום ולא נמצאה הצדקה להוציאו מיד המוסלמים. וכן ניצח עניין האיסלאם והוכנעו עבדי הצלב (44). לכל הפרשה המתוארת על ידי מוג'יר אל-דין יש להעיר: א. המחבר חוכך עדיין היכן נמצא קברם של דוד ושלמה (ב, ג, 22). אולם ברור לו, כי הוא אינו בהר הבית (9). על המסורות הקשורות בטבריה או בבית לחם (5, 6, 6א) לכאורה לא שמע דבר, אחרת לא היה מהסס להזכירן (45). לדעתי הוא גם אומר בפירוש, כי הקבר הנמצא באולם התחתון הוא רק "דמות"—מעין "נפש", כפי שרגילים היו היהודים ועמים אחרים להקים לציון הקבר (46).

ב. לפי דבריו הסכסוכים בעניין הבעלות על קבר דוד וסביבתו נטושים היו קרוב למאה שנה מימיו של הסולטאן אלמוא'יד שיח'.

אישור לקדמות הריב ומעשי אלימות אנו מוצאים גם במקורות נוצריים:

הנזיר הדומיניקאני ריקולדוס דה מונְטְקְרוֹצֶה מודיע כבר בשנת 1294 (!) כי התפלל בצינאקולום ברעדה ופחד מאימת המוסלמים, הלומדים בחוקיהם וקוראים בקוראן (47).

מלך קאסטיליה אַנְרִיקו השלישי הקציב בשנת 1394 כספים למסדר הפראנציסקאנים, כדי לתקן את הנזקים בהר ציון שגרמו ה"תורכים" בהשפעת היהודים (48).

ג. בדברי מוג'יר אלדין אין כל זכר כי יד היהודים היתה במאורעות אלה. מאחר שביקשו לרכוש את קבר דוד—כפי שטענו הפראנציסקאנים (עיין להלן). יש להניח כי אילו הגיע אליו שמץ דבר על כך בוודאי לא היתה לו סיבה להעלים ידיעה זו, ולהוסיף מיניה וביה, כי הנציב הממלופי וחכמי הדת המוסלמים ישבו למשפט בין נוצרים ליהודים, ומצאו כי קבר דוד צריך להיות בבעלותם. רדיפות הנוצרים באותה שנה היו כלליות, ללא כל הסתה מצד שלישי.

(44*) שם, עמ' 677—681.

(45) עלי אלהרוי מזכיר הרבה פעמים מסורות, המייחסות את קבריהם של אנשי שם למקומות שונים. עיין דרך משל: קבר יהושע בן נון בקרבת מערה, אבל באמת קברו בשכם (עמ' 7); קברו של שועיב (= יתרו) בקרבת טבריה, ואומרים במכה (שם, עמ' 20); קבר סכינה בת חוסיין בקרבת דמשק ומראים אותו גם בטבריה (שם, עמ' 13, 19). ועיין עוד ת. כנען, Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine, לונדון 1927, עמ' 206 ואילך, המביא חומר גם בשם מוג'יר אלדין. לעתים הכוונה ל"מקאם", כלומר מקום מקודש, ולא לקבר עצמו; דרך משל מצייין עלי אלהרוי (עמ' 9) כי בחמץ נמצא "מקאם" כעב אלאחבאר והוא קבור באזור דמשק (עמ' 13).

(46) עיין בדבריו של ג. אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, עמ' 66 ואילך. לדעת פרוס' מאיר לא היה נוהג כזה בין המוסלמים; עיין לעיל הערה 44. אולם עיין בדבריו של פֶּירוֹסִי, Jerusalem Explored, א. עמ' 215—216.

(47) ELS מס' 766; טוכלר, Topographie, ב, עמ' 14. בעניין רצח הנוצרים בשנת 1368, עיין פראור (כנוכח להלן הערה 51), עמ' 18. (48) גולובוביץ, Bibliotheca, ה, עמ' 304; באלדי, כנ"ל (הערה 43), עמ' 220 הערה 3.

מהמשך דבריו של ר' עובדיה יוצא ברור, כי נתכוון בדבריו למאורעות שאירעו בשנים 1427–1431⁽⁵⁷⁾.

אגרתו של ר' יצחק צרפתי, שלפיה "היהודים קנו הר בית ציון הבית והאפיריון... גם בוש לא יבושו לקנות קבורת הדופק והגולל ובית מחצבתו" (הכוונה לכנסיית הקבר ולכנסיית הלידה בבית-לחם) משקפת את התעמולה הפראנציסקאנית כפי שהתנהלה באירופה⁽⁵⁸⁾. דבריו מתאימים למסופר אצל מוג'יר אלדין, כי בשנת 1452 היו פגיעות בהר ציון, בכנסיית הקבר ובבית-לחם⁽⁵⁹⁾.

לעומת זאת מספר ר' משולם מוולטרה, שביקר בירושלים בשנת 1481, רק:

"לצד דרום הר ציון, היא עיר דוד. למעלה, סמוך לקבורת דוד יש כנסיא דס' פרנציסקו. ומקום קבורת דוד הוא בנוי, ויש פתח גדול (של) ברזל. והישמעאלים מחזיקים המפתח ומכבדים המקום ומתפללים שם"⁽⁶⁰⁾.

מאלפים דבריו של ר' משה באסולה (1521): "חוץ לירושלים לצד דרום הוא הר ציון ואמר לי הנגיד יצ'ו שגם בירושלים מקום היהודים הוא מהר ציון עד סמוך לבית המקדש והדעת מכרעת כך וזה הפירוש האמתי על פסוק הר ציון ירכתי צפון. בהר ציון יש מקום לכומרים כתואר הקונוונטו של איטליאה. ומחובר לו בית סגור עם דלת ברזל, אומרים ששם קבורים דוד ושלמה ע"ה. וקרוב לשם בית אחד סגור בפתח ברזל, ג"כ אומרים ששם כל מלכי בית דוד. ובשני אלו המקומות לא יניחו הישמעאלים ליכנס אדם בעולם"⁽⁶¹⁾.

דוד הראובני, שביקר בירושלים בשנת 1523 בהתחפשו כערבי, הורשה להתפלל באולם התחתון, שבו הראו לו הישמעאלים "דמות קבר ואמרו לי כי הוא קבר דוד המלך ע"ה". לאחר מכן התפלל גם בכנסת העליונה, שפתחו לו הנוצרים^(61*).

12. פרשת הבעלות על קבר דוד לא נסתיימה בתפיסת אולם זה בלבד. בראשית מלכותו של סולימאן המוחוקק גורשו הפראנציסקאנים גם מהכנסיה שליד בניין הקבר והיא הפכה למסגד. וזהו נוסח הפקודה החקוקה בלוח הקבוע בקיר המזרחי של הצינאקולום:

1. בשם אללה הרחמן הרחום! ציווה על טיהור המקום הזה ועל ניקיו מעובדי האלילים ועל הפיכתו למסגד

(57) עיין פראור, שם, עמ' 16; ועתה גם י. ברסלבסקי, לחקר ארצנו, תשי"ד, עמ' 137 ואילך.

(58) עיין פראור, שם, עמ' 20–21.

(59) מעניין, שלא נשמר במקורות נוצריים דבר וחצי דבר על רצון היהודים לקנות את כנסיית הקבר וכנסיית הלידה. תעמולה זו התנהלה בעל פה והיתה רחוקה ביותר מן האמת, מכדי להעלותה על הנייר! איני יכול לקבל את השערתו של פראור (שם, עמ' 19 ואילך, עמ' 24) כי באגרת נרמו לחורבן הקפלה של רוח הקודש שאירע כאילו בשנת 1468. חזקה על מוג'יר אלדין, שמאורע כזה לא היה נעלם ממנו! ואין להאריך בזה כאן.

(60) מסע, הוצ' א. יערי, עמ' 74.

(61) מסעות א"י, הוצ' י. בן-צבי, עמ' 55.

(61*) סיפור דוד הראובני, מהדורת א. ז. אשכולי, ירושלים ת"ש, עמ' 26–27.

והפקעת הקבר מידי הנזירים בשנת 1451 לא היתה מעשה אלימות יחידי שבוצע אז. באותה שנה, מציין מוג'יר אל-דין, הוצא מידיהם של הנוצרים עוד מסגד (!) שהיה במנזר הסורים ונמסר לשימוש כנאניה; נהרסו מבנים חדשים בכנסיות בבית-לחם ובכנסיית הקבר בירושלים, נבדקו כל המנזרים ונהרסו המבנים החדשים שהוקמו בהם⁽⁴⁹⁾. מוג'יר אלדין היה סופר אובייקטיבי, והוא מסר לנו ללא משוא פנים גם תיאור הריסת בית הכנסת של הרמב"ן בשנת 1473/878, וביטול הגזירה לאחר מכן⁽⁵⁰⁾.

על נסיונות מצד יהודים לרכוש את מקום הקבר של דוד מידי הפראנציסקאנים שומעים אנו מפי נזיר פראנציסקאני בשנת 1427⁽⁵¹⁾. במסמך משנת 1430 על רכישת קרקע בהר ציון על ידי המנזר צוין שהיא גובלת מצד מזרח בקרקע השייכת ליהודים⁽⁵²⁾. צליין שביקר בשנת 1431 מספר כי הנוצרים נמנעים מלבקר בקהל רב בקבר מפחד היהודים (!) והמוסלמים⁽⁵³⁾. בייחוד בסוף המאה ההיא הושמעו שתי האשמות כבדות מפי פֶאבר וסוריאנו נגד היהודים, שכאילו בגללם נגזל הקבר מידי האחים. אבל בעוד שידוע לפֶאבר (1480) כי "המקום קדוש ביותר, והוא נערץ על ידי כל הנוצרים, היהודים והמוסלמים"⁽⁵⁴⁾, הרי טוען הנזיר הפראנציסקאני סוריאנו (1485) "כי לכל ההרס הזה גרמו הכלבים היהודים באמרם למוסלמים, כי מתחת לקפלה (של רוח הקודש) נמצא קברו של הנביא דוד"⁽⁵⁵⁾.

מחד גיסא מפליא כי דווקא היהודים הודיעו למוסלמים דבר, שעליו הכריזו הפראנציסקאנים עצמם זה מאה וחמישים שנה; ומאידך תמוה, כי באותה תקופה רק שני סופרים אלה מאשימים את היהודים, שבגללם נגזל ה"קבר", בעוד שצל-יינים נוצריים אחרים, שביקרו אז בירושלים, אינם מזכירים כלל פרט חשוב זה. הוא לא ידוע דרך משל לפ. קאזולה (1494) או לד. פֶוסו (1532)^(55*) וכן לנוסעים יותר מאוחרים, שלא שאבו את ידיעותיהם מהפראנציסקאנים⁽⁵⁶⁾.

במקורותינו מזכיר רק ר' עובדיה מברטינורו (1488) את הנסיון לרכוש את קברי המלכים: "ובציון, סמוך לקבורת המלכים, יש במה גדולה לכומרים די פרנציסקו, ובשכבר הימים קבורת המלכים גם כן היו תחת ידם, ובא פה בירושלים אשכנזי אחד עשיר ובקש לקנותם מאת המלך, ונתקוטט עם הכומרים, ומהיום ההוא לקחו אותם מיד הכומרים, והם עתה תחת יד הישמעאלים"^(56*).

(49) מוג'יר אלדין שם, עמ' 443–444.

(50) שם, עמ' 633 ואילך; תרגום דבריו לעברית מסר י. יהודה, ירושלים של לונג ג. תרמ"ט, עמ' 72 וכו'; עיין גם גויסיין, ציון י"ג–י"ד, תש"ח–תש"ט, עמ' 18 ואילך; א. שטראוס, תולדות ב, עמ' 402 ואילך. (51) באלדי, כנ"ל הערה 48. לכל הפרשה עיין במאמרו של י. פראור, מנזר הפראנציסקאנים ב"הר-ציון" ויהודי ירושלים במאה ה"ו, ידיעות י"ד, תש"ח, עמ' 15 ואילך.

(52) פראור, שם, עמ' 16. ELS מס' 777 סעיף 5.

(54) ELS מס' 779 סעיף 8. (55) שם, מס' 800.

(55*) עיין: Canon P. Casola's Pilgrimage, הוצ' ניוֹאֹט, מנ-צ'סטר, עמ' 253 וכו', והמקורות שהוזכרו בן ברשם (לעיל הערה 41).

(56) עיין דרך משל ל. קליסאנסקי, Neue Reisebeschreibung (1662), עמ' 59, וכן המחברים, המוזכרים להלן הערה 66.

(56*) יערי, אגרות, עמ' 137.

שנערכו בידי מוסלמים, ואין בהן כל רמז לאותו "מחראב" (69). והרי תיאורו של הנוסע התורכי המפורסם אָוּלִיָּה ז'ֶלְגִי (מחצית המאה השבע-עשרה), של ה"קברים" עצמם:

13. "כפר דוד. בו מאה בתים... תושביו הם מוסלמים. יש בו גם מסגד במצב טוב. בצדו השמאלי של מסגד זה נמצא "דוד המכובד"... שני שליחי אללה אלה (דוד ושלמה) קבורים במקום זה בתוך בניין כיפה גבוה. תיבות קבריהם מכוסות אריגי משי רקום, (אריגים) מקושטים בד גס, אריגים עשויים חוטי זהב, ברוקדה, ואָטֶלס מקושט... בארבעת צדי הקברים הנכבדים נמצאים עשרים קטעי קוראן בכתב ידו של יאקות מֶסְתַּצְמִי ושל קְרֶה חסארי, ובכתב ידם היפה של אנשים אחרים" (70).

14. "אוּלִיָּה מונה ברשימת הקברים שבחברון גם את שלמה ואת ישו (ז)".

מסופר שבדרך כלל לא הורשו אפילו מוסלמים לבקר ב"קבר" ודלת הכניסה נפתחה רק אחת לשנה כדי להניח את השטי-חיים היקרים, מתנות הסולטאנים. אבל מובן, שאיסור זה לא חל על בני משפחת השומרים (72). לעומת זאת אפשר היה נגד חשלוּם כניסה ובנקיטת אמצעי זהירות לבקר בצינאקולום (73).

מוג'יר אלדין סיפר לנו, כי לשמירה על ה"קבר" הופקד השייך יעקוב הרומי, החנפּי. לא נודע לנו התאריך המדויק שבו זכתה משפחת דג'אני למשרה זו. מכל מקום מאז המאה השבע-עשרה היתה השמירה על "נבי דאוד" עוברת בירושה בקרב בית דג'אני. זאת למדים אנו מתיאורו של עבד אלגני אלנאבלסי. המשרה היתה מכובדת וכשאחד מנושאי משרה זו "ח'אדם צ'ריח דאוד" (משרת קבר דוד) נרצח בשנת 1130/1717 בדרכו מירושלים לחברון, ראה הכרוניסט צורך לציין זאת בספרו (74). נראה כי בכל אותה התקופה התגוררו גם דרווישים בשטח הר ציון, שנחשב לקניין משפחת דג'אני (75).

(69) עיין דרך משל טובלר, שם, עמ' 119; וְנֶסְאָן וְאָל, Jérusalem, ב, 1922, עמ' 430, גם עמ' 465. מעניינים ביותר דבריו של ס. קאהלה, PJB ו, 1910, עמ' 86, הטוען, בהסתמכו על מוג'יר אלדין, עמ' 681 (1), כי האפסיס בכיוון לאבן השתייה הותקנה בזמן שהמקום נגזל מהנוצרים והוא ממשיך: "אין מכניסים כיום למערה, ולכן אין למחראב המכוון לסלע שום חשיבות מעשית". ב PJB ו, 1911, עמ' 86, מזכיר קאהלה מקרה שני שבו אין ה"מחראב" מכוון כלפי מכה: "מחראב מכוון באופן ברור כלפי הר גריוֹם מצאתי ליד נבי מופצ'יל בעוורתא שליד נאבלס. זה אחד הקברים הקדושים, שגזלו המוסלמים מהשומרוֹנים". לגבי עוורתא ברור לקאהלה, כי המוסלמים לא התקינו את המחראב, שאינו מכוון כלפי מכה. אפשרות כזו במקרה של "היכל דוד" — כפי שמכנה אותו תלמידו של הרמב"ן (עיין לעיל הערה 30) לא עלתה על דעתו.

(70) Seyahatnamesi, אסטאנבול 1935, עמ' 487—488. אני מודה לד"ר א. הד על חרגום הקטע מלשון תורכית.

(71) כתב-יד בריטיש מוואוס, Turk—61, 13573, עמ' 563.
(72) טובלר, שם, עמ' 153; בארקליי, שם, עמ' 211; ר' משה, מסעות הוצ' יערי עמ' 445, מנמק את האיסור בקדושתו היתרה של המקום.

(73) עיין דאָפֶר (כנ"ל הערה 21), עמ' 367; לה ברִיִין (1681), A Voyage, לונדון 1702, עמ' 218. נראה, שהקלות מסוימות הונהגו כשחנה בהר ציון צבאו של אברההים פאשא (1884—1840); השווה רובינון, Biblical Researches, לונדון 1841, א, 358—359. ספירידון, JPOS, י"ח, 1938, עמ' 87, 98.

(74) מִיאִידִי ד, עמ' 228; עיין גם ס. קאהלה, Palästina-jahrbuch, ו, 1910, עמ' 74 ואילך.

(75) נראה כי התואר "Santone", הניתן לממונה על "נבי דאוד"

2. שייזכר בו שם אללה, סולטאן הברואים, מגן דת האסלאם משרת הבית הקדוש (במכה)

3. מטפח הצדק והבטחון, הסולטאן בן הסולטאן סולימאן בן עות'מאן

4. יחזק אללה את האסלאם בימיו! על ידי אדוננו שייח' השייחים שמס אלדין מוחמד אלצג'מי

5. המטיף, יגמול (לו) אללה את מעשי ידיו הטובים וירחם את יולדיו!

6. בתאריך יום חמישי, ראשית רביע הראשון, שנת שלושים ותשע מאות (8 בינואר 1524). השבח לאללה לבדו (62).

גם הפעם האשימו סופרים פראנציסקאנים את היהודים כי הם גרמו לגירוש מהצינאקולום בהסיתם את המוסלמים, שאין לסבול כנסייה בקרבת הקבר המקודש. היה זה מעשה נקמה מצדם על שלא הרשו להם לגשת לחדר מעל לקבר דוד (63). ממקור אחר נודע לנו, כי הפראנציסקאנים מנעו בעד היהודים את המעבר דרך שטח מנזר ציון (64).

עדיין נשארו הנזירים הפראנציסקאנים במנזרם שבשכנות בניין הקבר והצינאקולום. הם גורשו ממנו ומהר ציון כולו בשנת 1551 או 1552 (65).

מעתה הוחמר האיסור שהוטל על הלא-מוסלמים לבקר בקבר דוד, והממונים על הבניין הקפידו הקפדה יתרה. שלא יעבור עליו יהודי או נכרי (66). במשך ארבע מאות שנים הצליחו רק לא-מוסלמים ספורים לחדור ברשות או בהערמה אל האולם התחתון, שבו נמצא הקבר, והם מסרו תיאורים על מה שראו (67). הקבר והקיר הצפוני היו מכוסים שטיחים ואף אחד לא ראה ולא הרגיש באפסיס הפונה צפונה. שתוארה על-ידי תלמידו של הרמב"ן ועל ידי מוג'יר אלדין (68). התכניות של האולם נעשו כנראה על פי תיאורים שנמסרו, או מדידות

(62) ון ברשם, כנ"ל (הערה 41), עמ' 403—404.

(63) עיין גולובוביץ, Biblioteca Bio—Bibliographica, ס"ח, כרך ו', עמ' 124 ואילך; קאלאהורה, ELS מס' 802 הערה 1; ון ברשם, שם, עמ' 406 ואילך.

(64) פראור, שם, עמ' 21—22.

(65) עיין ל. לָמֶנס, כנ"ל (הערה 32), עמ' 217, וכן עמ' 207, 208.

(66) עיין דרך משל בדבריהם של נוסעים יהודיים: שמואל בן דוד הקראי (1642), יערי, מסעות, עמ' 245; ר' משה ירושלמי (1709), שם, עמ' 449; ר' דוד דבית הלל (1829), שם, עמ' 608. בנוגע לנוצרים עיין: ד. פּוֹסוֹ (Possot), La voyage de la Terre Sainte, (1535), (מהדורת ש. שֶפֶר, פאריס 1890), עמ' 187; ג'. סאנדרסן (1601), בתרגומו של מ. איש שלום, "ירושלים", תשי"ג (ספר י. פֶרֶס), עמ' קנ"ג; ג'. סאנדרס (1610), Travailes, לונדון 1658, עמ' 144—145; ה. מונדֶרל (Maundrell), A Journey, לונדון 1810, עמ' 134; ר. פּוֹקִיק (Pococke), (1737), לונדון 1745, ב, עמ' 9; טובלר, Topographie, ב, עמ' 99; וכן להלן הערות 67—70. והשווה עוד רא"מ לונץ, ארץ צבי, ירושלים תרנ"ט, עמ' 32—34.

(67) עיין טובלר, שם, עמ' 143, 153 וכו'; ג'. ט. בארקליי (Barclay), The City of the Great King, פילאדלפיה 1857, עמ' 210—212, וכן הציור שם, מול עמ' 208; א. פֶרֶוֹסִי, Jerusalem Explored, לונדון 1864, א, עמ' 215—216. בין המבקרים היה גם ר' משה מונטיפיורי, אלא שספק איוה קבר הראו לו; עיין בארקליי, עמ' 215; טובלר, שם, עמ' 153 הערה 2. בנימין בן אליהו הקראי, מסעות א"י, הוצ' יערי, עמ' 470—471, מתפאר כי הורשה לחוות ב"קבר", מאחר שהוא קראי.

(68) לעיל עמ' 215, טור ב למטה.

הוא עבד אלגני אלנאבלסי (1690), המספר אגב תיאור ביי קורו בקבר דוד ב"נבי דאוד" בירושלים, כי קיימת מסורת על קברו בארץ בקאע. בקצה הר הלבנון. הוא ביקר גם באותו מקום, כפי שהזכיר בספר מסע אחר (82).

• • •

את התפתחות המסורות על קברי דוד ושלמה אפשר לסכם כלהלן:

א. בניגוד לדעה השלטת במקורות הנוצרים התפשטה בין המוסלמים (לכל המאוחר במאה העשירית לסה"נ) המסורת כי קבר דוד נמצא בהר ציון. מקורה של מסורת זו לכאורה יהודי. השערה זו מתאימה למסקנות, שהוסקו בחקר המסורות המוסלמיות על ירושלים, ושלפיהן רובן של מסורות אלה יסודן באמונות ודעות יהודיות (83). בראשית המאה האחת-עשרה נתקבלה המסורת על קבר דוד בהר ציון על דעת הכנסיה הנוצרית המזרחית ומכאן מצאה את דרכה לחיבורו של דה אגילר, סופר-צלבן מאירופה.

ב. בימי הביניים החזיקו היהודים באמונה, כי קברי בית דוד נמצאים במערות שבהר ציון. הנוצרים הם שאיתרו את קבר דוד באחד האולמות שליד הצינאקולום והצביעו על הקבר בראשית המאה הארבע-עשרה.

ג. ההתנגשויות בין נוצרים למוסלמים בדבר הבעלות על המקום התחילו עוד בסוף המאה השלוש-עשרה, והן החריפו בעיקר בגלל ה"חידושים", שהיו הנזירים הפראנציסקאנים מתקינים בכנסיות ובקפלות שבהר ציון.

ד. החל מהמאה השש-עשרה נעשתה המסורת על קבר דוד ליד הצינאקולום כללית ונפוצה בכל ספרי המסעות, שבהם נזכר הר-ציון.

ה. אין בידי המוסלמים שום מסורת קדומה על "קבר דוד" בדאָק, או במקום אחר בגבולות סוריה, חוץ מדעת יחיד מאוחר. כל המסורת על קבר בנו (או אחיו) של דוד בדאָק יסודה כפי הנראה באי-הבנה.

•

רצוני לסיים בדברי תודה לפרופ' ל. א. מאיר, שהואיל בשהותו בחו"ל לברר מספר מקורות, שאינם אתנו כאן. הוא גם נענה לבקשתי וקרא את המאמר לפני מסירתו לדפוס, ועוררני לנסח אותו ניסוח מדויק בשורה של נקודות. וכן נתונה תודתי להרב פרופ' א. ש. הרטום, שהזמין בשבילי בסורינו את צילום מאמרו של ק. א. גאלינו, הידוע על פי רוב רק מתוך כלי שני.

(82) לפי הקיצור מתוך כ"י כתאב אלחצ'רה אלאניסיה פי אלרחלה אלקדסיה (עיין GAL ב, עמ' 348), שנתפרסם בדפוס בקאהרה 1902, עמ' 41. (83) עיין הירשברג, The Sources of Moslem Traditions Concerning Jerusalem, Rocznik Orientalistyczny, י, 1953, (לזכרו של ת. קובלסקי), עמ' 314-350.

לבסוף אי-אלה הערות בעניין המסורות על מקומות מקודשים לדוד מחוץ לגבולות ארץ-ישראל. למעלה (עמ' 215) הובאו שתי מסורות (7, 8) בעניין מקאם 'דאוד' וקבר אחיו של דוד. אבן איאס (ראשית המאה השש-עשרה) מספר כי הסולטאן סלים הנורא פנה אל תל אלפאר (בקרבת דאָק): 7א. "ויש אומרים כי כאן "משהד" (כלומר קבר קדוש או מקום שנלחמו בו מלחמת קודש) נביא אללה דוד ע"ה" (76). אבן איאס חוזר כאן על המסורת הקדומה, ובוודאי לא התכוון לקבר דוד, כפי שסוברים (77). זאת למדים אנו מתוך סיפוריו של אווליה צ'לב'י:

15. "כפר מרג' דאָק. הוא המישור ששם ערכו הסולטאן סלים והסולטאן (קנצו) גורי (הממלוכי) מלחמה, שבה נחל גורי תבוסה וברח. במקום נמצא בניין-כיפה גבוה בתוך בוסתאן וגנות, ובו נקבר... (78) המכובד, אחד מבניו נשואי הפנים של דוד המכובד ע"ה. הוא מקום חשוב של עלייה לרגל" (79). 16. "דוד המכובד בנה את ירושלים. המלך שאול ודוד המכובד ערכו מלחמה גדולה (נגד פלשתים) (80) במקום בשם מרג' דאָק בקרבת חלב, ודוד המכובד ניצח, כפי שמעיד הפסוק "ויהרג דוד את גלית" (קוראן ב, רנ) (81).

או שאבן איאס החליף את אחיו (או בנו) של דוד במלך עצמו, או התכוון למקום הקרב שבו נהרג גלית. הסופר היחיד המזכיר במפורש קבר דוד מחוץ לגבולות ארץ-ישראל

בספרות הנוצרית, בא לציין את שייך הדרווישים במקום; לעניין עצמו השווה טובלר, שם, עמ' 98, 145; גם ת. כנען (כנ"ל הערה 45), עמ' 301-302, 310 וכו'. משפחת דג'אני מכרה חלק מאדמות הר ציון למוסדות נוצרים שונים כגון לארכיבישוף של קלן בשנת 1898, ועוד.

(76) פְּנָאע אלוהור ה, עמ' 67.

(77) גאלינו (כנ"ל הערה 1), עמ' 1169.

(78) המחבר השאיר רווח, כדי להוסיף את השם, ולא מילאו.

(79) שם, עמ' 364. התרגום של ד"ר א. הד. קשה לקבוע מה הוא הרקע ההיסטורי, שגרם ליצירת אגדות אלה, הידועות לנו מימיו של עלי אלהרוי (עיין לעיל עמ' 215). לדעתי תחילתן בעובדה, כי במרג' דאָק היה ארמונו של הכליף סולימאן בן עבד אלמלך האומיי, שמת ונקבר שם. העמק נתפרסם בגלל הפגישה בינו ובין ליאו האיטלקי. בימי עליית בני עבאס התנקמו בגופתו של סולימאן וחיללו את קברו. ברבות העתים נטשטשו הזכרונות והעמק עבר לאגדה (עיין הסיפור של עלי אלהרוי, עמ' 6 הערה a, שכאן נקברו קדושי חמק). העם חשב כי מדובר בסולימאן בן דאוד המלך. אולם עלי אלהרוי ידע כי זה לא ייתכן ולכן הזכיר את אחיו (1) של דאוד. אווליה מוסר שהיה זה בנו (!) של דוד, אך לא סולימאן. לרקע ההיסטורי עיין: מיויר (Muir), The Caliphate, 1924, עמ' 412 וכו'; חתי, History, עמ' 286; אמיר עלי, מח'תצר תאריח' אלערב, עמ' 107-108.

(80) הנוסח לא ברור למדי. השלמתי היא פירוש המוצא סעד בתרגומו של סט. סטפאן, QDA ח, עמ' 146. ד"ר הד סבור, כי במקום שאול (طالوت בערבית) יש לקרא جالوت = גלית, והמחבר הזכירו בפירוש ולא רק ברמו. אווליה מספר להלן (עמ' 498), כי הקרב בין דוד לגלית נערך בבית-לחם. על מהימנותו של אווליה במתן ידיעות עיין ל. א. מאיר, QDAP ו, 1936, עמ' 85 הערה 3.

(81) שם, עמ' 461.

כתובות ערביות מארץ-ישראל¹

מאת יגאל ידין

זו ציון-מה לזכרו של א. בן-חורין, שלא זכה, למרבה הצער, להשלים את מחקריו החשובים, שבחלקם עסקו אף הם בבעיות הנדונות במחקרי זה².

הכתובות מתפרסמות כאן לפי סדר אלפביתי של מקומות מוצאן, ובכל מקום ניתנות הן כסדרן הכרונולוגי. המידות מציינות, בדרך-כלל, את גודל הכתובות על גבי ההטבעה. המספר הסידורי עם הקדומת S (למשל: S. 137), הבא בסוף תיאורה של הכתובת, הוא מספר ההטבעה לפי הרישום במוזיאון הארכיאולוגי. חלק מן הצילומים הותקן בצדן האחורי של הכתובות; ועובדה זו יוצרת לעתים את הרושם, שהן שקועות או בולטות. לפיכך צוינה בכל מקרה שיטת החישוב. שמות הכפרים הובאו בהתאם לרישום של ארכיון המוזיאון. ליד כל שם נרשמה נקודת-הציון, לפי מפת מחלקת-המידות של ממשלת המנדאט משנת 1942. המספר הרומי מציין את מספר הגליון של המפה. בסימון מקומות הבניינים בתיק הערים הסתייעתי במפות הערים של ממשלת המנדאט, דאט, ודרך רישומם הוא לפי הכתיב במפתח המצורף למפות ה"נ"ל. אם בתיאור נקבע: "הבניין נמצא ב..." וכדומה, הרי הכוונה למצב העניינים בשנה שבה הוגשה העבודה³.

2. הנני רואה חובה נעימה לעצמי להודות למר האמילטון, לשעבר מנהל מחלקת-העתיקות של ממשלת המנדאט, שהרשה לי לעיין בכתובות ולפרסמן; לד"ר ע. בן-דור, לשעבר מנהל הספרייה המצוינת של המוזיאון, שבה נשמרו ההטבעות של הכתובות הנדונות, על עזרתו בכל הנוגע לשימוש בהטבעות; ובמיוחד לפרופ' מ. אבי-יונה, ששימש בימים ההם מנהל הארכיון של המוזיאון, על שהעמיד לרשותי את כל "מכמני" הארכיון וסייע לי להתמצא ברשימות המפקחים השונים שהתקינו את ההטבעות, ועל הסבלנות הרבה שגילה כלפי תלמיד צעיר, שהטריחו לא במעט. תודתי – וודאי גם תודת הקוראים – נתונה למר יוסף שווייג, מי שעמד באותו זמן בראש מחלקת-הצילום של המוזיאון, על הצילום מים המצוינים שהתקין מההטבעות. יעמדו כולם על הברכה.

3. נזקקתי לקיצורים הבאים:

CIA = *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*:

Eg. I = Égypte I (van Berchem);

Eg. II = Égypte II (Wiet);

J.V./J.H. = Syrie du Sud, Jérusalem "Ville"; "Haram" (van Berchem);

S.N. = Syrie du Nord (Sobernheim);

A.M. = Asie Mineure etc. (van Berchem & H. Edhem);

REA = *Répertoire chronologique d'Epigraphie Arabe*.

שאר המקורות מצוינים במלואם, או בקיצורים מקובלים או מובנים מאליהם.

הפרופ' ל. א. מאיר ז"ל הרבה לעסוק בחקר הכתובות הערביות מארץ-ישראל, כפי שמעידה גם הרשימה הביבליו-גראפית של מאמריו (ראה בראשית החלק הלועזי); ומשום כך רואה אני חובה קדושה לעצמי לפרסם בקובץ מוקדש לזכרו את עבודתי על נושא זה, שהובלעו בה רבות מתרומותיו של המנוח לפענוח הכתובות השונות. מקוצר המצע ריכזתי במאמרי כאן רק כרבע מהמספר הכולל של הכתובות שנדונו בעבודה, וכן השמטתי את כל המבוא המפורט על הבעיות האפיגרפיות של הכתובות הערביות בארץ-ישראל. תקוותי היא, שעוד תהיה לי הזדמנות לפרסם את שאר הכתובות (ובמיוחד את שני המכלולים הגדולים מרמלה ומשכם), ויהא בכך משום ביטוי לרחשי הוקרתי ותודתי למורי הדגול, שנושא מחקרי היה כה קרוב ללבו.

מאז הגשתי את עבודתי לא הוספתי כמעט לטפל בה, ובעצם מבוססת היא על הספרות והמקורות שאליהם נזקקתי בשנת 1944. ודאי לא הייתי מעז לפרסם היום את הכתובות ה"נ"ל ללא מחקר נוסף, לולא הספיק חברי המנוח א. בן-חורין ז"ל – סמוך לפטירתו – לעיין בעבודה ולהעיר לי את הערותיו, שכללו, בין השאר, מראי-מקומות למקורות נוספים, שפורסמו לאחר הגשת העבודה. כמה מהערותיו על הכתובות הניתנות כאן תובאנה בשמו. תשמש-נא רשימה

1. ב-16 במארס 1944 הגשתי למורי הפרופ' ל. א. מאיר ז"ל את עבודת-הגמר שלי לשם קבלת התואר מ"א באוניברסיטה העברית. נושא העבודה היה: "כתובות ערביות מארץ-ישראל – הטבעות במוזיאון הארכיאולוגי הארצישראלי". הנושא נבחר לפי הצעתו של הפרופ' מאיר, והעבודה נעשתה בפיקוחו ובהדרכתו. הפרופ' מאיר העמיד לרשותי את כל ההטבעות של הכתובות הערביות שהיו אותה שעה בארכיון של המוזיאון הארצישראלי (מוזיאון רוקפלר) ושנמסרו לטיפולו. מתוך מכלול גדול של הטבעות נבחרו 67 כתובות שעדיין לא פורסמו, או שפרסומן היה בלתי-מושלם (כגון ב"רפרטואר" בלבד) או בלתי-מדויק. הכתובות שנדונו בעבודה נמצאו במקומות הבאים (בסוגריים בא מספר הכתובות): ארטאס (1); אשקלון (1); בית-אמר (2); בית-חאנון (1); בית-לאהיה (1); בית-תימא (1); בני-נעים (3); דבוריה (1); יאנון (1); כפר סב (1); אל-מג'דל (2); נבי-יקין (4); נעליא (1); עג'ול (1); עמוואס (1); עקרבא (1); פרח'ה (1); צפת (5); קריית חג'ה (5); רמלה (16); שייח' נבהאן (1); שכם (15). מתוך הכתובות ה"נ"ל פרסמתי בשעתו את הכתובת החשובה מבית-חאנון בחוברת "ידיעות" שהוקדשה ליובל החמישים של הפרופ' מאיר. כמה כתובות – ובכללן המספרים 2, 3, 5 ו-15 שברשימה שלפנינו – נשלחו לאחר-מכן על-ידי הפרופ' מאיר, בהסכמתי, ל"רפרטואר".

התיאור

כתובת בנייה והקדשה. שנת 706 (18 במאי 1306). לוח-שיש, קבוע בקיר המסגד של הכפר, מימין לכניסה. 61 × 55 ס"מ. שש שורות בכתב נסח'י ממלוכי עתיק (סגנון קורסיבי). האותיות חרות. נקודות דיאקריטיות במלואן; סימני-תנועות וסימנים מבדילים רבים. קווים דקים מאוזנים מפרי-דים בין השורות. החלק השמאלי העליון שחוק. פורסם, ללא צילום, על-ידי האב ז'וסן⁴. S. 137 (ראה לוח יז, 1).

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. مِنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهُمْ]
2. يَوْمَئِذٍ آمَنُونَ. أَمْرٌ بَانْشَاءِ هَذِهِ الطَّاحُونَةُ الْمُبَارَكَةُ [فِي] أَيْلَامَ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ]
3. الْمَلِكِ النَّاصِرِ نَاصِرِ الدُّنْيَا وَالِدِينَ عَزَّ نَصْرُهُ بِنَظَرِ الْجَنَابِ الْعَالِيِّ الْمَوْلِيِّ الْأَمِيرِ [ي]
4. الْكَبِيرِيِّ السَّيْفِيِّ سَيْفِ الدِّينِ بُلْغَاقِ النَّاصِرِيِّ أَعَزَّ اللَّهُ أَنْصَارَهُ وَقَفًّا عَلَى الْمَارِسْتَانِ وَالرِّبَاطِ
5. وَالطَّهَارَةِ بِمَدِينَةِ سَيِّدِنَا الْخَلِيلِ عَلَيْهِ أَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ وَذَلِكَ
6. [بِت] أَرِيخَ خَامِسَ عَشَرَ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ سِتَّة (!) وَسَبْعِمِائَةَ أَجْرَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَغُفْرَتِهِ.

התרגום

1. בשם אללה הרחמן והרחום. סורה 27, פסוק 91.
2. סוף הפסוק. על בניית הטחנה המבורכת הזאת צווה בימי אדוננו הסולטאן
3. אל-מלך אנ-נאצר, נאצר אד-דניא ואד-דין – יהא נצחונו מפואר – בהשגחת הוד מעלתו אדוננו האמיר
4. הגדול סוף אד-דין בלע'אק (משירות) אל-מלך אנ-נאצר – יפאר אללה את נצחונו – הוקדש לטובת בית-החולים והאכסנייה
5. וברכת הטרה בעיר אדוננו אל-ח'ליל, עליו התפילה והשלום המצוינים ביותר, וזה
6. בתאריך חמישה-עשר לד' אל-קעדה, שנת שבע מאות ושש. יתן לו אללה יתעלה את שכרו ויסלח לו.

הערות

- שורות 1–2. האב ז'וסן השלים את הפסוק לפי הסורה
- 6, פסוק 161, הפותח אף הוא במלים: مِنْ خَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ...⁴ J. A. Jaussen, RB, 1924, pp. 246 ff.

אולם המלה يَوْمَئِذٍ בתחילת השורה 2 מורה, שיש להשלים לפי הסורה 27, פסוק 91, שאם-לא-כן – לא תהיה אפשרות לקשרה אל הפסוק. יתר-על-כן, ה-خ של خَيْر נראית יפה מעל פה, וכן נראית הלולאה של ה-و מן המלה وَهُمْ לאחר ה-א של [منهم]¹. פסוק זה מופיע גם על כתובת אחרת של אותו איש. וראה להלן.

الطَّاحُونَةُ. העובדה שהכתובת נמצאת במסגד מוכיחה, שאין היא באתרה.

في أيام. ההשלמה בטוחה⁵. על צורה זו – ראה: CIA, J.H., p. 29, n. 4

عز. צורה זו (במקום أعز) מופיעה לעתים קרובות בכתובות⁶. שורות 3–4. יש להשלים את תאריכו של בלע'אק, לפי שרידי האותיות, ל-المولوي الاميري, ולא ל-الكريم, כפי שעשה ז'וסן. לאחר האותיות المر נראה חלקה התחתון של ה-ו השנייה. ה-ל וה-י של מלה זו אינן נראות. מהמלה الاميري נראים: החלק התחתון של ה-א והחלק התחתון של ה-ל (השווה שורה 5). לאחר-מכן מופיעה "כסרה", ואחריה – יר. ה-ם וה-י אינן נראות. השלמה זו מתאשרת גם לפי סדר התארים הרגיל במקרים כגון אלו:

الجناب العالي	- תואר הכבוד;
المولوي	- יחסת התואר מולאנא;
الاميري الكبير	- תואר המעמד;
السيفي	- תואר גזור מהשם سيف الدين (לפעמים נכתב השם במלואו בתוספת);
بلغاق	- השם עצמו;
الناصر	- תואר הקניין המלכותי.

בכתובת שלנו לא הופיעו כל התארים בשלמותם, כפי שהיו צריכים להופיע⁷.

اعز الله انصاره. משונה הדבר, כביכול, שבקשר לסולטאן עצמו נזקק בעל הכתובת לצורה פשוטה (למעלה, שורה 3), ואילו כלפי האמיר – בצורה הנקוטה, בדרך-כלל, לאחר שם הסולטאן. אולם כבר העיר ואן ברכם (במקרה דומה), שאף כאן הכוונה לסולטאן, המצוין בתואר הקניין המלכותי של האמיר⁸.

שורות 4–5. לפי כתובת אחרת מחברון (סוף המאה ה-19)⁹, נזכר הכפר ארטאס בין שאר הכפרים שהכנסותיהם מוקדשות ל"חרם" של חברון ולשלושת הבניינים הנזכרים

5. ראה: שם, עמ' 246, הערה 1.

6. ראה, למשל: CIA, Eg. I, p. 302, n. 1

7. עיין: שם, עמ' 183, 446 ואילך.

8. שם, עמ' 510.

9. ראה: G. Wiet, Syria, 1924, pp. 233 ff.; וראה שם את

נימוקיו של וייט לקביעת הכתובת לסוף המאה השביעית. להוכחותיו ניתן חיזוק-מה על-ידי הכתובת שלפנינו, המוסרת – נוסף לתאריך ante quem 680, שנקבע על-ידי וייט – גם את התאריך quem (הוא תאריך הכתובת שלפנינו): 706.

בכתובת שלנו, אף-כי בסדר שונה: ... ورباصه وبیمارستانه وطهارته¹⁰.

בכתובת שלנו יש לקרוא: مارستان, ולא بیمارستان, כפי שהשלים ז'וסן.

שורה 6. سنة, במקום ست, היא תופעה רגילה בכתובות הערביות.

הערה כללית

השאלה העיקרית התובעת פתרון היא זהותו של סוף אד-דין בלע'אק וזיקתו לארטאס ול"חרם" של חברון. האב ז'וסן, שלא עלה בידו לזהותו, ציין בצדק, שיש לקרוא את השם בלגאק, ולא בלגאק, שכן הנקודה השנייה, הנראית מתחת ל-ב, שייכת בעצם ל-נ של الدين. והנה, ב"חרם" בירושלים נמצאת כתובת אחרת, אף היא עם השם בלע'אק, והיא משנת 707¹¹. גם כתובת זו פותחת באותו פסוק מן הקוראן. סגנונה הכללי הוא הרבה יותר צנוע מזה שלפנינו: בלע'אק אינו רושם את כל תאריכו, אלא מסתפק ב-بنظر العبد الفقير الى الله تعالى بلفاق بن (ראה להלן) جمان الخوارزمي. ואן ברכם¹² פוסק, שהמונח بنظر מעיד, בדרך-כלל, שהפיקוח היה בידי ناظر الحرمين الشريفين, פקיד ידוע, שהיה אחראי ל"חרם" בירושלים ובחברון¹³. העובדה, ששמו של בלע'אק אינו נזכר ברשימת בעלי אותו תפקיד אצל מג'יר אד-דין, אינה הוכחה כנגד הזיהוי, וכבר עמד על כך ואן ברכם עצמו (עמ' 171). בקשר לכתובת מירושלים מביא ואן ברכם כמה מראי-מקומות המזכירים אמיר בשם בלע'אק וכן אחרים המזכירים אמיר בשם جاغان, אולם ברור, ששני אלה אינם בן ואב, אלא אנשים שונים. אין ספק, שבלע'אק שבכתובת מירושלים וזה שבכתובת שלפנינו אינם אלא אותו איש. כאן ניתן חיזוק להנחתו של ואן ברכם, שבלע'אק ה"ירושלמי" היה ناظر الحرمين الشريفين, שכן בכתובת שלנו נזכר קשר שלו עם בנייני ה"חרם" שבחברון.

כאישור סופי להנחתנו זו עשוי לשמש דרר אל-כאמנה, שבו נמסרים גם פרטים נוספים על בלע'אק¹⁴:

بلغاق بن (كج! ولا من) كنجك بن بارتشمس الخوارزمي ولد سنة ٦٣٦ ... وكان مشكور السيرة متواضعاً، كان حكم البندق بالشام وولى نظر القدس والخليل في اواخر

10. בקשר למקומות הללו ותאריך בנייתם – ראה הביבליוגראפיה במאמריהם הנ"ל של ז'וסן ווייט.

11. ראה: CIA, J.H., No. 171, pp. 115 ff., Pl. LVI. מפליא הדבר, שבשעת הדיון שם לא נזכרה הכתובת שלנו מארטאס, אף-על-פי שהכרך הנ"ל של הקורפוס יצא בשנת 1927.

12. שם, עמ' 117.

13. על מקרים (פרט לירושלים) שבהם אין המונח بنظر מורה על תפקיד זה – ראה: שם, עמ' 32, כתובת 2; וכן: L.A. Mayer, QDAP, I p. 37. על התפקיד בכללו ראה: CIA, J.V., p. 211.

n. 1

14. כרך I, עמ' 495, מס' 1345.

عمره ومات على ذلك في جمادى الاولى سنة ٧٠٩، واطنه جد شيخنا شهاب الدين احمد بن آقبرص بن بلغاق الكنجكي.

מתוך פרטים ביוגרפיים אלה למדים אנו, שבסוף ימיו (מת בשנת 709) שימש בתפקיד ناظر الحرمين, עובדה המת-אימה לכתובת שלפנינו (שנת 706) ולזו מירושלים (707)¹⁵.

2

בית לאהיה (بيت لاهيا), XI, נ"צ 102.106.
כפר במחוז עזה.

התיאור

כתובת-מצבה. שנת 897 (נובמבר–דצמבר 1474). לוח-שיש בלתי-קבוע. נמצא במקום שייח' סלים אבו מסלם. 21×54 ס"מ. שש שורות בכתב נסח'י ממלוכי פרובינציאלי. נקודות דיאקריטיות רבות. סימני-תנועות מועטים. השאיפה להכניס מספר רב של מלים בשטח צר גרמה לעיתים לעיוות האותיות, המקשה על הקריאה. האותיות בתבליט. אף הפסים המפרידים בין השורות הם בתבליט. החלק העליון שבור, וחסרה לפחות שורה אחת. S. 165 (ראה לוח יז, 3).

הכתובת

1. سيدى منصور (?) وسيدى [يحيى] (?) وسيدى طالب (?)
2. وسيدى محمد اولاد المقر
3. الاشرف السيفى آقبى نائب غزة
4. المحروسة المتوفين الى رحمة
5. الله في شهر رجب الفرد سنة سبعة (!)
6. وتسعين وثمان مائة

התרגום

1. [שמות הילדים הנפטרים]
2. [כנ"ל] ילדי מעלת כבוד
3. האציל ביותר סוף אד-דין אקבאי, מושל עזה
4. הנצורה, שנפטרו אל רחמי
5. אללה בחודש רג'ב היחיד, שנת שבע
6. ותשעים ושמונה מאות.

הערות

שורה 1. ניתן לקרוא בוודאות שלוש פעמים את המלה

15. הקושי היחיד הוא בכך, שלפי ואן ברכם נקרא הוא בכתובת הירושלמית כ-بن جمان, ואילו לפי הדרר אל-כאמנה (וכן אצל מאקריזי, I, 855: بلغاق بن كونجق; חברי א. בן-חורין ז"ל הסב את תשומת-לבי למראה-המקום האחרון) הוא בן كنجك. ניתן לשער (כהצעת בן-חורין), שבכתובת הירושלמית יש לקרוא من جمان, על שם האמיר הידוע בשם זה בתקופה הנדונה, שאולי היה בעליו.

כתובות ערביות מארץ-ישראל

הכתובות

1. بسم الله الرحمن الرحيم إنما يعمر مساجد الله
2. من آمن بالله (!) واليوم الآخر انشأ هذا المسجد المبارك
العبد الفقير
3. الى الله تعالى امير حاج بن احمد الشاوري في شهر ربيع
الآخرة (!) سنة اثنين وتسعين وسبعماية

התרגום

1. בסמלה. סורה 9, פסוק 18.
2. סוף הפסוק. בנה את המסגד המבורך הזה העבד הנצרך
3. אל אללה יתעלה, אמיר חאג' בן אחמד אש-שאורי
בחדש רביע השני, שנת שבע מאות תשעים ושתיים.

הערות

1. הפסוק הנדון הוא השכיח ביותר בכתובות מסגדים,
והטעם ברור.
 2. بالله. דיטוגראפיה. תופעות דומות – למשל:
بابانشا²⁵, الله²⁶, اللدين²⁷ – מצויות על-פירוב במלים שמרובות
בהן ה-א וה-ל.
 3. ה-ג של خاج נמצאת מימין ל-ח ומעליהן. ה-בן
היא מעל ה-א. ربيع الآخرة נכתב תמיד ربيع الآخر, אף-כי יש
יוצאים מן הכלל²⁸.
- לא הצלחתי לזהות את שמו של בונה המסגד.

4

- בני-נעים²⁹ (بنى نعيم), XIII, נ"צ 166.103.
- כפר במחוז חברון.

התיאור

כתובת-הקדשה. שנת 400, בערך. לוח-אבן, קבוע מעל
משקוף-הכניסה למקאם אנ-נבי לוט. 40 × 188 ס"מ. 5 שורות
בכתב כופי פשוט ו"מסולסל". אותיות חרותות³⁰. הכתובת
בכללה נשתמרה יפה, פרט למקומות מועטים, שבהם ניטשטשו
האותיות במקצת. S. 135 (ראה לוח יז, 4).

25. ראה: L.A. Mayer, *JPOS*, XI, 3–4, p. 149.

26. ראה להלן, הכתובת משכם.

27. בעבודתי מספרה 59.

28. ראה: CIA, Eg. II, p. 36.

29. על המקום בכללו ראה: *SWP*, III, עמ' 303–304. שמו
העתיק הוא כפר-ברוך, הנזכר אף בכתובות-הקדשה מחברון משנת
612 ומסוף המאה השביעית. וראה: *Syria*, RB, 1923, pp. 80 ff.;
1924, p. 228. על הגיאוגרפים הערביים המתארים את המקום
וזיקתו אל לוט – ראה: LeStrange, p. 468; כן ראה להלן,
הכתובות מנבי-יקין. עתה ראה גם: J. T. Milik, *Les Grottes de*
Murabba'ât, Oxford, 1961, p. 160.

30. ולא בולטות, כמתואר ב-*REA*, VI, No. 2148, p. 79, שם
פורסמה.

سيدي. לעומת זה אפשר לקרוא את שמות הילדים עצמם
בהסתייגות-מה.

שורה 3. אקבאי מושל עזה. אקבאי היה מושל השרקיה
במצרים¹⁶, ובשנת 888 מונה כמושלה של עזה במקום דולאת
ביי בן מוצטפא אל-אינאלי¹⁷. אצל מג'יר אד-דין ואבן איאס
ניתן למצוא ידיעות רבות על כך, שמשל בעזה עד שנת
902, לפחות¹⁸. בשנה זו עזב אותה עיר ונתמנה ל-*ראס נובה*
الكبرى במצרים¹⁹. בשנת 903 ברח לעזה, יחד עם אקברדי
הדואדאר²⁰. בשנת 904 קיבל חנינה²¹, וישב בטל בירושלים
עד יום מותו, בג'מאדא השני בשנת 905²².

שורות 4–6. העובדה, שכל ארבעת הילדים נפטרו בחודש
אחד, נותנת מקום לסברה, שמתו כתוצאה ממגיפה או
ממקרה-אסון. ואכן, ממג'יר אד-דין²³ למדים אנו, שבשנה
זו פרצה מגיפה גדולה, שפקדה את כל חלקי הארץ. כך,
למשל, מציין מג'יר אד-דין, שביום אחד (11 בחודש רג'ב,
הוא החודש הנזכר בכתבתנו) הגיע מספר המתים ל-50.

3

בית-תימא (بيت تيماء), XI, נ"צ 116.115.

כפר במחוז עזה.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 792 (מרץ 1389). לוח-שיש, קבוע מעל
למשקוף-הכניסה במסגד שבכפר, המכונה אנ-נבי תימא.
28 × 111 ס"מ. שלוש שורות בכתב נסח' ממלוכי פרובינ-
ציאלי. נקודות דיאקריטיות כמעט במלואן. אין סימני-
תנועות. החלל שבין האותיות ממולא על-ידי עלים וצורות
אחרות²⁴. האותיות וכן הפסים המפרידים בין השורות הם
בתבליט. הכתובת נשתמרה יפה. S. 111 (ראה לוח יז, 2).

16. עיין: L.A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, pp. 175–176.
וכן: צא-צוא אל-לאמע, II, עמ' 313, מס' 994.

17. לפי אצ-צוא אל-לאמע, מונה אקבאי במקום סיבאי אט-
טאהרי, אולם סיבאי זה בכלל לא היה מושל עזה, והכוונה, כנראה,
לסיבאי אל-אשרפי אינאל, ששימש כמושל עזה לפני אקבאי (ראה
שם, ערך سيبي). לעומת זה, לפי אבן איאס (II, עמ' 211), עזב
סיבאי את עזה בשנת 886 (דו-אלחג'ה), ובמקומו נתמנה דולאת ביי.

18. אל-אנס אל-ג'ליל, עמ' 669, 672, 688, 689, 696 (בשנת
896 צורפה אליו גם אורמלה); אבן איאס, II, עמ' 306, שורה
7; עמ' 308, 314. בשנות כהונתו חלה הפסקה (הסב את תשומת-
לבי לכך בן-חורין ז"ל), שכן לפי אל-אנס אל-ג'ליל (עמ' 703)
כיהן קאני בך בשנת 900 כמושלה של עזה.

19. אבן איאס, II, עמ' 319, באמצע.

20. שם, עמ' 332, למטה.

21. שם, עמ' 359, שורה אחרונה.

22. שם, עמ' 362, שורות 20–23. על ידיעה אחרונה זו חייב
אני תודה לבן-חורין.

23. אל-אנס אל-ג'ליל, עמ' 690.

24. עלים מעל: بسم يعمر (שורה 1), أحمد (שורה 3). צורות
אחרות: מתחת ל-*بسم* ומעל ל-*الله* (בתחילת השורה 1 ובסופה),
מתחת ל-*الله* (שורה 2) ומתחת ל-*محمد* (שורה 2).

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ هَذَا مَا أَوْقَفَ الْفقيه عبد الله بن محمد بوقفه (?):
جميع هذه الضيعة بحدودها
2. وحقوقها وطاها ووعرها وبناءها ومعايرها وجناتها وشجرها
ومجارها
3. وكل حق هو فيها لها وكل حق فيها خارج منها حبساً ثابتاً
ما دامت الارض ومن عليها
4. وقف عل (!) النبی لوط بن هاران بن أخ ابرهیم خليل الرحمن
[وصلی 32] الله (!) 33 عليهم وعلى عماره
5. هذا المشهد وضيافة زواره فمن بدله من 34 بعد ما سمعه فعليه
لعنة الله ملعون ملعون من غير [ه].

התרגום

1. בשם אללה. זה מה שהקדיש "הפקיה" עבד אללה בן
מחמד כהקדש: כלל נחלה זו, על גבולותיה
2. וזכויותיה, שטחיה העמוקים והגבוהים, בנייניה ודרכיה
וגינותיה ועציה וסידורי השקאתה
3. וכל הזכויות "השייכות לה והנובעות ממנה", באופן
מוחלט וללא שינוי, כל עוד תתקיים הארץ וכל אשר
עליה.
4. (והיא) לטובת הנביא לוט בן הרן בן אחי אברהם ודוד
הרחמן, יברך אללה אותם ואת הבניין
5. של ה"משהד" הזה ומבקריו. ומי שישנה אותה (את
ההקדשה), לאחר ששמע עליה — עליו (תחול) מארת
אללה, ארור ארור מי שישנה.

הערות — ראה הדיון בכתובת הבאה.

5

בני-נעים 35 (بنی نعيم).

התיאור

כתובת-הקדשה. שנת 400, בקירוב. אבן מימין לכניסה
למקאם. 16×105 ס"מ. שתי שורות ארוכות בכתב כופי
פשוט, "מסולסל" במקצת. אותיות חרותות. גודל האותיות
בשורה הראשונה הוא פי שניים מזה של האותיות שבשורה
השנייה. נשלחה לפני זמן-מה ל-*REA*. (= S. 232) S. 226
(ראה לוח יז, 5).

31. קריאה בטוחה; והשווה: כל, בשורה 3.
32. הושלם בהתאם לתוכן ולשרידי כמה אותיות. האות האחר-
רונה מקשה במקצת על ההשלמה.
33. כך, ולא אלה, כמובא ב-*REA*. והשווה למעלה, כתובת 3.
34. מלה זו הושמטה ב-*REA*.
35. ראה הערה 29.

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ الرحمن الرحيم هذه الضيعة بجميع
2. [حدود]ها وبكل حق هو لها داخل منها وبكل حق فيها خارج
منها وقف النبي [لوط].

התרגום

1. בסמלה. הנחלה הזאת, על כל
2. גבולותיה וכל הזכויות "השייכות לה והנובעות ממנה",
היא הקדש הנביא (לוט).

הערות לכתובות 4-5

שורה 1 (כתובת 4). بِسْمِ اللَّهِ. צורה מקוצרת של הבסמלה³⁶.
בوقفיה. כנראה כך, אולם ה-*ق* פתוחה מימין, כמו *ع* תחילית.
שורות 2-3 (כתובת 4), 1-2 (כתובת 5). המחצית השנייה
של הנוסח דומה, פחות או יותר, בשתי הכתובות. במחצית
הראשונה כתוב *فيها*, ואילו בכתובת 4, ואולי גם בכתובת
5: *داخل منها*. הנוסח בכללו מופיע כמה פעמים על כתובות-
הקדשה על עץ מהמאה השלישית ומתחילת המאה הרביעית
בצורה אחידת-נוסח, הדומה במידה ניכרת לכתובות מבני-
נעים³⁷.

על משמעותו ופירושו של הנוסח — ראה במיוחד מחקריהם
של דויד-וייל³⁸, ואן ברכם³⁹ ווייט⁴⁰.

בתרגומנו הלכנו בעקבות דויד-וייל, המתרגם: "Tous
droits y attendant et en décollant."

זמן הכתובות. כל הכתובות שבהן נמצאים נסחים דומים
(ראה למעלה) הן מן המאה השלישית ומתחילת המאה
הרביעית. יש לראות בכתובות מבני-נעים את המאוחרות
ביותר מסוג זה, שכן הכתב "מסולסל" מאוד (כתובת 4),
ואין לייחסן אפוא למחצית הראשונה של המאה הרביעית,
כ-אם, כנראה, לסופה.

6

בני-נעים 41 (بنی نعيم), XIII, נ"צ 166.103.

התיאור

כתובת של חידוש הבניין. שנת 813 (30 באוקטובר
1410). לוח-שיש עגול, קבוע במקאם אנכי לוט, בפנים

36. השווה צורות מקוצרות אחרות: بِسْمِ اللَّهِ الرحمن الرحيم —
L. A. Mayer, *REA*, 1772, 1854, 1975, 1976, ועוד. כן ראה: QDAP, I, p. 43.
הצורה بِسْمِ اللَّهِ שכיחה בכתובות מהמאה
הרביעית; וראה: CIA, J. H., Nos. 144, 145.
37. ראה: J. David-Weill, *Bois à Epigraphes*, I, Le Caire, 1931, pp. 25, 54, 61, 68, 69, 71.
CIA, Eg. I, No. 19, p. 40; כן ראה: Syria, 1924, pp. 230-233.
38. שם, עמ' 25-26.
39. שם, עמ' 40-41.
40. ראה הערה 29.

تمام⁴⁷, وتم بنائه⁴⁸, تماماً⁴⁹, ועוד. צורה דומה ביותר לזו שבכתובת הנדונה נמצאת גם בכתובת מעזה מאותה תקופה, לערך: وذلك في مدة آخرها العشر الآخر וכיו"ב⁵⁰.

ثلاث عشر مائة. ההכרח לדחוק את המלים לשטח הצר גרם, כנראה, לכתיב החסר והלקוי.

מתאריך זה למדים אנו, שהבניין חודש בתקופת מלכותו השנייה של פרג' (809–815). מג'יר אד-דין מזכיר את פעולותיו של פרג' בקשר למסגד בחברון (בשעת ביקורו בארץ)⁵¹, אך אינו אומר דבר על פעילותו הנזכרת בכתובת הנדונה. אולם מכיוון שמקאם אנ-נבי לוט היה קשור למסגד הנ"ל⁵², יש להניח, שהפקודה לתיקון המקאם בבני-נעים ניתנה באותה הזדמנות, ובה סופקו אף האמצעים הדרושים לכך.

שורה 7. احمد بن فطيا الانصاري. מתוך הכתובת נראה, שהיה אחד הפקידים או המשגיחים בשירות ההקדש של חברון, אבל לא נאטר אל-חרמין⁵³. מג'יר אד-דין אינו מזכיר איש זה, אלא כמה אנשים מאותה משפחה, שמילאו תפקידי פיקוח על ההקדשים בירושלים ובחברון בתקופה מאוחרת במקצת⁵⁴.

7

דבוריה (דבוריה), V, נ"צ 185.233.

כפר במחוז נצרת, לרגלי הר תבור⁵⁵.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 610 (26 או 27 באפריל 1213). לוח מאבן-גיר קשה, קבוע מעל למשקוף בבניין שבכפר⁵⁶.

48. שם, מס' 61.

49. שם, מס' 39.

50. ראה: L.A. Mayer, *JPOS*, X, 1, p. 60.

51. אל-אנס אל-ג'ליל, עמ' 441.

52. ראה למעלה, הערה 29.

53. במקרה זה ודאי היו כותבים بنظر. וראה למעלה, הערה 13.

54. אל-אנס אל-ג'ליל, עמ' 631, בשליש התחתון (בדברו על

שנת 878): "... توفي شمس الدين محمد بن قطيبا الانصاري المشهور بالعجمي احد اعيان المباشرين بالقدس الشريف والخليل ...".

יש להניח, כי איש זה היה אחיו של הנזכר בכתובת שלנו וכי מת בשיבה טובה. כן ראה עמ' 663 (בדברו על שנת 889): "... توفي

امين الدين محمد بن احمد الحلبي! المشهور بابن قطيبا مباشر الاوقاف. ومولودته في سنة ست وعشرين وثمانمائة". מבחינת השם והתאריך

יש אפשרות, שאיש זה היה בנו של הנזכר בכתובת. 55. על המקום – ראה: *SWP*, I, p. 363. כן ראה את המקורות

שם, עמ' 366.

56. הבניין שבו נמצאה הכתובת שימש מצאפה של הכפר. הבניין

מתואר ב-*SWP*, I, עמ' 384: "...Among the houses may be

remarked the remains of an ancient edifice, 22 paces in length, 10 in breadth, and built from west to east. It was

once constructed of cut stone and a certain number of courses is still standing. The interior is now occupied by

הקיר. קוטר הכתובת 56 ס"מ. 7 שורות. שורות 1–4 כתובות בכתב נסח'י ממלוכי, ואילו שורות 5–7 – בכתב קורסיבי. נקודות דיאקריטיות כמעט במלואן; "פתחות" בשפע; "תשדי" דים" במספר רב. סימני-הבדל על כל ה-ס. האותיות וכן הפסים המפרידים ביניהם הם כתבליט. הכתובת נמצאת בתוך מעגל פנימי, שבינו לבין המעגל החיצוני מחוטב קישוט גלי (אינו נראה בצילום ההטבעה). מעל לשורה הראשונה קישוט גלי ועלי, לשם מילוי החלל הריק. חישוב המקום וחלוקתו לא תוכננו כראוי, וכתוצאה מכך היה אנוס האמן להקטין את האותיות בשורות 5–7, לצופפן ולבטל את הפסים המפרידי-דים. S.136 (ראה לוח יח, 1).

הכתובת

1. بسم الله الرحمن الرحيم

2. جدد عمارة مقام نبي الله لوط عليه السلام

3. مولانا السلطان الملك الناصر فرج بن السلطان

4. الملك الظاهر برقوق خلد الله ملكه

5. وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم في مدة

6. آخرها مستهل رجب الفرد سنة ثلاث عشر (!) ثمان (!) ما

7. عة (?) مما عمل برسم احمد بن قطيبا الانصاري

התרגום

1. בסמלה.

2. חידש את בניין מקאם נביא-אללה לוט – עליו השלום –

3. אדוננו הסולטאן אל-מלך אנ-נאצר פרג' בן הסולטאן

4. אל-מלך אט-טאהר ברקוק – יאריך אללה את מלכותו

5. ויברך אללה את אדוננו מחמד ומשפחתו וריעיו. (נס-

תיימה המלאכה) בתקופה

6. שסופה (היה) הראשון לחודש רג'ב היחיד, שנת שלוש-

עשרה ושמונה מ-

7. אות, אשר נעשה בפקודת אחמד בן קטיבא אל-אנצארי.

הערות

שורות 3–4. בכתובות של פרג' וברקוק מופיע על-פי-

רוב שמם, בלויית תארים נוספים, אם-כי לעתים נכתבו

תאריהם בצורה מקוצרת, מעין זו שבכתובת שלנו⁴².

שורות 5–6. תאריך סיום המלאכה מצוין, בדרך-כלל,

בכתובות הערביות על-ידי המלה وذلك בלבד, או על-ידי

מלים כגון: وكان الفراغ⁴³, كل⁴⁴, تمامه⁴⁵, تمت عمارة⁴⁶, وكان

42. ראה: *CIA*, Eg. I, Nos. 205, 217, 220.

43. על הצורה הנדירה وكان الفروغ – ראה: L.A. Mayer,

JPOS, XI, 3–4, p. 145.

44. ראה, למשל: *CIA*, J.H., No. 275.

45. *CIA*, J.H., No. 278.

46. שם, מס' 295.

47. *CIA*, S.N., No. 60.

בשלישית אין שם אביו נזכר כלל⁵⁹. לעומת זה מופיעים שמות שניהם בכתובת אחרת מאותה שנה, אולם בכתובת מירושלים באים שמותיהם בלא התואר אס-סלטאן⁶⁰.
ناصر امير المؤمنين. תארו של עיסא, המורכב מ-امير المؤمنين, אינו ידוע לנו ממקור אחר. מכיוון שתארו של אבו בכר היה خليل امير المؤمنين⁶¹, הרי אפשר להסיק, שכאן מכוון התואר לעיסא, ויש בכך משום עדות יחידה לשימוש בתואר זה.

שורה 5. حسام الدين لؤلؤ. אף-על-פי ששמו של אמיר זה מופיע על כתובות מרובות בהר תבור, עדיין לא עלה בידי החוקרים לזהותו⁶². אם נרכיב את תארו המלא מכל התארים שניתנו לו בכתובות השונות⁶³, נקבל את הנוסח הבא: الامير الاجل الاسفهلار الكبير حسام الدين لؤلؤ ابن عبد الله الملكي المعظم. אפשר כיהן כמפקד המבצר בהר תבור.

8

אל-מג'דל (المجدل), VIII, נ"צ 111.120.
עיירה במחוז עזה. בתוך העיירה⁶⁴ בנוי אל-ג'אמע אל-כביר.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 700 (ספטמבר 1300). לוח-שיש, קבוע בקיר שמעל למשקוף הכניסה הפנימית של הג'אמע הנ"ל. 42×162 ס"מ. 4 שורות בכתב נסח'י ממלוכי. נקודות דיא-קריטיות כמעט במלואן. בעיקר בשורה הראשונה (הפסוק מן הקוראן) מצויים סימני-תנועות רבים, אך אין הם בנמצא כמעט בשאר השורות. סימני-הפרדה רבים, במיוחד לשם מילוי החלל. האותיות וכן הפסים המפרידים הם בתבליט. השורה הראשונה מגיעה בגובהה לכדי מחצית גבהן של שאר השורות, השוות בגבהן. הכתובת לא פורסמה, אם-כי נזכרה בדפוס פעמים רבות⁶⁵. S. 230 (ראה לוח יח, 3).

59. שם, מס' 3723; הוא הדין במס' 3744 משנת 611, מאותו מקום.

60. שם, מס' 3717. לגבי התאריך הנדון – נתקלים אנו בתופעה דומה בכתובות ממקומות אחרים (REA, X, No. 3629; IX, No. 3592); הוא הדין בכתובות מן השנים שלאחר תאריך הכתובת הנדונה ולפני מות אל-עאדל (REA, X, Nos. 3752, 3753, 3790, 3802), ומובן מאליו גם בכתובות שלאחר מותו (REA, X, Nos. 3844, 3877, 3965; או בלא שם אביו בכלל: REA, X, No. 3968). עיין גם: CIA, J.V., pp. 126, 171. כן עיין: CIA, J.H., p. 58, n. 2. בקשר לשימוש ב-سيدنا; مولانا – ראה בכתובת הנדונה.

61. וראה: CIA, Eg. I, p. 83, n. 3; אבו-אלפצא, עמ' 84; ואן ברכם, ZDPV, XVI, S. 103, n. 4.

62. ראה המקורות הנזכרים בהערה 57. כמו-כן ראה: MuN, DPV, 1903, p. 42, n. 2.

63. REA, X, Nos. 3660, 3721, 3723, 3744, 3753.

64. עיין במפת העיירה ב-SWP.

65. נזכרה לראשונה על-ידי ואן ברכם ב-CIA, Eg. I, p. 225. תארו של סלאר, כצורתו בכתובת, מובא אף שם. הכתובת נזכרה גם על-ידי האב ז'וסן (BIFAO, XXII, p. 102), לפי ואן ברכם.

48×75 ס"מ (כפנים המסגרת). 68×95 ס"מ (מידות הלוח כולו). 5 שורות בכתב נסח'י איובי. נקודות דיאקריטיות וסימני-תנועות רבים. סימני-הבדלה בודדים. האותיות בתבליט של ס"מ אחד. בין השורות פסים מפרידים, אף הם בתבליט. מסביב לכתובת מסגרת מדורגת⁵⁷. S. 319 (ראה לוח יח, 2).

הכתובת

1. بسم الله الرحمن الرحيم وما
2. تنفقوا من خير يوفى (!) أليكم وانتم تظلمون (!)
3. أمر بعمارته مولانا السلطان الملك المعظم شرف
4. الدنيا والدين عيسى ابن الملك العادل ناصر امير المؤمنين
5. في نصف ذي الحجة سنة عشر وستمائة بولاية حسام الدين لؤلؤ

התרגום

- 1–2. בסמלה. שורה 2, פסוק 274.
3. ציווה על בנייתה אדוננו הסולטאן אל-מלך אל-מעטם שרף
4. אד-דניא ואד-דין עיסא בן אל-מלך אל-עאדל, מגן אמיר המאמינים
5. באמצע דו אל-חג'ה, שנת שש מאות ועשר, (ההוצאה לפועל) בהנהלת חסאם אד-דין ג'אלא.

הערות

- שורה 2. שגיאות בהעתקת פסוקי הקוראן בכתובות הן תופעה שכיחה באפיגראפיה הערבית.
- שורות 3–4. بعمارته. ללא חקירה מדוקדקת אין לקבוע מה היה טיב הבניין. מכיוון שהוא מכונה בלשון נקבה – ניתן, כמובן, להניח, ששימש גם כמצאפה. לנוכח העובדה, שלבניינים על הר תבור היה אופי צבאי, הרי אפשר לשער, שאף כאן אמורים הדברים בבניין ממין זה (قلعة ?)⁵⁷.
- אל-מלך אל-מעטם עיסא משל יחד עם אביו, אל-מלך אל-עאדל אבו בכר, בשנים 597–615, ולכדו – בשנים 615–624. לפיכך מעניין לציין, שכאן מכנה הוא את עצמו בשם אס-סלטאן, תואר שאינו ניתן לאביו בכתובת זו. בשלוש כתובות מאותה שנה מכפר-תבור, אף הן של עיסא, חוזרת תופעה זו. בשתיים מהן באה, כבכתובת שלפנינו, התוספת ה"כניא" אבו בכר לאחר אל-מלך אל-עאדל⁵⁸, ואילו

a private house and a stable, above which rises the meda-fah. In all probability this was a christian church."

57. כתובת דומה מאוד, הן בכתבה והן בצורת המסגרת, היא זו מהר תבור משנת 607, ונדמה, שנכתבה בידי אותו אומן. ראה: MFOB, 1909, p. 481, Pl. VIII, 2. על הכתובות מהר תבור וכן על הבניינים שנבנו על-ידי עיסא ואביו – ראה מאמרו של ואן ברכם ב-MuN, DPV, 1903, p. 481, ובעיקר ב-Inscriptions arabes de Syrie, Le Caire, 1897, pp. 45 ff., 96 ff. REA, X, Nos. 3721, 3722. 58

אנ-נבי יקין (النبي يقين), XIII, נ"צ 165.101.
מקום במחוז חברון. הכתובת במסגד אנ-נבי יקין⁷¹.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 352 (אוגוסט 963). הכתובת קבועה מעל הקשת שבכניסה. 145 × 30 ס"מ (המידות על ההטבעה בפנים המסגרת). שתי שורות בכתב כופי פשוט. האותיות בתבליט. הכתובת משתרעת על ארבע אבני-נדבך שקועות, שקצותיהן בולטות ויוצרות מעין מסגרת מסביב לכתובת⁷². כמה מלים חרוזות על המסגרת. S. 234 (ראה לוחות יח, 4; יט, 1).

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرُ بِنَاءِ هَذَا الْمَسْجِدِ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الصَّبَاحِي
2. انْفَقَ مِنْ مَالِهِ طَلَبَ الثَّوَابِ وَذَلِكَ (!) فِي شَعْبَانَ سَنَةِ اثْنَيْنِ وَخَمْسِينَ وَثَلَاثَ (مِائَةٍ).

א. מעל לכתובת, על המסגרת: אבי בכר;
ב. משמאל לכתובת, על המסגרת: المقدسي.

לראשונה על-ידי שומאכר (ZDPV, XX, S. 183). וייט מתקן את הקריאה של שומאכר. מכיוון שההטבעה של הכתובת הנ"ל נמצאת בארכיון של המוזיאון – יש בידי להוסיף כמה תיקונים קטנים לקריאתו של וייט: שורה 2: בעמ' (!), במקום בעמ' 4; במקום טרנפאי המנוסח, במקום טרנפאי המנוסח.

70. כתובת זו וכן הקטעים מן הכתובות הבאות פורסמו, ללא צילומים, כמה פעמים (ראה להלן), אולם בשיבושים רבים. ההטבעות הברורות וכן הצילומים של הכתובות עצמן מאפשרים לנו עכשיו להכניס תיקונים מסוימים בקריאתן ובהסברת משמעותן. מבחינה אפיגרפית כתובות אלו הן מן המעניינות ביותר שנתגלו עד כה בארץ.

71. במקום זה ביקרו כמה גיאוגרפים ונוסעים ערביים; וראה פרטים עליהם אצל LeStrange, עמ' 551–552. ניתן לעמוד על הסיבה לכינוי של המקום בשם النبي يقين, בהתאם למסורת המוסלמית, החזרת אצל רוב ההיסטוריונים כמעט באותו נוסח, מתוך המובאה הבאה, הלקוחה מאל-אנסאל-ג'ליל (עמ' 67) והמבוססת בעיקרה על דברי אל-מקדסי (עמ' 173, הוצאת דה חויה): "...يقال ان ابراهيم لما رأى قرى لوط وهى طائفة في الهوا... ثم قال: اشهد ان لا اله الا الله وان هذا هو الحق اليقين لذلك سمى ذلك المسجد مسجد اليقين". על המקום ותיאורו – ראה: De Luynes, Voyage d'Exploration à la Mer Morte, à Pétra et sur la Rive gauche du Jourdain, Paris, 1874, I, pp. 220–226; عبد الغنى بن اسماعيل النابلسي: كتاب الحضرة الانسية في الرملة القدسية, עמ' 292 ואילך, המסתמך בעיקר על מג'יר אד-דין. כן ראה: Syria, 1924, p. 236.
72. פורסמה לראשונה באופן חלקי על-ידי סובר ולנצ'י אצל דה לויין, א, עמ' 221–222, בליווי ציור בלתי-מדויק לחלוטין, ואילו עכשיו על-ידי מאיר: REA, IV, No. 1561, pp. 183–184. בשני המקרים פורסמה רק הכתובת שבפנים המסגרת.

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَا (!) الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى

2. أولئك ان يكونوا (!) من المهتدين. أمر بإنشاء هذا الجامع المبارك ابتغاء لوجه الله ورضوانه وطلب الأجر والثواب المقر
3. العالي المولوي الاميري الكبير السيفي سيف الدين سلا ر كافل الممالك الشريفة اجره الله وأرضاه
4. وذلك في تأريخ شهر المحرم سنة سبعمائة فرحمه الله ورحم من ترحم عليه ورحم جميع المسلمين

התרגום

1–2. בסמלה. סורה 9, פסוק 18. ציווה על בניית הג'אמע (המסגד הכולל) המבורך הזה, מתוך שאיפה לרצות את פני אללה וחסדו (ומתוך) בקשת השכר והגמול, מעלת אדוננו האמיר הגדול סוף אד-דין סלאר, מושל עליון של הארצות האצילות – יתן לו אללה את שכרו ואת חסדו.
4. וזה (סיום הבנייה) בתאריך חודש אל-מחרם, שנת שבע מאות. ירחמו אללה (וירחם) על כל מי שיבקש עבורו (סלאר) מאת אללה את הרחמים, וירחם על כל המוסלמים.

הערות

שורה 2. ان يكونوا. מלה זו נכתבת כך לעתים קרובות בטעות⁶⁶, וכן ان يكونوا⁶⁷.
שורה 3. كافل الممالك الشريفة. תארו המלא הוא: نائب السلطنة المعظمة وكفيل (או קافل) الممالك الشريفة بالديار المصرية والشامية⁶⁸, או קافل המאלק האסלאמית كافة⁶⁹.

(אגב, ז'וסן מעתיק את התואר בצורה לא נכונה: كافل الممالك الشامية, במקום الشريفة). בשלישית נזכרת הכתובת אצל וייט – G. Wiet, Les Objets mobiliers en Cuivre et en Bronze à Incriptions historiques, Le Caire, 1932, pp. 102–103 – בין שאר כתובותיו של סלאר. ולסוף ראה: דויד-וייל (בספרו הנזכר למעלה, הערה 37), II, עמ' 113.

66. למשל: בכתובת אחרת מאל-מג'דל, שנדונה בעבודתי.
67. ראה: L. A. Mayer, JPOS, XI, 3–4, p. 147.
68. וראה: L. A. Mayer, Saracenic Heraldry, p. 196.
69. בעניין הביוגרפיה שלו – ראה: CIA, Eg. I, p. 159.
וייט, אל-מנהל, מס' 1062; מאיר, שם, עמ' 196–197; דויד-וייל (למעלה, הערה 37), עמ' 113. דיון מלא בתארו של סלאר וכן השוואת כתובותיו – ראה: וייט (למעלה, הערה 65), עמ' 92–93; פרט לכתובת של סלאר משנת 701 על לוח-עץ. עליה ראה אצל דויד-וייל (למעלה, הערה 37), עמ' 112. כאן מופיע תארו כ-نائب السلطنة المعظمة. אגב דיון בתארו "המשנה למלך" מביא וייט (שם, עמ' 92) כתובת של טרנטאי מתברס שבעבר-הירדן, שפורסמה

התרגום

1. בסמלה. ציווה על בניית המסגד הזה מחמד בן אסמעיל אצ-צבאחי
2. והוציא (על הבניין) מכספו, בבקשו על-ידי כך את הגמול. וזה (סיום הבנייה) בשעבאן שנת שתיים וחמי-שים ושלוש (מאות)

- א. אבו בכר;
- ב. אל-מקדסי.

הערות

כמה עשרות שנים בלבד לאחר היבנותו נזכר הבניין לראשונה על-ידי אל-מקדסי⁷³, המציין, שהמסגד הוקם על-ידי אבו בכר אצ-צבאחי. אבן בטוטה, המתאר אף הוא את המקום⁷⁴, אינו מזכיר את שם בונה הבניין. מג'יר אד-דין⁷⁵, שביקר במקום, קרא את הכתובת הנ"ל וציטט אותה בזו הלשון: "...وتم مسجد بناء ابوبكر محمد بن اسمعيل الصياحي (!)... وكان بناء ذلك المسجد في شهر شعبان سنة اثنين وخمسين وثلاثمائة...". סובר⁷⁶, שקרא את הכתובת לפי הציור הבלתי-מדויק שנתפרסם על-ידי דה לוין, טעה, כמובן, בכמה קריאות, אולם אף הוא קורא את שם בונה הבניין: ابوبكر محمد ابن اسمعيل الصياحي. מובן מאליו, שעשה כן בהשפעת אל-מקדסי ומג'יר אד-דין, שהרי המלים ابوبكر אינן מופיעות על הציור! הקריאה של לנצ' היא בעיקרה פרי דמיונו. בפיו מכונה בונה הבניין בשם ابوبكر محمد بن اسمعيل العباد الله (כך!). הקריאה של מאיר⁷⁷ מתקנת את רוב השגיאות הנ"ל, אולם מתעלמת מהכתוב על המסגרת.

הכנסת השם ابوبكر ככניא של האיש הנ"ל אצל אל-מקדסי ומג'יר אד-דין היא, ללא ספק, תוצאה של קריאה בלתי-נכונה של הכתובת. המלים ابوبكر חרות בכתב אחר לחלוטין מזה של הכתובת עצמה, והן באות, כאמור, על המסגרת של הכתובת. מובן מאליו, שצירוף ابوبكر לשמו של הבונה היא בלתי-אפשרית, שכן זה האחרון מופיע בכתובת בנושא המשפט. יתר-על-כן, המלה المقدسى, הכתובה אף היא על המסגרת מצד שמאל ובאותו הכתב בדיוק, מוכיחה, שיש להסמין את ابوبكر ל-المقدسى, ולא לגוף הכתובת. בכתובת 10 (להלן), המופיעה מתחת לכתובת הנדונה, מצוין שמו של המנצח על פעולת-הבנייה. מכאן יש להסיק, שהשם ابوبكر المقدسى ציין את האומן כותב הכתובת (ראה להלן, הכתובות האחרות מנבי-יקין), או את מהנדס הבניין או אדריכלו. העובדה ששמו כתוב ביחסת-של מאפשרת לנו לשער, שבצד הימני של המסגרת היה כתוב

73. ראה למעלה, הערה 71.

74. חלק א, עמ' 119 (Defrémery & Sanguinetti, Paris, 1893-1899).

75. ראה למעלה, הערה 71.

76. ראה למעלה, הערה 72.

77. ראה למעלה, הערה 72.

דבר-מה, מעין עמל⁷⁸. לכאורה ניתן היה לזהותו עם המהנדס המפורסם – סבו של אל-מקדסי הגיאוגראף – ששמו היה אבו-בכר אלבנא אש-שאמי אל-מקדסי, אך זיהוי זה הוא בלתי-אפשרי, שכן הנ"ל חי לפחות כשמונים שנה קודם-לכן, ואל-מקדסי הגיאוגראף, שביקר במקום, ודאי היה מזכיר זאת⁷⁹.

ולסוף, בעיית הנסבה של מנדב הכסף. מג'יר אד-דין הוא היחיד הקורא אצ-צבאחי. לפי אס-סמעאני⁸⁰, יש שתי אפשר-רויות לקריאת הנסבה, והן: الصياحي ו-الصباحي; אך צורה כגון الصياحي לא מצאתי אצלו כלל.

אנ-נבי יקין (النبي يقين) (ראה כתובת 9).

התיאור

שתי שורות חרות מתחת לכתובת 9. 25 × 36 ס"מ. כתב כופי פשוט, בסגנון קורסובי. הכתובת לא פורסמה. S. 233 (ראה לוח יט, 1-2).

הכתובת

1. وتولاه الحسن ابن عبد الله
2. القيم (?) رحمت (!) الله عليه

התרגום

1. וניהל (את הביצוע) אל-חסן בן עבד אללה
2. השמש (?) רחמי אללה עליו.

הערות

שורה 1. ה-ו מימין וה-ז של אלה, שנכתבו על האבנים

78. בעבודתי ציינתי בהערה: "לפי הצילום קשה לקבוע מה כתוב בצד השמאלי (ואם בכלל כתוב משהו). אבדוק את הדבר בהודמנות הראשונה של ביקור במקום..."

79. דרך-אנב, באותה תקופה חי בירושלים מהנדס נוסף, שהכניא שלו היתה אבו-בכר. ואן ברכם (CIA, J.H., p. 10, No. 145) מביא העתק של כתובת בכתב כופי פשוט משנת 340 (!) מן ה"חרם" בירושלים. וזו לשונה: "بسم الله عمل هذا المقام سنة أربعين وثلثمائة. عمل احمد بن ابى... رحمهم الله". ואן ברכם קרא את שם האב כ-ابى كراسا, קריאה שהוא עצמו לא היה מרוצה ממנה. נדמה לי, שהקריאה הנכונה היא: احمد بن ابى بكر البنا. מענין לציין, שאף שם אביו של אל-מקדסי הגיאוגראף היה احمد بن ابى بكر البنا. הגיאוגראף נולד בירושלים בשנת 336, כלומר, אביו חי בירושלים באותה תקופה. מחוסר פרטים נוספים על אביו של הגיאוגראף אי-אפשר לזהותו עם בעל הכתובת מירושלים, אם-כי זיהוי זה הוא אפשרי. מכל-מקום רואים אנו, שבאותה תקופה כונו מספר ארכיטקטים מירושלים בשם ابوبكر المقدسى, ודבר זה מחזק את השערתנו, שבכתובת שלנו מדובר על מהנדס הבניין.

80. السمعاني, עמ' 349.

כתובות ערביות מארץ-ישראל

7. טלב בן נג'ים בן אל-חסן.
8. מלאכת מוחמד בן אבי סהל אנ-נקאש במצ'ר.

הערות

הראשון שקרא כתובת זו היה אבן בטוטה⁸³; וכך מתאר הוא את המקום: "فيها (במערה) قبر فاطمة بنت (!) الحسين (!) بن علي عليهما السلام. وباعلي القبر واسفله لوحان من الرخام في أحدهما مكتوب منقوش بخط بديع" (שורות 1–4 בהתאם לנ"ל). ולאחר-מכן: "هذا (בלי ועזא) قبر أم سلمة فاطمة بنت (!) الحسين (!) رضي الله عنه...".

מג'יר אד-דין, שקרא רק את הכתובת השנייה (ראה להלן), אומר⁸⁴: "وبظاهر المسجد مغارة بها قبر فاطمة بنت الحسين بن علي بن أبي طالب رضي الله عنهم أجمعين".

סובר קרא את השורות 6–7 כך:

6. فاطمة ابنت الحسن بن

7. علي بن أبي صالب رضي الله عنه).

הואיל והמחצית התחתונה של השורה השביעית שבורה, ובחלקה אף מכוסה עפר, הרי נראה, שסובר השלימה על-פי אבן בטוטה ומג'יר אד-דין; אולם ברור, שהמלים رضي الله عنه הן משל אבן בטוטה לאחר שהזכיר את אל-חוסיין. עם זאת נתחברה ההשלמה על ידי בן אבי طالب בהשפעת דברי מג'יר אד-דין, שאינם קריאת הכתובת, אלא פירושה. כך אירע אף ב-*REA*. בעצם, עיון בתצלום, שהותקן מגוף הכתובת לאחר ניקויה, מוכיח בעליל, שהקריאה הנכונה היא כהצעתי למעלה.

השימוש ב-*فناء* וב-*بقاء* היא העתקה חפשית מסורה⁵⁵, פסוקים 26–27.

שורה 8. השורה כתובה באופן ברור ומעידה על הרמה הגבוהה של האמן המצרי⁸⁵.

על בעיית זיהויה של פאטמה זו ועל תאריך הכתובת – ראה הדיון בכתובת הבאה.

12

אנ-נבי יקין (ראה כתובת 11).

התיאור

שיר. ה-*مصارع* כתובים זה מתחת לזה. לוח-שיש שבור, המורכב משני חלקים. הכתב הוא ככתובת 11, אולם

83. וראה: אבן בטוטה, I, עמ' 119; סובר ולנצ'י, אצל דה ליון, I, עמ' 223–224; וכן: ל. א. מאיר ב-*REA*, VI, No. 2151, pp. 81–82, ללא צילומים.

84. אל-אנס אל-ג'ליל, עמ' 67.

85. אבן בטוטה מייחס שורה זו בטעות לכתובת הבאה. בהמשך תיאורו הוא אומר: "... وفي اللوح الآخر منقوش «صنعة (העורכים ניקדו *صنعة*) محمد ابن (!) أبي سهل النقاش بمصر», وتحت ذلك هذه الأبيات أسكنت" וכיו"ב (וראה הכתובת הבאה).

מימין ומשמאל, מוכיחות, שהכתובת נכתבה לאחר הנחת הנדבכים ושהיא באתרה.

ה-*و* מקשרת כתובת זו עם הכתובת 9.

وتولاه. צורה זו היא נדירה ביותר. הצורות השכיחות הן: *تولا العمارة*; *تولي عمارته* או *بولاية* וכיו"ב.

שורה 2. *القيم*. הקריאה אינה בטוחה, שכן ה-*ق* (?) תוקנה על-ידי החרת.

رحمت. כתיב מסוג זה שכיח בכתובות הכופיות: *بعمارت, المدرست, سنت* וכיו"ב⁸¹.

11

אנ-נבי יקין (ראה כתובת 9).

ליד המסגד הנ"ל נמצאת מערה ובה קבר⁸². בקירותיו קבועות שתי כתובות (11 ו-12).

התיאור

כתובת-מצבה. שנת 375 להג'רה, בערך. לוח-שיש. 50 × 60 ס"מ. 8 שורות בכתב כופי פשוט, הנוטה להסתלסל. השורות 1–7 בתבליט נישא ומקומר. השורה 8 חרותה על גבי המסגרת, מעל לשורה 1, באותיות קטנות ובלתי-מסולסלות. השורה האחרונה שבורה ונראים בה רק ראשי האותיות. S. 231 (ראה לוח יט, 3–4).

הכתובת

1. بسم الله الرحمن الرحيم
2. لله العزه والبقاء وله ما ذرأ
3. وبرأ وعلى خلقه كتب
4. الفناء وفي رسول الله إسوة
5. وعزاء هذا قبر أم سلمة
6. فاطمة ابنت الحسن بن
7. طلب بن نجيم بن الحسن
8. صنعة محمد بن أبي سهل النقاش بمصر

התרגום

1. בסמלה.
2. לאלוהים התפארת והנצח. ולו כל אשר
3. ברא. ועל יצוריו גזר (כתב)
4. הכליה, ובשליח אללה נחמה
5. וניחומים. זה קבר אם סלמה
6. פאטמה בת אל-חסן בן

81. ועיין: *CIA, J.V.*, כתובת 97, עמ' 297–298. ביחס ל-*رحمت* – ראה שם, עמ' 18, הערה 1.

82. על המערה – ראה: דה ליון (למעלה, הערה 71), עמ' 220 ואילך, ובייחוד עמ' 223–224.

שאינו מופיע אצל אבן בטוטה. קשה להניח, שאבן בטוטה לא הרגיש בהם, שכן מהווים הם את הבית III בסדר שאבן בטוטה קרא: I—II—IV. על-כן יש להניח, שנשמטו מזכרונו. שורה 1. *أسكنت*. העורכים של אבן בטוטה מנקדים *أسكنت*, אולם לפי תוכן הבית יש לנקד כפי שניקד סובר.

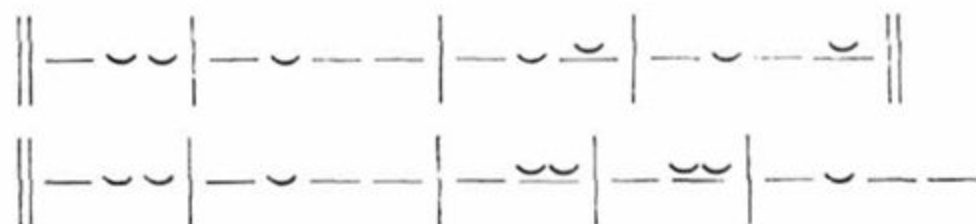
שורה 3. הרווח שבין ה-*ف* של פאטמה לבין המסגרת הוא כה קטן, שהספיק בקושי להשלמת *يا قبر* של אבן בטוטה, ולא-כל-שכן שאינו מספיק לא *لا-أفديك* ולא *لا-أنديك*, שכן ה-*د* וה-*ك* היו תופסים את כל הרווח. מבחינת המשקל כל הקריאות אפשריות הן.

שורה 4. החלק התחתון של האותיות חסר, אולם ההשלמה ודאית. בתחילת השורה יש מקום מספיק בשביל *بنت* לשם השלמה, בהתאם לקריאתו של אבן בטוטה. *الأنجم*. רמז לאחד משמות אבותיה (*أنجم*); וראה למעלה, כתובת 11.

שורה 5. שורה זו מהווה את ה-*صدر* של הבית III. מימין חסרים כ-12 ס"מ. בהתאם למשקל חסר "מסתפעל" אחד בלבד.

שורה 6. שורה זו מהווה את ה-*عجز* של אותו בית. מימין חסרים כ-13–14 ס"מ, ואף כאן חסר "מסתפעל" אחד, בקירוב. בראשית השורה נראות האותיות *ماء*, שלא עלה בידי להשלימן. האות האחרונה במלה האחרונה צריכה להיות *ر*, שכן היא מהווה את ה-*قفاية* של הבית. ה-*روي* של שיר זה הוא *ر*. למלה *سبر* מובנים שונים. בחרתי באחד מהם, בהתאם לתוכן הכללי של הבית.

שורה 7. שורה זו מהווה את ה-*صدر* של הבית IV. חסרים כ-14–15 ס"מ מימין, שהם רווח מספיק להשלמה לפי אבן בטוטה: *يا قبر ما فيك*. השלמה זו תואמת אף את המשקל. שורה 8. זו ה-*عجز* של הבית הנ"ל. מימין חסרים כ-16 ס"מ, שהם רווח מספיק להשלמה לפי אבן בטוטה. השיר כתוב במשקל *بسيط*. הסכימה הבאה, שנבחרה מתוך הצורות הרבות של ה-*بسيط*, מתאימה לכל השינויים הקטנים המופיעים במשקל זה בשיר הנדון:

זהותה של הנקברת. לאחר השינויים בקריאת השורה האחרונה בכתובת הקודמת ברור, שאין לזהותה בהתאם להשערותיהם של אבן בטוטה, מג'יר אד-דין וסובר. עם זאת לא עלה בידי למצוא בביוגראפיות השונות אשה ששמות אבותיה יופיעו כסדרם בכתובת הנדונה. העובדה, שהיא נקראת *بنت بن فاطمة* ו-*بنت الأئمة* ושהשם האחרון בשמות אבותיה הוא *الحسين*, מעידה, כנראה, על מוצאה ממשפחת עלי ופאטמה.

תאריך הכתובות. על שתי הכתובות לא נרשם תאריך, אך אפשר לקבוע, בקירוב, על-פי שיקולים אפיגרפיים (לוח

האותיות הן קצת יותר קטנות ובולטות. החלק השמאלי (א') עדיין נמצא באתרו, ומידותיו (בפנים המסגרת) הן 27×41 ס"מ. החלק הימני (ב'), שהיה מתחתיו, שבור בחלקו הימני והוא קבוע עכשיו בקיר שמימין לחלק א', כשהוא נוטה כ-90 מעלות נגד כיוון מהלך השעון. גבהו 31 ס"מ. גבהו המקורי של הלוח היה אפוא כ-60 ס"מ. S. 232 (ראה לוח יט, 5–6).

הכתובת

- I { 1. *أسكنت من كان في الأحشاء مسكنه*
2. *[يا قبر] الرغم مني بين التراب والحجر*
- II { 3. *فاطمة بنت بن فاطمة*
4. *[بنت] لأئمة بنت الأنجم الزهر*
- III { 5. *[الزكى الطاهر الحسن]*
6. *[ربما أظهر السبر]*
- IV { 7. *[يا قبر ما فيك] من دين ومن ورع*
8. *[ومن عفاف ومن] صون ومن خفر*

התרגום

- I { 1. השכנתי את זו שמשכנה היה בחובי,
2. למרות רצוני, בין העפר והאבן.
- II { 3. הוי קבר פאטמה בת בן פאטמה
4. בת האימאמים, בת הכוכבים הזוהרים
- III { 5. [הזך והטהור והיפה]
6. [הייחוס הטהור ביותר]
- IV { 7. [הוי קבר! כמה בך] מן האמונה ומהדביקות
8. [ומהצניעות ומ]הענווה והתום!

הערות

הראשון שקרא כתובת זו היה אבן בטוטה. הוא קרא את הכתובות I, II ו-IV. מג'יר אד-דין קרא רק את הכתובות I ו-II (כלומר, את הכתוב על שבר א' בלבד)⁸⁶, בשינוי קטן בלבד: הוא קרא בתחילת ה-*صدر* של הבית השני: *أفديك*, במקום *يا قبر*. סובר, שבידו היה הצילום של שבר א' בלבד, קרא את הכתובות I ו-II לפי אבן בטוטה, ואילו בתחילת ה-*صدر* של הבית השני קרא: *أفديك*. את הבית IV העתיק מאבן בטוטה⁸⁷. והנה, שבר ב', שנתגלה לפני כמה שנים, לאחר ניקוי המערה, הוא שבור בחלקו הימני ומכיל ארבעה חצאי *مصارع* של הכתובות III ו-IV. שתי השורות האחרונות מכילות את מחצית ה-*صدر* ומחצית ה-*عجز* של הבית IV, כפי שהוא מופיע אצל אבן בטוטה. לעומת זאת מכילות שתי השורות הראשונות אף הן מחצית *عجز* ומחצית *صدر* של בית

86. יש אפוא להניח, שבזמנו לא היה עוד שבר ב' באתרו.

87. על כך הוא מעיר: "...peut-être faut-il supposer que les deux dernières lignes de l'inscription se trouvent enfouies dans le sol, n'ont pu être reproduites par la photographie..."

אל-ג'אמע אל-אחמר⁹⁴. בקצה הדרומי של העיר צפת.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 674 (1275/6). לוח (שיש?), קבוע מעל למשקוף הכניסה הראשית לחצר המסגד. 134×60 ס"מ. 4 שורות בכתב נסח'י ממלוכי מהודר. האותיות בתבליט. נקודות דיאקריטיות כמעט במלואן. סימני-תנועות וסימנים רבים אחרים. כל השורה השנייה ומחצית השורות השלישית והרביעית מחוקות או מכוסות בטיח⁹⁵. S. 495.

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرٌ بَانْشَاءَ هَذَا الْجَامِعِ الْمُبَارَكِ مَوْلَانَا
السلطان الملك الظاهر
2. [السيد الاجل الكبير العالم العادل المجاهد المرباط المؤيد المظفر]
المنصور ركن
3. الدنيا والدين [سلطان] ان الاسلام والمسلمين قاتل الكفرة
والمشركين قاهر الخوارج
4. والمتمردين ببيرس الصالحى قسيم امير المؤمنين وذللك في
سنة اربع وسبعين وستمائة

התרגום

1. בסמלה. ציווה על בניית הג'אמע (המסגד הכולל) המבורך
הזה אדוננו הסולטאן אל-מלך אט-טאהר
2. [האדון הגדול והמפואר ביותר, החכם, הצודק, מגן
הדת, הנלחם בגבולות, הנעזר] המנצח, רֶכֶן
3. אד-דניא ואד-דין [סולטאן] האיסלאם והמוסלמים,
משמיד הכופרים ועובדי האלילים, מכניע הקושרים
4. והמורדים בייבארס אצ-צא[לחי שותף אמיר אל-מואמ-
נין, וז]ה בשנת ארבע ושבעים ושש מאות.

הערות

2. שתי המלים היחידות ששרידיהן נראים בבירור
הן בסוף השורה. מהמלה רكن נראה רק החלק העליון של

⁹⁴. Safad, 195-260, 6, III.

⁹⁵. קריאת כתובת זו נתפרסמה על-ידי בספרם של מאיר ופינקרפלד: בנינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, תשי"ז, עמ' מ (ציור 16) וכו'. הכתובת נקראה לראשונה, בשיבושים מרובים, על-ידי אבליא צ'לבי (וראה: QDAP, IV, 1935, p. 160). בהערות לתרגום מסעותיו של צ'לבי הביא פרופ' ל. א. מאיר את קריאת הכתובת כפי שהיא מופיעה על ההטבעה (אולם ללא קריאת המלים המטושטשות במקצת). קריאתו של צ'לבי, כאמור, משופעת בשגיאות, אולם היא מוכיחה, שכבר בימיו היתה השורה 2 מחוקה ומטושטשת. עם זאת מאשרת קריאתו של צ'לבי את ההשלמה שהכנסתי בשורה 3. עובדה זו מעידה, שאותו חלק של הכתובת עדיין היה קריא בזמנו.

כ, 1-2). הכתב בכללו – עם היותו מעובד להפליא ומסוגנן במקצת – מצטיין בפשטות של צורת אותיותיו (ה"סלסול" מופיע פעם אחת בלבד)⁸⁸, והוא דומה לזה של כתובות מרובות ממצרים מאמצע המאה הרביעית, לערך⁸⁹. לעומת זה אפשר לאחרו במקצת על-סמך צורת ה-ق, ובייחוד צורת ה-ع, המופיעה פעם אחת בכתובת 11 (שורה 2). הכתובת מנבי יקין דומה במיוחד לכתובת ממצרים משנת 382, המעובדת בדיוק באותה דרך⁹⁰, אם-כי אותיותיה מגלות נטייה ל"הסתלסל". השווה במיוחד:

כתובת 11	הכתובת ממצרים (לוח כ, 2)
الحسن (שורה 6)	الحسن (שורה 3. الحسن השני)
بن (שורה 6)	بن (שורות 2 ו-3)
على (שורה 3)	على (שורה 2)

בעיקר מעניינות הצורות הזהות של ה-ع וה-ق. זו של ע, הדומה לחבצלת (פלר-דה-ליס) או לעלה-תלתן, שכיחה ביותר בכתב הכופי ה"פורח" והקישוטי⁹², אולם היא נדירה למדי בכתב הכופי הפשוט; והופעתה בכתובות מנבי יקין ובכתובת המצרית מאפשרת לקבוע, לערך, את תאריכיהן⁹³. כנקודות-עזר נוספות לקביעת תאריכן של הכתובות עשויות לשמש שתי העובדות הבאות:

- (א) תאריך המסגד של אנ-נבי יקין הוא 352. יש להניח, שהוקם לפני התקנת הקבר של פאטמה זו.
- (ב) אל-מקדסי, שביקר במקום לא יאוחר משנת 375 והמתאר בפרטות את המסגד, אינו מזכיר כלל קבר זה. מתוך האמור ניתן לקבוע את תאריך הכתובות לרבע האחרון של המאה הרביעית, היינו, 375-400, לערך.

⁸⁸. כתובת 11, שורה 6, במלה بن.

⁸⁹. השווה: David-Weill (supra, n. 37), I, No. 8123, p. 71; Pls. VII, VIII. שתי הכתובות דומות ביותר באופן עיבודן לכתובות מנבי יקין, ותאריכן נקבע על-ידי דויד-ווייל – לפי סגנון – לאמצע המאה הרביעית. הן נראות קודמות במקצת לכתובות מנבי יקין. הדמיון הוא גדול במיוחד בכתובת הבסמלה.

⁹⁰. ראה: H. M. Hawary & G. Wiet, *Stèles funéraires*, Le Pl. XLVI, Caire, V, p. 190; CIA, Eg. II, No. 594 No. 9201.

⁹¹. וראה גם מצבה משנת 389 (*Stèles fun.*, VI, No. 1239).

⁹². ראה, למשל: S. Flury, *Syria*, 1920, No. 9, Pl. XXIII.

⁹³. ע זו היא, כנראה, מעין פרוטו-טיפוס של ה-ع בשמו של سعد בקיראמיקה המצרית. מכאן, שההשוואה שעשה בנהאת (*La Céramique musulm.*, p. 51, Pl. F, No. 42) עם ע דומה במצבה משנת 414 (*Stèles fun.*, VI, Pl. XIV) ושעליה הסתמך בקבעו את התאריך של سعد לתחילת המאה החמישית – אינה עשויה לשמש ראיה מכרעת!

הכתובת

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ
2. وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ أَمْرٌ بَانِشًا هَذَا الْمَسْجِدَ الْمُبَارَكَ وَالتَّرْبَةَ الَّتِي
3. دَاخِلُهُ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى نَجْمُ الدِّينِ فَيُرَوِّزُ الْمَلِكِي النَّاصِرِي وَوَقَفَ عَلَيْهِمَا وَعَل (!) عَشْرَةَ نَفَرِ إِمَامٍ وَمُؤَذِّنٍ
4. وَقِيمٍ وَقَرَاءٍ وَفَرَشٍ وَتَنْوِيرٍ جَمِيعِ الطَّبَقَتَيْنِ وَالْأَسْطَبَلَاتِ الَّتِي إِلَى جَانِبَيْهَا وَنَصَفَ الْبَيْتَانِ الْمَعْرُوفَ بِالرَّشِيدِي وَالْحَمَامِ الَّتِي
5. أَنْشَأَهَا بِالْعَطَارِينَ يَصْرِفُ مِنْ أَجْرَةِ ذَلِكَ مَا يَخْتِاجُ إِلَيْهِ كَمَا ذَكَرَ فِي كِتَابِ الْوَقْفِ وَمَا فَضَّلَ عَنْ ذَلِكَ فَلَاؤُلاَدِهِ وَعَقْبِهِ وَنَسْلِهِ

התרגום

1. בסמלה. סורה 9, פסוק 18.
2. סוף הפסוק. ציווה על בניית המסגד הזה והמאוסוליאום
3. שבתוכו העבד הנצרך אל אללה יתעלה, נג'ם אד-דין פירוז (משירות) אל-מלך אנ-נאצר (מוחמד בן קלאון) והקדיש לטובתם (של המסגד והמאוסוליאום) ולשם החזקתם עשרה אנשים: אימאם, ומואדן
4. ושמש וקוראי קוראן, ולריהוט והארה, את כל (הכנסת) שני הקסרקטין והאורות שבשכנותם, וחצי הבוסתן, הידוע (בשם) אר-רשידי, ובית-המרחץ,
5. שייסדו (פירוז בשוק-) הבשמים; מהכנסות אלו יוצא כל מה שיידרש, בהתאם לנזכר בספר-ההקדש, והיתרה (תיבתן) לילדיו ולצאצאיו.

הערות

1. שורה 2. לפי הכתובת הקודמת בנה בייבארס את הג'אמע הזה. הואיל והמונח אִנְשָׁ מציין תמיד בנייה מחדש – באות בחשבון שתי אפשרויות להסברת הסתירה:
 - א. פירוז רק תיקן את המסגד, ואילו את המאוסוליאום בנה, וכך את שתי הפעולות במלה אחת.
 - ב. הכתובת של בייבארס אינה באתרה. ללא חקירה יסודית במקום אין לקבוע בוודאות איזו משתי האפשרויות עדיפה. לפי שעה מתקבלת הקריאה הראשונה יותר על הדעת.
 3. שורה 3. נג'ם אד-דין פירוז. הידיעה היחידה שמצאתי על אמיר זה היא ¹⁰²:
- ”פירוז בן עבדאללה الصفدي نجم الدين. أحد الأمراء بصفد. كان شجاعاً. مات بدمشق بطالا سنة بضع وثلاثين وسبعمائة.“
- מכאן, שהתאריך המאוחר ביותר שניתן לייחס לכתובת הוא שנת 730.
- שורות 3–4. وقوا. אם נחסיר מעשרת האנשים את

102. الدرر الكامنة, III, עמ' 234–235, מס' 596.

ה-כ, אולם השלמתה ודאית, בהתאם לראשית השורה 3. הקווים, הנראים מתחת ל-כ והדומים ל-ר או נ, שייכים למלה הקודמת. השלמת שאר אותיות השורה נעשתה בעיקר בעזרת כתובת מכרך, שמספר התארים שבה בין המלה الظاهر לבין רכן מתאים בדיוק לפער שבכתובת שלנו ⁹⁶.

שורה 3. בתחילת השורה נראות באופן ברור המלים الدنيا والدين. ה-ו של والدين כתובה מעל الدنيا. המלה שלאח-ריה מטושטשת, אולם עדיין אפשר לראות בבירור את האות ط; והודות לכך אפשר להשלים בבטחון את הנוסח המקוצר, הרגיל במקרים כגון אלה. הנחה זו מתחזקת לאור העובדה, שבצד השמאלי של השטח המטושטש נראות בבירור האותיות [מיר ⁹⁷. המלה قاتل נכתבה מעל המלה المسلمين ונראית ממנה רק ה-ל, שקצה השמאלי נוגע ב-א של لكفره. שורה 4. שלוש המלים הראשונות נראות בבירור. הפער המטושטש מאפשר השלמה, בהתאם להצעתי. מכאן, שאין רוח בשביל הכניא ابو الفتح, שהיא שכיחה כל-כך בכתובותיו של בייבארס ⁹⁸.

הכתובת הנדונה היא, לפי שעה, היחידה מצפת שבה מופיע שמו של בייבארס, פרט לזו המפורסמת הנזכרת על-ידי נווירי ומאקריזי ⁹⁹. לפיכך אפשר לשער, שאל-ג'אמע אל-אחמר הוא הבניין הנזכר אצל כתבי, בדברו על צפת: ”وجدت (בייבארס) باشورة لقلعة صفد وبني بربضها جامعاً حسناً“ ¹⁰⁰.

14

אל-ג'אמע אל-אחמר ¹⁰¹. מחוז צפת.

התיאור

כתובת בנייה והקדשה מתחילת המאה השמינית. לוח-שיש קבוע מעל למחראב במסגד הנ"ל. 70×178 ס"מ. חמש שורות בכתב נסח'י ממלוכי פרובינציאלי. האותיות וכן הפסים המפרידים ביניהן הם כתבליט. נקודות דיאקריטיות כמעט במלואן. סימני-תנועות וסימנים אחרים במספר רב. הקווים המאוזנים של האותיות מגיעים לעתים לאורך מופרז. במלה אל (שורה 3) אורך ה-י הוא 27 ס"מ! קישוטים מרובים מעולם הצומח למילוי החלל. S. 408 (ראה לוח כ, 3).

96. עיין: De Luynes, II, p. 199.

97. והשווה, למשל: CIA, Eg. I, No. 76, p. 121. הפער אינו מספיק להשלמת הנוסח הארוך יותר (היינו, בתוספת سيد الملوك والساطين), ולא-כל-שכן שאינו מספיק בשביל הנסחים הארוכים ביותר, כגון אלה שבכתובת מנבי מוסא (L.A. Mayer, QDAP, II, p. 28).

98. אולם עיין, למשל: CIA, S. N., p. 22, No. 6.

99. ועיין עכשיו גם: REA, XII, No. 4589, p. 125.

100. فوات الوفيات, עמ' 114, שורה שישית לפני הסוף.

101. ראה הכתובת הקודמת. קריאת כתובת זו נתפרסמה על-ידי בספרם של מאיר ופינקרפלד (לעיל, הערה 95), עמ' מ.

קבר ליד סיד חליפה¹⁰⁵. מחוז צפת.

התיאור

כתובת-מצבה. שנת 831. לוח-אבן. 50×43 ס"מ. 4 שורות בכתב נסח"י גס. השורה הראשונה בתוך שטח מקומר. נקודות דיאקריטיות מעטות מאוד. אין סימנים אחרים. S. 409 (ראה לוח כ, 4).

הכתובת

1. بسم الله الرحمن الرحيم
2. توفي المرحوم ازدمر (?) السيفي
3. بربك نائب صفد ال (!) رحمة الله [4]
4. [ف]ى شهر شعبان سنة (?) احد وثمانين (?) وثمان مائة

התרגום

1. בסמלה.
2. נפטר המנוח אזדמר (?) – (משירות) סוף אד-דין
3. ברדבך, מושל צפת – אל רחמי אללה
4. בחודש שעבאן, שנת אחת ושמנים (?) ושמנה מאות (?).

הערות

הכתובת מעובדת באופן גס ביותר וכיד בלתי-מאומנת. השורה הראשונה מכילה רק את הבסמלה בצורה זו: למעלה الرحيم ולמטה שאר המלים. המלה الرحمن כתובה אף היא בשתי קומות.

שורות 2–3. ازدمر¹⁰⁶ السيفي. העובדה שהמלה السيفي באה לאחר השם מעידה, שיש להכניס כיחסת-הקניין (relatif d'appartenance) של הנפטר, כלומר, אזדמר משירות סוף אד-דין ברדבך, מושל צפת.

יש בידי ידיעות על שלושה מושלים של צפת בשם זה: 1. סוף אד-דין ברדבך בן עבדאללה אל-ח'לילי אט-טאהרי, הידוע בשם "קצקא" (הקצר); נתמנה כמושל צפת ברבע הראשון של שנת 821 ומת שם באותה שנה בחודש רג'ב¹⁰⁷.

2. ברדבך אט-טויל (הארוך); נתמנה כמושל צפת בד' אל-חג'ה בשנת 901 ונפטר בג'מאדא הראשון של שנת 906¹⁰⁸. 3. ברדבך אל-מעמאר אס-סיפי ג'רבאש כ'ת; נתמנה בג'מאדא הראשון של שנת 880 ונפטר ברבע הראשון של שנת 884¹⁰⁹.

הקביעה המדויקת של המושל תלויה בקריאת התאריך

¹⁰⁵. Safad, 195–260, 2, III.

¹⁰⁶. הקריאה היא לפי הצעת בן-חורין ז"ל.

¹⁰⁷. אצ'צוא אל-לאמע, III, מס' 25, עמ' 6.

¹⁰⁸. אבן איאס, II, עמ' 305, שורה 3; עמ' 379, שורה 24.

¹⁰⁹. שם, עמ' 160, שורות 1–2; עמ' 186, שורה אחרונה.

האימאם, את המואדן ואת השמש, הרי אמורים הדברים בשבעה קוראי קוראן¹⁰³.

זאוית אבן-חביב. מחוז צפת.

התיאור

כתובת-בנייה. שנת 851 (אוגוסט 1453). לוח-שיש, המשמש עכשיו כאבן-משקוף בבניין הנ"ל, כשפני הכתובת מכוונות כלפי מטה ושני קצותיה אינם נראים מחמת הישענותם על המזוזות¹⁰⁴. לפי עדותם של תושבי המקום, הוצאה הכתובת מחורבות ג'אמע אל-ארבעין. 180×32 ס"מ. שלוש שורות בכתב נסח"י ממלוכי פרוכניציאלי. האותיות והפסים הם בתבליט. נקודות דיאקריטיות כמעט במלואן. סימני-תנועות מועטים. סימנים שונים למילוי החלל. S. 658 (= S. 658a) (ראה לוח כ, 5).

הכתובת

1. [بسم الله] الرحمن الرحيم انشأ هذا الجامع المبارك ابتغاء لوجه الله الكريم مؤ[مل]?
2. [عفو الله] والمرتجى فضل ربه الغنى موسى ابن امير حاج القرشى عامله الله بلط[فه]
3. [...] وذلك في ؟ م[ستهل شهر شعبان المكرم سنة سبع وخمسي وثمان مائة وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه [اجمعين / وسلم]

התרגום

1. בסמלה. בנה את הג'אמע המבורך הזה, מתוך שאיפה לרצות בדרך זו את פני אללה האצילים [כשהוא מקווה?]
2. [לסליחת אללה]; והמייחל לחסד אללה העשיר, מוסא אבן-אמיר חאג' אל-קרשי, ינהג בו אללה בטובו
3. [...] וזה? בתחילת חודש שעבאן אל-מכרם, שנת שבע וחמישים ושמנה מאות. יברך אללה את אדוננו מוחמד ומשפחתו וריעיו [גם יחד?].

הערה

לא הצלחתי לזהות את שמו של בונה הג'אמע.

¹⁰³. וראה: CIA, A.M., p. 109.

¹⁰⁴. משום כך חסרים על ההטבעה שני הקצוות, כ-20 ס"מ מימין וכ-10 ס"מ משמאל.

שעל המצבה. אם נכונה הקריאה שלמעלה, הרי מדובר בברדבך אל-מעמאר¹¹⁰.

17

ג'אמע אסכנדר¹¹¹. מחוז צפת.

התיאור

כתובת בנייה (?) והקדשה. תאריך (?). שבר. 85×30 ס"מ. שתי שורות בכתב גסחי ממלוכי. נקודות דיאקריטיות במלואן. סימני-תנועות מועטים מאוד. עלים וקישוטים מעולם הצומח למילוי החלל. האותיות והקו המפריד בתבליט. החלק הימני של הכתובת חסר. הכתובת עצמה מטושטשת בכמה מקומות. S. 414 (ראה לוח כ, 6).

הכתובת

1. [.....] ان عبد الله الجوكندار المنصوري الاشرفي
2. [.....] جميع الخانوتين بسوق الخضرية بمدينة صفد المحروسة

התרגום

1. [.....] בן עבדאללה הג'וכנדאר (משירות) אל-מנצור אל-אשרף
2. [.....] כלל שתי החנויות שבשוק מוכרי הירקות (או מוכרי המחצלאות) בעיר צפת

הערות

מידותיו של החלק הימני החסר היו, לפחות, כאלו של השבר הקיים. בתחילת השורה הראשונה היה צריך להיכתב, לפחות: [بسم الله الرحمن الرحيم انشأ (או جدد, או اوقف على וכיו"ב) هذا الجامع (או المسجد וכיו"ב) X בן]... לפי יחסת-הקניין المنصوري الاشرفي ניתן לקבוע את תקופת האיש, לפי אחת משלוש הקבוצות הבאות:

- א. אל-מנצור סיף אד-דין קלאון 678 (1279); אל-אשרף צלאח אד-דין ח'ליל 689 (1290);

110. בן-חורין ז'ל העיר בשולי העבודה: "אף התוספת הבלתי-רגילה בائب صفد אחרי שם אדונו של הנפטר מוכיחה, לדעתי, שהמדובר באיש שהיה מושל צפת בזמן פטירת בעל המצבה; ומושל כזה היה רק ברדבך אל-מעמאר בשנת 881-.

111. Safad, 105-260, 2, IV.

- אל-מנצור חסאם אד-דין לאג'ין 696 (1296).
- ב. אל-מנצור סיף אד-דין אבו בכר 741 (1340); אל-אשרף עלא אד-דין כג'ך 742 (1341).
- ג. אל-מנצור צלאח אד-דין מחמד 762 (1361); אל-אשרף נאצר אד-דין שעבאן 764 (1363); אל-מנצור עלא אד-דין עלי 778 (1376).

מבחינה אפיגרפית נוטה אני לייחס את הכתובת לתקופת הקבוצה הראשונה או השנייה. מתקופת הקבוצה השנייה לא ידוע לי על מושל בצפת שהיה ג'וכנדאר. לעומת זאת יש בידינו ידיעות על שני מושלי צפת בעלי התואר ג'וכנדאר, ושניהם כיהנו בתקופת השנים 699–709:

1. סיף אד-דין בלבאן אל-ג'וכנדאר אל-מנצורי¹¹² (699);
2. סיף אד-דין בכתמר אל-ג'וכנדאר אל-מנצורי¹¹³ (20) שעבאן 707 – 20 שואל 709).

אני נוטה לייחס את הכתובת לבלבאן, שכן יש בידינו ידיעה, שהיה בעל נכסים בצפת: "... وهو صاحب الحمام بصفد..."¹¹⁴.

שורה 2. سوق الخضرية. אפשר, כמובן, לקרוא: الخضرية, היינו, שוק עושי (או מוכרי) המחצלאות¹¹⁵, או الخضرية, שוק מוכרי הירקות¹¹⁶.

על ה-ג יש נקודה, ואילו על ה-ס אין. במקרה זה יש, כמדומה, הצדקה להנחת, שהנקודה על ה-ס חסרה, ולא שזו שעל ה-ג היא מיותרת¹¹⁷.

112. אל-מנהל (וייט), מס' 690, והביבליוגרפיה שם. נוסף על כך: ג'וז (קאהיר), VIII, עמ' 224, שורה 14; וכן: الدرر الكامنة, I, מס' 1333, עמ' 493.

113. עיין: אל-מנהל (וייט), מס' 673, והביבליוגרפיה שם. כן ראה: מאקריזי, סלוק (קאהיר), II, עמ' 36, שורות 11–12; עמ' 68, שורה 15; אבן ח'לדון, עמ' 422, שורות 4–5; עמ' 423, שורות 13–14; מפצל, עמ' 640, שורות 6–7; עמ' 674, שורות 1–4.

114. الدرر الكامنة, שם. הואיל והכתובת שבורה – אפשר אינה באתרה והובאה לכאן מהחמאם הנ"ל.

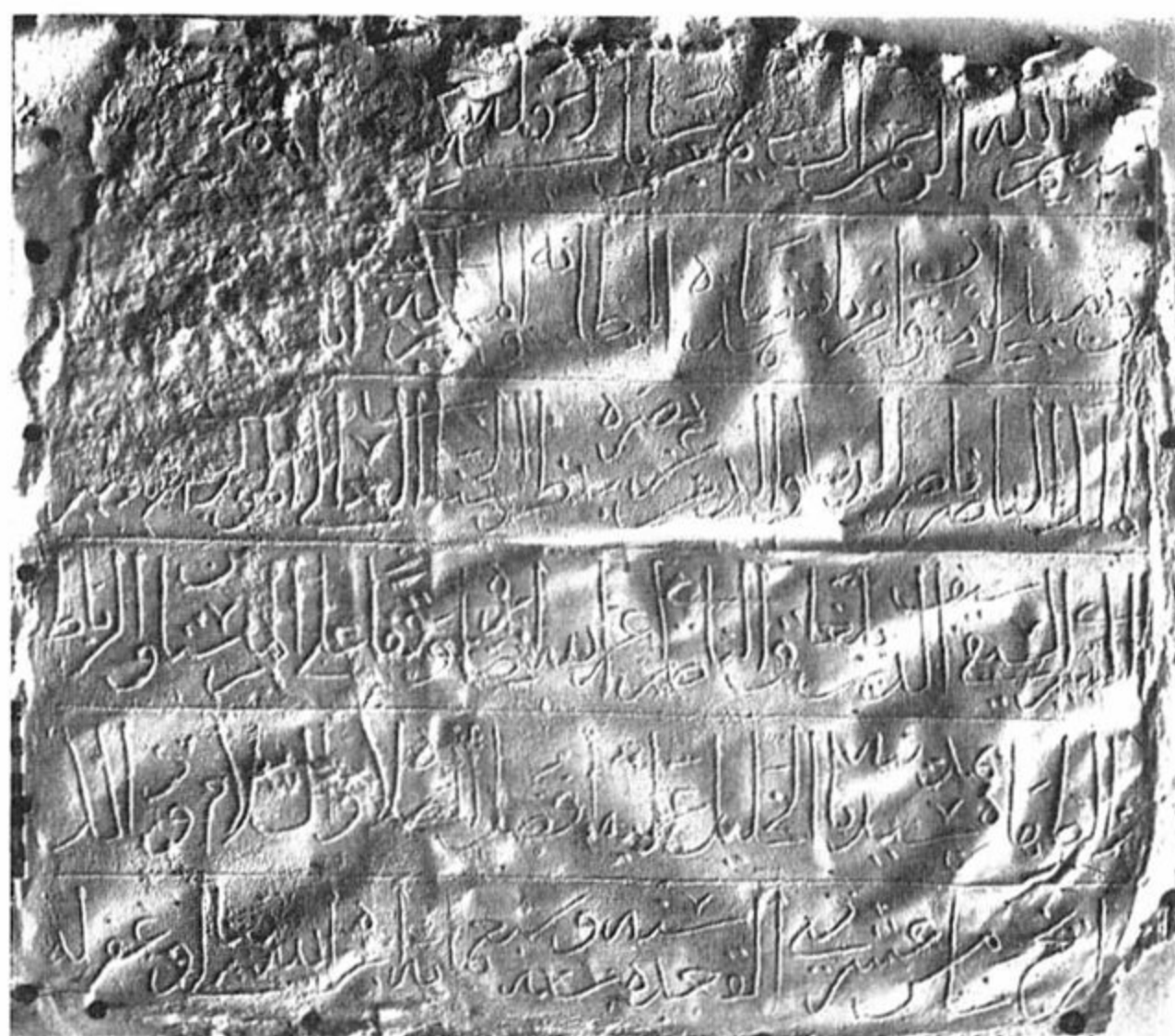
115. ראה, למשל: מג'יר אד-דין, עמ' 1426, בדברו על חברון: "سوق الخضرية".

116. ריבוי וולגארי של خضري. וראה במילון של ספירו. מלה זו מופיעה באותה צורה בכתובת-הקדשה מחצן אל-אכראד. וראה: CIA, S.N., No. 12, p. 28; p. 29, n. 4.

117. אולי נכתבה כאן הנקודה שמתחת ל-ض מחוסר מקום, ואין היא שייכת ל-ب של بمدينة.

.3

.1

.2

.4

.5

2.

2.

1.

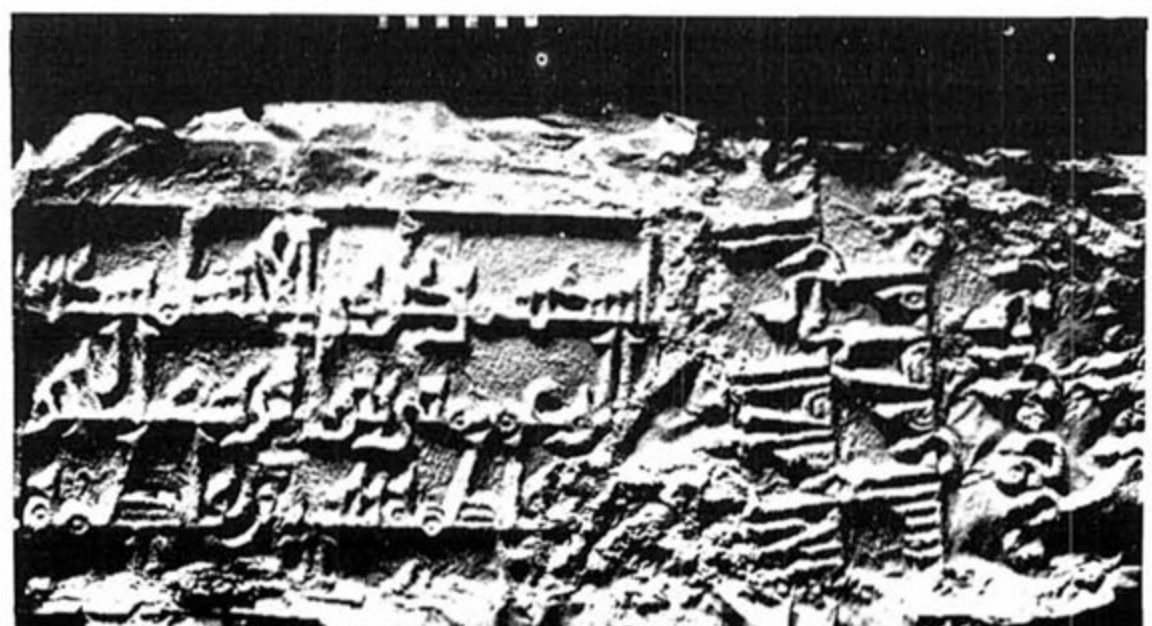
4.

3.

6.

5.

3

1

4

2

5

6

קרב-חטין

מאת יהושע פראוור

שטיפול בבעיות הטופוגרפיות של הסביבה מחייב הסתייעות במקורות קודמים לקרב-חטין, ובראש ובראשונה אלה של התקופה הביזנטית והתלמודית, העשויים להפיץ אור על המציאות, כפי שנתקיימה עוד בתקופה הצלבנית.

המקורות

מועטות הן התקופות בתולדות ארץ-ישראל שעליהן נשתמר בדינו חומר-מקורות כה עשיר כצל התקופה הצלבנית. "ממלכת-ירושלים" תפסה מקום חשוב בתודעתם של עמי אירופה הנוצרית ושל עמי האיסלאם, באופן שכל הקשור בארץ-ישראל במאות הי"ב והי"ג נדון לא רק על-ידי מחברי הכרוניקות הקרובים למקום, אלא אף על-ידי אלה המרוחקים ביותר ממנו. ואולם עובדה תמוהה היא, שלמרות שפע המסמכים והכרוניקות של בני הדור והמקום, מועטים הם מאוד התיאורים המפורטים של עדי-ראייה על מראה עיניהם בעצם שעת ההתרחשות.

תיאורו של קרב-חטין נשתמר בכמה כרוניקות ואגרות, פרי עטם של אנשים קרובים לעניין, שמקצתם רשמו את דבריהם סמוך למאורע. אולם רק במקרה אחד לפנינו סיפור של עדי-ראייה, אם-כי הכרוניסטן המביא עדות זו העדיף למסור אפיזודה פיקאנטית אחת מתולדות הקרב. עם זאת יש להניח, שתיאורו השלם מבוסס אף הוא על אותה עדות, שקיבלה מבנו של צלאח א-דין בכבודו ובעצמו. שאר הידיעות נשתמרו בכרוניקות ובאגרות שנרשמו מפי אנשים שבשעת הקרב היו בירושלים, בעכו ובצור, או בידי אנשים ממקומות מרוחקים יותר או מפרקי-זמן מאוחרים יותר, שרשמו מה שרשמו מפי המשתתפים במאורעות.

מהמקורות הנוצריים הגיעו לידינו שלוש כרוניקות חשובות, המתארות את פרטיהם של מסע-חטין ושל קרב-חטין מנקודת-המבט הפראנקית, כפי שנרשמו על-ידי בני הזמן או על-סמך עדויות של בני הזמן. הראשון-במעלה בין אלה הוא חיבור ששם כותבו לא נשתמר, חיבור הידוע כ-ספר כיבוש ארץ-ישראל². המחבר נמצא בימי קרב-חטין בארץ,

אחד הקרבות המכריעים בהיסטוריה הוא הקרב של קרנות-חטין, שבעקבותיו נשמדה מדינת-הצלבנים בארץ-ישראל ונתבסס מעמדו של הכוח המוסלמי המלוכד, שטופח על-ידי צלאח א-דין, שליטן של מצרים וסוריה. קרב-חטין מסיים אפוא את תולדות "ממלכת-ירושלים", שנוסדה בשנת 1099, ופותח את התקופה השנייה בתולדותיה, שתסתיים מאה שנה מאוחר יותר, בשנת 1291. מאורע זה, ונפילת הממלכה שבאה בעקבותיו, הוא שגרם להתארגנותו של מסע-הצלב השלישי, בפיקודם של פיליפ השני אוגוסטוס מצרפת וריצ'ארד לב-ארי מאנגליה, הנחשב לאחד המבצעים הצבאיים הגדולים של אירופה בימי-הביניים.

לפיכך טבעי הדבר, שכל חיבור הדן בתקופה זו – מבחינותיה השונות – מקדיש תשומת-לב לאותו קרב שנערך בגליל התחתון ב-4 ביולי 1187. זה למעלה ממאה שנה, מאז נעשתה ההיסטוריה הצבאית של ימי-הביניים דיסציפלינה מדעית ועד ימינו, זכה נושא זה למחקרים מרובים מפורטים למדי. ואם יש הצדקה לשוב ולדון בכך, הרי סיבת הדבר היא, ששום היסטוריון של הקרב לא ניסה לבחון את ממצאיו במקורות הדור לאור הנתונים הטופוגרפיים של הסביבה. ולא זו בלבד, אלא שההיסטוריונים כמעט לא נזקקו למקורות שאינם שייכים במישרין למאורע המתואר, בעוד

1. מן החיבורים על קרב-חטין מנקודת-ראות צבאית ראויים לציון: H. Delpech, *La Tactique au XIIIe Siècle*, I, Paris, 1886, pp. 360–375; G. Köhler, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, III, Breslau, 1890, S. 216–224; Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, I, London, 1924², pp. 324–333; H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, III, Berlin, S. 427; R. C. Smail, *Crusading Warfare, 1097–1093*, Cambridge, 1956, pp. 189–203. הכלליים שאין נקודת-ראותם צבאית מובהקת יש להזכיר: R. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck, 1898, S. 430–439; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, II, Paris, 1934, pp. 788–799; M. W. Baldwin, *Raymond III of Tripolis and the Fall of Jerusalem, 1140–1187*, Princeton, 1936, pp. 96–135, 151–155; F. Groh, *Der Zusammenbruch des Reiches Jerusalem, 1187–1189*, Jena, 1909; J. Richard, *An Account of the Battle of Hattin Referring to the Frankish Mercenaries in the Oriental Moslem States*, *Speculum*, 27, 1952; E. Blyth, *The Battle of Hattin*, *PEFQSt*, 1932–1933, pp. 32–38; G. Dalman, *Schlacht von Hattin*, *PJB*, 1914, S. 41 ff.

2. שם החיבור: De expugnatione Terrae Sanctae per Saladinum Libellus (להלן: "ליבלוס") (ed. J. Stevenson), *Rolls Series*, 60, London, 1875; H. Prutz, *Quellenbeiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, Danzig, 1876. יש יסוד להאמין, שהעדויות הראשונה נמסרה על-ידי משתתף בקרב, מבני-ביתו של ריימון מטריפולי, נסיך הגליל, והיא עובדה לאחר-מכן על-ידי איש-כנסייה.

הצלבנית לקיסר פרידריך הראשון (מסוף יולי)⁹; איגרתו של טריקוס, מפקד טמפלארי, לאפיפיור אורבאן השלישי (מאוגוסט)¹⁰.

מן המקורות המוסלמיים נודעת חשיבות מיוחדת לחיבורו של עמאד א-דין אל-אֶל־אֶפְהָאנִי, שידיעותיו מבוססות ברובן על עדויות ישירות של צלאח א-דין ואנשי פמלייתו. הם נכללו בחיבורו "ברק ארץ-ישראל", שממנו אבד הכרך הנוגע לשנת קרב-חטין; ב"אל-פתח אל-קסי פי אל-פתח אל-קדסי"; ובאיגרת שנשלחה על-ידי צלאח א-דין לאחיו בתימן ושנוסחה על-ידי עמאד א-דין¹¹. כתבים אלה, שנש-תמרו גם בכרוניקה הערבית של אָבוּ שַׁאמָה¹², ממלאים את מקום הקורספונדנציה של הקאדי אל-פֶּאצֶל, נִוִיר של צלאח א-דין, שהיה מרותק בשנת קרב-חטין למיטת-חליו. קרובות מאוד לזמן המאורעות – אך לא בגדר עדויות-ראייה – הן הידיעות של הביוגראף המפורסם של צלאח א-דין, הוא בְּהָא אֶל־דִּין אָבֵן שַׁדָּאד¹³, שהשתתף באותו פרק-זמן בחג' למֶכָּה והצטרף לשירותו של צלאח א-דין רק בשנה שלאחר קרב-חטין (1188). הכרוניסטן הערבי הגדול אָבֵן אֶל־אֶתְיֵיר לא נמצא אותה שעה עם מחנות צלאח א-דין, שאליהם הצטרף בתקופה מאוחרת יותר, אולם הוא שמר על אפיזודה של הקרב, ששמע עליה מפיו של אֶל־מֶלֶךְ אֶל־אֶפְצֶל, בנו של צלאח א-דין, שלחם לצד אביו בקרב-חטין¹⁴. יש אפוא יסוד להנחה, שתיאורו מבוסס על מקורות מוסלמיים מהימנים. לסוף יש להזכיר איגרת של בן הזמן, שנכתבה באשקלון באוגוסט 1187, נשתמרה על-ידי אָבֵן אֶל־קַאדְסִי¹⁵ והובאה בחיבורו של אָבוּ שַׁאמָה¹⁶.

Principes transmarinae Ecclesiae ad Fridericum I, M.G.H. 9. השווה: SS., XXI, 475; *Regesta*, No. 658. *Terricus magnus praeceptor Templi Urbano III*, 10. השווה: *Regesta*, No. 660.

11. נשתמר חלקו של החיבור אל-בֶּרֶק אֶשְׁאמִי, הדין בהתרחשויות בשנים 573–575 ו-578–580 להג'רה. "אל-פתח אל-קסי פי אל-פתח אל-קדסי" פורסם במקורו: Imād ed-dīn el-Kātib el-Isfahānī, *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salāh ed-Dīn*, I (texte arabe), ed. C. de Landberg, Leyden, 1888. האיגרת "רֶסְאָלָה" פורסמה שם על-ידי המו"ל לאנדברג. תרגום גרמני ועיבוד מפורט ראה: J. Kraemer, *Der Sturz des Königs reichs Jerusalem (583/1187) in der Darstellung des 'Imād ad-dīn al-Kātib al-Isfahānī*, Wiesbaden, 1952. חלק ניכר של חומר זה נכלל בחיבור הגדול על אָבוּ שַׁאמָה. וראה להלן.

12. אָבוּ שַׁאמָה, ב-, *Le Livre des Deux Jardins*, RHC. HOr., IV, pp. 260 ss.

13. בְּהָא אֶל־דִּין אָבֵן שַׁדָּאד, ב- *Anecdotes et beaux Traits de la Vie du Sultan Yousouf*, RHC. HOr., III, pp. 92 ss.

14. אָבֵן אֶל־אֶתְיֵיר, ב- *Extrait de la Chronique intitulée*, Kamel Altevarykh, RHC. HOr., II, pp. 677 ss.

15. אָבוּ שַׁאמָה ב-, *RHC. HOr.*, IV, pp. 286 ss.

16. אין אנו מזכירים מקורות סוריים-נוצריים, ארמניים ואחרים, שכן הידיעות הכלולות בהם דלות הן ומאוחרות. כן לא ציינו כאן מקורות נוצריים מפורסמים על מסע-הצלב השלישי שבהם תואר או הזכר קרב-חטין, שכן ידיעותיהם שאובות מכלי שני או שלישי.

ידיעותיו שאובות מתיאוריהם של עדי-ראייה ושל משתתפים בקרב, שעמם נפגש, כנראה, לאחר נפילת ירושלים, כארבעה חדשים לאחר קרב-חטין. הוא מסתמך, בין השאר, על סיפורו של עדי-ראייה למאורעות שאירעו בירושלים, סיפור שנמסר לו באחת מערי-החוף, אולי בעיר צור. רבת-ערך היא גם כרוניקה אחרת – אם-כי חסרים בה פרטים הרבה – הממשיכה את הרצאת המאורעות שבחיבורו הגדול של היסטוריון הצלבנים וילהלם, הבישוף של צור (חיבורו מסתיים ב-1184). בעצם לפנינו לא כרוניקה אחת, אלא כמה כרוניקות, שנכתבו על-ידי מחברים שונים, כהמשך להיסטוריה המונומנטאלית של הבישוף של צור. ההמשך, הכתוב לאטינית, הוא הפחות חשוב לענייננו³, אך לעומת זאת נודעת חשיבות מרובה להמשכים, הכתובים צרפתית. יש ארבעה המשכים כאלה, שאפשר להעמידם על שני נסחים עיקריים: אחד מפורט ביותר⁴ והשני קצר יותר⁵. זה האחרון נרשם על-ידי אחד אָרְנוּל, נושא-כליו של בַּאליאן ד'אֵיֶלֶן, מן המשתתפים בקרב. לא ברור היחס המדויק בין שני הנסחים: אם הארוך יותר כלל את חיבורו המקורי של אָרְנוּל, ואילו המצומצם הוא קיצורו המאוחר יותר; או אם המקור נשתמר בחיבורו של אָרְנוּל, בעוד שהנוסח המפורט יותר הוא פיתוחו, עם תוספות ממקורות אחרים⁶. מכל-מקום ברור, ששני הנסחים נכתבו על-ידי משתתפים או עדי-ראייה, שידיעותיהם הן פרי הסתכלות אישית ומגע אישי עם הסביבה.

נוסף לשלוש כרוניקות עיקריות אלו יש להביא בחשבון ארבע איגרות, שנשלחו מארץ-ישראל לאירופה ושבהן תיאור המאורעות. האיגרות הן: "איגרת הקונסולים של גינואה אל האפיפיור אורבאן השלישי", כתובה בידי שליטי העיר גינואה על-פי סיפור של סוחר בן עיר זו שבא מארץ-ישראל, שהיא הידיעה הראשונה שהגיעה לאירופה על התבוסה של קרב-חטין⁷; איגרת המסדר ההוספיטאלארי למפקד אר-כומבאלד באיטליה (מסוף אוגוסט)⁸; איגרת רבי-הכנסייה

Die lateinische Fortsetzung Wilhelms von Tyrus (ed. 3. M. Salloch), Berlin, 1934.

4. המפורט ביותר הוא של כתבי-היד של Colbert ו-Fontaine-bleau, שנדפס בנסחים A-B ב- *L'Estoire d'Eracles Empeleur, Recueil des Historiens des Croisades* (RHC. HOr., II, pp. 52 ff.).

5. נדפס בהוצאה הנוכחת בהערה 4 בנסחים C-G ופורסם לחדוד בשם: *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier* (éd. M. L. de Mas Latrie), Paris, 1871.

6. ראה פרטים על שאלה מסובכת זו, שעדיין לא נמצא לה פתרון מוסכם, בהקדמה של דה מאס לאטרי במהדורתו.

7. האיגרת נכתבה בסוף ספטמבר 1187. היא פורסמה על-ידי K. Hampe, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, XXII, 1897, S. 278–280; השווה: R. Röhrich, *Regesta Regni Hierosolymitani*, No. 664a.

8. *Fratres Hospitalis ultramarini Archumbaldo in Ansbert*, 8. *Historia de expeditione Friderici I imperatoris* (ed. A. Chroust), Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, Berlin, 1928.

כן נשתמרה האיגרת במקורות אחרים; ראה: *Regesta*, Nos. 661 & 661 Additamentum.

בירתה טבריה – תוך הסתמכות על הנסיון שנרכש בשנות-הלחימה הארוכות בין הנוצרים והמוסלמים בארץ-ישראל ובסוריה. ואלה היו שיקוליו העיקריים: (א) בחדשי-הקיץ הלוהטים יש עדיפות לאותו מחנה שמובטחת אספקת-מים תקינה ללוחמיו ולסוסיהם. בשעה זו מאוזן הוא מצבם של המוסלמים והנוצרים, שכן הראשונים נשענים על מימי ים-כנרת, ואילו האחרונים – על מעיינות ציפורי; ואולם במקרה שהצלבים ייצאו לקראת המוסלמים מזרחה, הרי תהיה מובטחת אספקת-המים למוסלמים מהכנרת, הואיל ולא יהיה בכוחם של הצלבים לנתקם מן העורף, בעוד שלצלבים כמעט לא תהיה אספקת-מים בכל השטח הצחיח והדל במעיינות שבין ציפורי לטבריה. אמנם היו מעיינות קטנים בדרומה של בקעת בית-נטופה, אך אלה לא הספיקו כל-עיקר למחנה הגדול של הצלבים. (ב) שיקולו השני של ריימוך היה מבוסס על הערכה מפוכחת של טיב הצבא המוסלמי, שבא ממרחקים והיה מוכן לפעולה, אך לא היה מסוגל לעמוד במערכה ימים מרובים. ואפילו יכבשו המוסלמים את טבריה – טען ריימוך – לא תוכל הארץ לכלכל תקופה ממושכת מחנה כבד כזה. כן היה ברור, שהמחנות המוסלמיים יתפזרו, במוקדם או במאוחר, לארצותיהם, ואף צלאח א-דין לא יוכל למנוע תהליך זה (ואמנם הוכיח העתיד את צדקת הטענה); ואז ממילא יאלצו המוסלמים לוותר על טבריה. ב-2 ביולי יצא צלאח א-דין מאוקטאנה, חצה את הירדן בגשר צנברה והתקרב לחומות טבריה. צלאח א-דין לא פתח תיכף בהתקפה על העיר, אלא עלה על הרמה החולשת על מערבה, כדי להבטיח את ניתוקה המוחלט של טבריה מעזרה אפשרית של גייסות הצלבים בציפורי. בחיפוי של המחנה המוסלמי, שהתמקם ברמת טבריה, ירדו גדודים מובחרים של המוסלמים חזרה, על-מנת לשים מצור על העיר; ועוד באותו לילה פרצו לתוך העיר התחתית של טבריה, שחיל-המצב שלה וחלק מתושביה נמלטו למצודה שבצפון העיר. הידיעה על מצור טבריה נמסרה בו ביום (ב-2 ביולי) למחנה הצלבים בציפורי. תחילה נתקבלה כאן דעתו הנוכרת של ריימוך, אך בתום ההתייעצות, בלילה שבין 2 ל-3 ביולי, החליט גי'דה ליזיניאן, מלך ירושלים, בלחצו של ז'ראר דה ריידפור, המפקד הטמפלארי, להתקיף את המוסלמים. שני המחנות התארגנו עכשיו למסע אחרון. צלאח א-דין פקד על העברת המטען והציוד של צבאו לפְּרֶסְבֶּת, ובאותה שעה התעורר המחנה הצלבני לשם שמיעת הפקודה המלכותית החדשה להיחלץ להצלתה של טבריה.

מערכת-הדרכים בין ציפורי לטבריה

הנושא המרכזי הטעון בירור הוא המבנה הטופוגרפי של השטח, ובייחוד מערכת הכבישים והדרכים שבו. האיזור כולו מהווה רמה הררית, חצויה על-ידי בקעות וואדיות שאינם עמוקים, המאפשרים מעבר קל יחסית בגליל, בכיוון מערב-מזרח, בין החוף ובין הכנרת והירדן צפונה ובמקביל לעמק-יזרעאל. הדרך העיקרית יוצאת מעכו, ועם פנייתה

העובדה, שתיאור המאורעות נשתמר במקורות כה שונים ומרובים, אלא שאף אחד מהם אינו סיפור של עד-ראייה ממש, גרמה, שהבא לשחזר את הקרב אנוס להסתמך בקטעים השונים של תיאורו על הידיעות המובאות על-ידי המקורות למיניהם, מתוך הערכת קירבתם למקום המאורע או העדים שמהם נגבו. ואכן, בדרך זו הלכו ההיסטוריונים, שאמנם לעתים אפשר לחלוק על מסקנותיהם, אך לנוכח הסיבות אין לערער על שיטתם.

ואולם קיים קריטריון נוסף, חשוב ביותר, לגבי ביקורת ההערכה והתיאור: הנתונים הטופוגרפיים של הסביבה, שעוד לפני כ-80 שנה לא היו שונים בהרבה מאלה של תקופת-הצלבים.

גיוס הכוחות הצבאיים

צבא הצלבים גויס גיוס מלא על-ידי מלך ירושלים, גי'דה ליזיניאן, בסוף מאי 1187, ומקום-הריכוז נקבע, כרגיל בפעולות-מלחמה בגליל או במרחב דמשק, ליד מעיינות ציפורי. כבר בסוף יוני 1187 נמצא במקום, לפי מושגי תקופת הצלבים, גייס עצום, שמנה לא פחות מ-1,200 פרשים וכן כ-15,000–18,000 רגלים, בכללם הפרשים קלי-התנועה – "התורכופולים" – וחילות המסדרים הצבאיים, רוזנות טרי-פולי ונסיכות אנטיוכיה. כמדומה, שמעולם – פרט אולי לשנת 1184 – לא הצליחה מדינת הצלבים לגייס צבא כה רב כבאותו קיץ לוהט של שנת 1187. צחוק הגורל הוא, שההיענות הכללית דווקא לגיוס זה, שהיתה פרי ההכרה בחומרת המצב, היא שהיתה בעוכרי המדינה לאחר המפלה בקרב-חטין.

בעצם הזמן שבו גייסו הנוצרים את כוחותיהם בציפורי הלכו ונתרכזו בעבר-הירדן מחנות המוסלמים, שהחזיקו על-ידי צלאח א-דין מעיראק, מסוריה וממצרים בסיסמת הג'האד. חלק מהצבא, בראשותו של צלאח א-דין, תקף תחילה את "נסיכות עבר-הירדן", על מבצריה פְּרֶךְ וְשֹׁפֶךְ, בעוד שחלק אחר המתין בתל-עשתרא לבואה של תגבורת. בסוף מאי חזר צלאח א-דין לתל-עשתרא, לאחר מסעו במואב, שהיה רצוף מעשי שוד והרס ביישובים הכפריים, בלא שעלה בידו לפגוע במבצרי-הענק של הצלבים. הכוח שרוכו בעבר-הירדן ושהיה מוכן להתקפה מנה, כנראה, כ-12,000 פרשים ומספר רב מאוד של רגלים, שאמנם לא מילאו עוד תפקיד חשוב בשיטת-הלחימה המוסלמית-תורכית. מעשתרא נע הצבא המוסלמי, דרך ח'סֶפִין, לדרום ים-כנרת, לאוקטאנה שליד גשר צנברה. כאן נשאר הצבא המוסלמי, פרט לגדודי-תצפית שיצאו מערבה, עד ה-1 ביולי 1187.

ברי היה לכל, שההכרעה הגדולה תיפול, אם אמנם הכרח הוא שתיפול, בשטח שבין ציפורי לבין גשר צנברה בדרום או לבין טבריה בצפון. אמנם נשמעו קולות במחנה הנוצרי נגד כל פעולה צבאית ונגד כניסה לקרב מכריע עם המוסלמים. בדעה זו דגל ריימוך מטריפולי – שבעקבות נישואיו עם הנסיכה אֶשִׁיב, יורשת טבריה, היה לנסיך הגליל ובעל

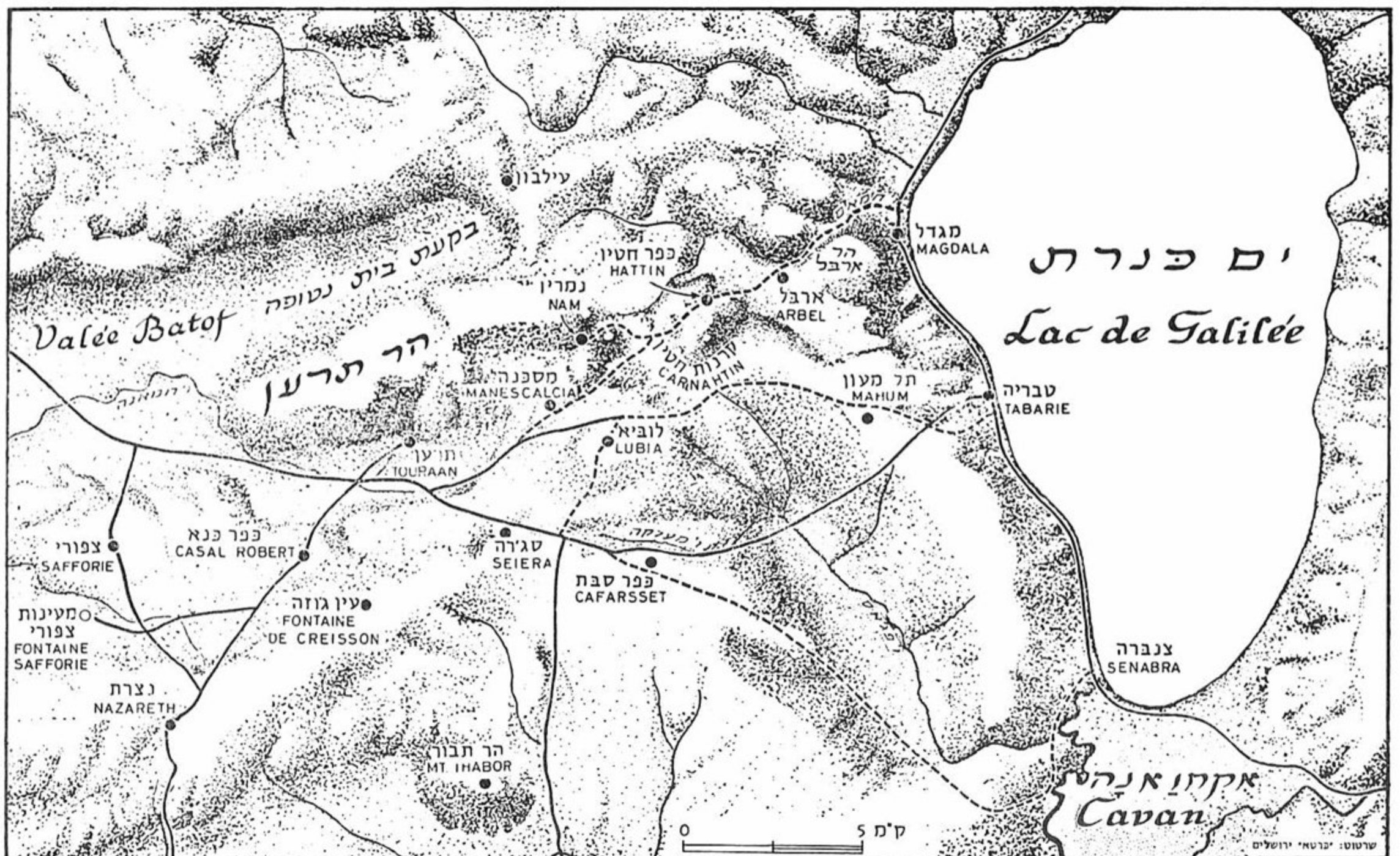
שדה-המערכה בקרנות-הטין
[צילום-אוויר]

כפר
→ הטין

קרנות
→ הטין

→ נמרין

ציור 1. מערכת קרב-חטין.

זה הוא המפתח לתיאור המהלכים בקרב-חטין – מן הראוי להוסיף לו כמה דבריה-הסבר.

הדרך הנזכרת היא בעיקרו של דבר הדרך אל-חוראנה, היינו, דרך החורנים מן הירדן והכנרת אל חופה המערבי של ארץ-ישראל. לא ידוע לנו, אימתי הותקנה דרך זו; אך היה זה טבעי, שהרומאים, אדריכלי הכבישים המופלאים ביותר בהיסטוריה, שעה שסללו רשת-דרכים לשם הבטחת שליטתם בארץ, בנו גם בגליל הצפוני כביש שיקשר את חוף הארץ עם הכנרת. מן הכביש שלאורך חוף-הים, שהותקן בזמנו של גירון קיסר, יצא כביש מעכו מזרחה לכנרת, שנסלל, כנראה, בתחילת המאה הב' לספה"ג. לצערנו, שרדו אבני-מיל מועטות בלבד בדרך זו, ואחת מהן מעידה על קשר-הדרכים שבין ציפורי לבין הכביש הראשי הנזכר.

המקורות העבריים מתקופת התלמוד והתקופה הערבית הקדומה עשויים להשלים תמונה משוערת זו; ואכן, כל השמות המוספים בסוגריים בתיאוריה של מערכת-הכבישים הנדונה שאובים מהם. מתוך נתונים אלה ניתן להסיק בוודאות, שהדרך שסומנה על-ידי המשרטטים של מפת ה"פאלסטיין" אכספלווריישן פאנד" בסוף המאה הקודמת כדרך רומית-תואמת בקוויה הכלליים את הנתונים המצויים בתלמוד. הדרך תוארה למקוטעין, תוך הסתמכות על מקור זה, על-ידי ש. קליין ז"ל, שאנו מחזיקים לו טובה על תרומתו הגדולה

לדרום-מזרח מגיעה היא לקצהו המערבי-דרומי של עמק בית-נטופה, ליד ח'רבת פדונה. בנקודה זו מתחברת אליה דרך, המוליכה מציפורי צפונה. מכאן פונה הדרך דרומה-מזרחה בוואדי רומאנה (רמונה), למרגלות הגוש העצום של הר-תרען. הדרך נמשכת בדרומו של גוש הררי זה, המתנשא כ-300 מטר מעל לרמה שלמרגלותיו (הרמה היא 200 מטר מעל פני הים). בתוך קיפולי ההר, מצפון לדרך, חבוי הכפר תרען (= תירען), ובין הדרך לבין הר-תרען משתרע מישור, שנקרא בתקופה מאוחרת יותר בשם מרג' אסנבל (= רמת השיבולים). הדרך של ואדי רומאנה נמשכת מזרחה ונהפכת לוואדי ג'ראבאן (= הנטיעות).

ביציאה מוואדי ג'ראבאן במזרח התפצלה הדרך העתיקה לשני ראשים עיקריים: האחד פנה לצפון-מזרח, למישור שבין מספנה (משכנא) בצפון ולופיא (לביא) שבדרום, ונמשך ליד ח'רבת אנצארה (= אבני הנוצרים) ממזרח לטבריה; ואילו השני נמשך מוואדי ג'ראבאן, מצפון לסג'רה וכפר-סבת (כפר שובתי), דרך ואדי מעלקה (= התלוי), ועם יציאתו ממנו פנה דרך דאמיה (דמין) צפונה, דרך תל-מעון (= בית-מעון), לטבריה, ובשביל אחר, דרך ח'רבת פסום, דרומה, לוואדי פג'אס.

מערכת הכבישים והדרכים ששורטטה למעלה היא שחזור המצב שהיה קיים אף בסוף המאה הי"ב; ומאחר ששחזור

דרך זו מסומנת כדרך ראשית, אולם עכשיו היא נעזבה בעקבות השימוש בדרך צפונית יותר, דרך לוביא, שלמרבית הפליאה נעדרת ב'מפה האנגלית', שכנראה לא עמדו על חשיבותה. היא חוצה בתוך אוכף (Einsattelung) את הרמה שבין לוביא (בגובה של 280 מטר) וח'רבת מסכנה (בגובה של 233 מטר)... הנודד מצד הים (כנרת), נפטר כאן מן העלייה בהרים ולפניו דרך נוחה (מערבה) לעמק. אולם הצטלבות-דרכים זו היא גם המקום בו ההולך (מזרחה) לכיוון הכנרת פונה בכיוון צפון-מזרח... בנקודה זו מופיעה גם לראשונה הבזלת, שהיא כה חשובה בסביבות הים... בקרב-בת נמרי (נמרה), עיר הכוהנים ואורגי השטיחים, השוכנת על גבעה, יורדת הדרך בשולי קרנות-חטין באופן תלול למטה ומגיעה למרגלותיהן, תחילה אל מעיין-חטין, ולאחר-מכן, בגובה של 113 מטר (מעל פני הים), לכפר בשם זה. תיאור זה הוא פרי-עטו של החוקר הידוע דאלמאן, שבלא יודעים עבר את דרך-הצלבים שעה שנחלצו לקרב-חטין.²³ אותה שגיאה משונה במקצת במפה האנגלית של ארץ-ישראל, שבה הסתייעו כל ההיסטוריונים של מסעי-הצלבים, היא שהטעתה אותם, כפי שאפשר להיווכח מחוסר-הבהירות של תיאורי-הדרך שלהם, או מן המפות המצורפות למחקרי-הם. לאחר הכנסת התיקונים הדרושים במערכת-הדרכים (ראה ציור) נוכל לפנות למקורותינו ולתיאור המהלכים שהביאו לידי ההתנגשות בקרב-חטין.

המסע לקרנות-חטין

ביום שישי, 3 ביולי, פתחו צבאות הצלבנים בתנועתם מעין אל-קסטל – הלא הם 'מעיינות ציפורי' – מזרחה. שעת היציאה של המחנה אינה רשומה בשום מקום, אולם אם נזכור, שהמלך פקד על שינוי התכנית הצבאית קרוב לחצות, לאחר אכילת ארוחה אחרונה של היום, נוכל להניח בוודאות מסוימת, שמועד היציאה, שהפתיעה את המחנה, נקבע לשעות המוקדמות של הבוקר, בשעה 4, לערך.²⁴

שתי דרכים עמדו בפני הצלבנים בתחילת המסע: האחת – הדרך הרומית, שהוליכה מציפורי צפונה ונפגשה עם הדרך המרכזית מעכו בח'רבת פְּדוּיָה; והשנייה – זו שהוליכה מציפורי (שבה נשתמרו עד היום מצודה קטנה על הגבעה וכנסייה מפוארת למרגלותיה מן התקופה הצלבנית) ישר מזרחה, בוואדי נוח לתנועה, שלאחר 4 קילומטרים, לערך, הוליכה עד לקרבת מִשְׁהָד. הצלבנים בחרו בדרך השנייה.²⁵

23. G. Dalman, *Orte und Wege Jesu*, Gütersloh, 1919, S. 110.

24. 'אראקלס' (לעיל, הערה 4) בשני נסחיו (עמ' 52–53), מציין, שהאסיפה שבה הוחלט לא לצאת מציפורי התפזרה קרוב לחצות. כאן גם מסופר על שינוי התכנית בזמן הסעודה המאוחרת (souper) של המלך. אם אמנם ניתן הצו להתכונן לתנועה בו במקום, הרי אין לתאר, שמחנה של למעלה מ-15,000 איש היה יכול לנוע לפני 4 בבוקר. 'אראקלס' (עמ' 62) מציין את התנועה 'מן הבוקר' (dou matin).

25. 'אראקלס', שם, בכל הנסחים, מספר, שהצלבנים תפסו

למחקר הגליל בתקופת-התלמוד ואחריה;¹⁷ ואולם המפה שהובאה על-ידיו ב'ארץ הגליל' וב'ספר הישוב', חלק א, אינה מדויקת די צרכה. מפעלו של ש. קליין הושלם על-ידי מחקריו של מ. אבי-יונה, שסוכמו ב'מפת ארץ-ישראל בתקופת התלמוד' ובהסברים לה בחיבורו 'גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל'.¹⁸ עבודות אלו וכן המפה יקרת-המציאות של ז'אקוטן, הכארטוגראף בצבא נאפוליאון,¹⁹ שימשו יסוד לשחזורנו שהובא למעלה.

מתוך בדיקת הנתונים העתיקים, ובייחוד אלה מהמקורות של המאה ה-י"ב, מגיעים אנו לידי מסקנה, שיש צורך לתקן במקומות מספר את תיאור הדרכים. בהתאם למחקרים הנוכחים, מתפצלת הדרך הראשית לאחר שהיא עוברת את גוש תרען בכפר-סבת, וכבר עמדנו על כך.²⁰ ואולם ההתפצלות העיקרית של הכביש הבא מעכו לא היתה במקום זה, אלא מספר קילומטרים לפניו. היא מתחילה ביציאה מוואדי גראבאן ופונה בזווית קהה בכיוון צפון-מזרח-מזרח לשטח שבין מסכנה לבין לוביא, ואף דרך זו מוליכה לטבריה. אחרת אין להבין משום מה מבליטים המקורות התלמודיים את משכנא, ולא את כפר-סבת, כאמצע הדרך בין טבריה וציפורי וכמקום-מפגש רגיל של אנשים שיצאו משתי נקודות אלו זה לקראת זה: 'משל לשנים שיצאו, אחד מטבריא ואחד מצפורין, ופגעו זה בזה בהדא משכנא'.²¹ לפיכך מסתבר, שבמקום זה, או בקרבתו, נמצא 'הפונדקא דלוביא'.²² שאינו בהכרח ח'אן לוביא, אלא 'פונדק' שנמצא באורח טבעי בהתפצלות הדרך במקום זה, בכיוון למסכנה.

להשערתנו זו ניתן ביסוס נוסף על-ידי המקורות מימי הביניים, שעוד ידובר עליהם להלן, וכן על-ידי מקור מהימן ביותר, שמשום מה לא הוקדשה לו תשומת-לב מספקת. הדברים אמורים בתיאור של סיורים שנערכו בשנת 1909 ולאחריה: 'הדרך לטבריה מתפצלת בדרום כפר-תרען לשני ראשים: האחד פונה ישר לצד מזרח, ולאחר-מכן, בקשת דרומה, לכפר-סבת, לכפר-שובתי העתיק ולטבריה.

17. על הדרך הרומית – ראה: P. Thomsen, *Die römischen Meilensteine*, ZDPV, 40, 1917, XXVII; A. Saaristo, *Topographical Research in Galilee*, JPOS, IX, 1929, p. 33; כן ראה את דבריו של ש. קליין, המסכם את עבודותיו המרובות ותוצאות מחקריהם של מלומדים אחרים ודבריי-ביקורתו עליהם, בספרו 'ארץ הגליל' (ירושלים, תשי"ז). הדרך הרומית מסומנת במפת PEF, V–VI. הידיעות על מקומות היישוב בתקופת התלמוד כונסו על-ידי ש. קליין ב'ספר הישוב', א, ירושלים, תרצ"ט, ערכי השמות.

18. M. Avi-Yonah, *Map of Roman Palestine*, QDAP, V, 1938, בייחוד עמ' 179; הנ"ל, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים, תשי"א, עמ' 85–86, 134 ואילך.

19. עכשיו באטלס ישראל 5/I.

20. אולם גם כאן יש לתקן את המקום, בהתאם למבנה הטופוגראפי של השטח. ההתפצלות באה ממזרח לוואדי מועֶלְקָה.

21. ירושלמי, סוף ברכות.

22. קליין, שם, עמ' 95, 120.

מט'אפר א-דין²⁶. חיל-החלוץ המוסלמי קל-התנועה פתח בהתקפה בטאקטיקה הידועה של "לחימה לפי הנוסח התורכי". תוך התגוננות מתמדת, ולא תמיד יעילה, אך תוך שמירה על ליכודו של המחנה (שאמנם נעשה על-ידי כך פגיע יותר לחצי המוסלמים, אולם מנע מהם את אפשרות ביתורו לפלוגות קטנות, שהתוקפים יכלו לחסלן בקלות), נע הצבא משעות הבוקר ועד שעות הצהריים, בחום העצום של תחילת חודש יולי ברמות הגליל²⁷. הסוסים נפלו מחצי הקשתים המוסלמים, שהיו מתקרבים למחנה כמטחוי-קשת, ולאחר הרקת אשפותיהם נעלמו על סוסיהם קלי-התנועה, על-מנת לחזור ולפגוע בטור הצלבני. ואולם התקפות אלו לא שיתקו את תנועתו. למרות הקשיים התקדם הטור בקצב מהיר למדי. במשך כל שעות הבוקר נע בתוך ואדי רומאנה, ואילו הגוש העצום של ג'בל תרען, המתנשא למעלה מ-300 מטר מעל הוואדי²⁸, שימש חיפוי לאגפו השמאלי. קרוב ל-6 שעות נמשכה התקדמותם של הצלבנים, ובשעה 10 בבוקר, לערך, עברו בקרבת הכפר תרען, החבוי בקיפולים שבחלק התיכון של ג'בל תרען. כאן, במקום נסתר בהר ומרוחק מן הדרך העיקרית שבה הלכו הצלבנים, נמצא מעיין שופע מים. מחמת המרחק מדרך-המלך, או בשל שליטתם של הקשתים המוסלמים שבמדרוני ההר על הגישה למעיין, לא ניסו הצלבנים להתעכב במקום, אלא המשיכו בדרכם מזרחה. כעבור שעותיים, בצהרי-היום, נודע לריימון בחיל החלוץ, שאין הגדודים מסוגלים עוד להמשיך בדרכם לנוכח התקפתם המתמדת של המוסלמים. ברגע זה נמצא חיל-החלוץ ליד הצטלבות-הדרכים שבין מספנה ובין לוביא; משמע, שמשעות הבוקר עברו הצלבנים כ-19 קילומטר, היינו, כמחצית הדרך שבין ציפורי לטבריה. משנוכח ריימון, שאפסה כל תקווה לעבור את מחציתה השנייה של הדרך (כ-17 קילומטר) עד למימי הכנרת, החליט החלטה נועזת: לשנות את כל תכנית המסע, ובמקום להמשיך מזרחה, בדרך לכנרת (דרך לוביא ותל מעון), התקדמות שהיו צפויים לה קשיים נוספים עם כניסת הצלבנים לשטח שבין הבסיס המוסלמי בכפר-סבת ובין המחנה המוסלמי הצר על טבריה, להפנות את הטור הצלבני לדרך שברמה ההררית שבצפון, כדי להגיע למעיין הגדול של כפר-חטין. שיקולו של ריימון היה מבוסס, שכן גם אילו התקדמו הצלבנים באותו קצב שבו התקדמו במחצית הראשונה של דרכם, היו זקוקים ל-8 שעות כדי להגיע לטבריה, ובתנאי החום ואפיסת-הכוחות לא היה

הגייס הצלבני היה מחולק, לפי המקורות הנוצריים, לשלוש חטיבות: החלוץ, בפיקודו של ריימון מטריפולי; המערך המרכזי, בפיקודו של המלך; והמאסף, שבאותו יום פקד עליו באליאן ד'איפלן. בהתאם למבנם הרגיל של הצבאות בימים ההם, נמצאו בכל חטיבה קשתים ויורי אֶרְפֵּלִיס-טות, שהלכו לפני חיל-הפרשים. כמו-כן כלל הגייס גדודי "תורפופולים", שהם פרשים קלי-נשק, יורי קשת שנלחמו בנוסח הצבאות התורכיים. ידוע לנו, שהמסדרים הצבאיים פיתחו במיוחד את החיל הזה, שכמעט רק הוא היה מסוגל להילחם ביעילות במתקפים קשתים-פרשים, שעה שהמחנה הצלבני נמצא בתנועה.

היתה זו אחת מנקודות-התורפה של הצבא הצלבני, שלא היה בכוחו להגיב על התקפות "תורכיות", המבוססות על טכניקה של לחימה שהגבירה את המוביליות ואת כושר-הפגיעה. כיורי-קשת לא באו המתקפים במגע פנים-אל-פנים עם חיל-הפרשים בעל הציוד הכבד-היינו, השריון, הכידון, החרב והמגן – בעוד שלסוסיו עדיין לא היה מגן מתאים בסוף המאה הי"ב. פגיעתם בסוסי הצלבנים הפכה את רוכביהם לרגלים, שליוורי-הקשת המוסלמים היה יתרון מוחלט עליהם. האש של הקשתים-הרוכבים היתה חזקה מאוד, ורק הקשתים-הרגלים הצלבנים היו מסוגלים להגיב על התקפותיהם; ואולם מאחר שאלה האחרונים נעו לפני חיל-הפרשים – האטו את קצב תנועתו והפכו אותו, ובעיקר את סוסיו, למטרה נוחה לפגיעות. אמנם הארבליסטות שבידי הרגלים היו בעלות טווח-ירי גדול מזה של הקשת, אולם דריכתן גזלה זמן ומנעה כל אפשרות להפעיל אש שוטפת. לפיכך נזקקו הצלבנים ליחידות הפרשים-קשתים קלי-התנועה, ה"תורפופולים"; ואין פלא, שהמסדרים הצבאיים דווקא, שהיוו את הגרעין הקבוע היחיד של צבא הממלכה (בעוד שהאחרים נקראו לנשק בדרך הגיוס הפיאודאלי), סיגלו לסוגים מסוימים של לוחמיהם צורת-לחימה זו, שהרי כשומרי הגבולות ודרכי-התחבורה הותקפו תכופות לפי "השיטה התורכית".

מיד לאחר יציאת הגדודים הראשונים ממעינות ציפורי פגעו בהם פרשי צלאח א-דין מכל צד. מחנהו של זה האחרון נמצא, כזכור, בכפר-סבת, ומשם נעו גדודיו לקראת הצלבנים. בראש המערך המרכזי עמד צלאח א-דין עצמו, ואילו על האגף הימני פקד תקי א-דין עמר, ועל האגף השמאלי –

מכשפה, שפחה מוסלמית, שהיתה קניינו של סורי-נוצרי מנצרת, במרחק של 2 ליגות (כ-3 קילומטר) מנצרת. עובדה זו מבטלת את האפשרות, שהמחנה נע מציפורי ישר צפונה לחירבת בדויה. אישור נוסף יש למצוא בנאומו של ריימון מטריפולי, שלפיו אין בין ציפורי לטבריה אלא מעיין אחד המסוגל לספק מים למחנה הגדול. הלא הוא עין ג'וזה. מעיין זה (הרשום במפת 1:100,000 כעין אל-חקה = מעיין הנחש) נמצא מדרום-מזרח לכפר-כנא, כלומר, בקרבת הדרך שבה הלכו הצלבנים ממשנהד, דרך כפר-כנא, עד למרגלות ג'בל תרען. דרך זו היא גם קצרה יותר מדרך ציפורי, חירבת בדויה וואדי רומאנה.

26. על המערך המוסלמי – ראה: אל-קאדסי, מובא אצל אבו שאמה, ד, עמ' 286.

27. "אראקלס" (עמ' 62): a mi jor, hore de midi; ובנוסח אחר (עמ' 53): il fu bien none = שעה 9, שהיא בתקופה זו השעה 12. סדר השעות המוצע להלן מבוסס על הערכה של מהירות ממוצעת של תנועת הצלבנים, שהיתה בין 2–3 קילומטר לשעה (הטור, שמנה 15,000 איש, השתרע בהכרח לאורך 2–3 קילומטר). 28. ואדי רומאנה היא כ-200 מטר מעל פני-הים; ג'בל תרען מגיע בפסגתו ל-548 מטר מעל פני הים, בעוד שמדרונו הדרומי הוא כ-400 מטר מעל פני הים.

המחנה המוסלמי העיקרי, בפיקודו של צלאח א-דין, שנמצא בשעת המסע מדרום לג'בל תרען, ליד המאסף הצלבני, היה עכשיו מול המחנה הצלבני העיקרי שבמסכנה, בשטח של כפר לוביא.³²

עכשיו יש בידינו לציין בדיוק את מקום החניה. במקורות הנוצריים מכונה מקום זה Manescalcia³³ או Salnubia³⁴, שאינו אלא סירוס של מַסְכָּנָה ואל-לוביא. במקום אחרון זה – היינו, בלוביא, קצת מדרום למסכנה – נמצאו המוסלמים. לפי עדותו של מקור צלבני, היו שני המחנות הלוחמים כה קרובים, שיכלו לשוחח ביניהם; וטבעת-הכיתור המוסלמית היתה כה מהודקת, שאף חתול לא היה מסוגל לצאת מן המחנה הצלבני.

אולם מה שונה היה המצב בשני המחנות! בעוד שהצלבנים נמקו בצמא, הואיל ומן השעות המוקדמות לא באו מים אל פיהם ואל פיות בהמותיהם, היו המוסלמים משוכנעים, ובמי-דה רבה של צדק, שאכן נכנסו הצלבנים למלכודת, אם גם היתה זו יצור הטבע, ולא מעשה ידי אדם. קריאות "אללה אַכְּבַּר!"; "לא אֵלֵאָה אֵלָא אַלְלָה!" בקעו כל הלילה מן המחנה המוסלמי, שעה שצלאח א-דין החיש ציוד צבאי ומים למקום. שיירה גדולה של 70 גמלים עשתה את דרכה מערבה, כשעל דבשות-הגמלים נאדות מים מן הכנרת, שהובאו למחנה ורוקנו לתוך בריכות או בורות, שנחפרו במקום. במקביל לשיירות המים נעו גם שיירות עם 400 מטעני חצים, שחולקו בין הגדודים המוסלמיים השונים.

יום הקרב

ביום שבת, 4 ביולי 1187, בבוקר השכם, נע המחנה הצלבני, לאחר ליל-נדודים, לדרכו האומללה. לא היתה עוד אפשרות לסגת מן המקום; וגורלו של המחנה, ועמו גורלה של מדינת הצלבנים, עמד להיחתך בקרב על הגישה למימיו של מעיין-חטין. המוסלמים נתנו לצבא הצלבני להתחיל לנוע, ולא התקיפוהו עד שעה 9 בבוקר³⁵, כשעלה להט השמש בשטח הצחיח וההררי. ההתקפה העיקרית כוונה שוב למאסף, שבו נמצאו הטמפלרים. אפשר, שהמתקפה היה צלאח א-דין עצמו. הטמפלרים פתחו בהתקפת-נגד חזקה, אולם גדודי הצלבנים האחרים לא היו מסוגלים לסייע בידיהם, והתקפתם לא נשאה פרי. בינתיים נמצא כבר עיקר המחנה מעבר להר נַמְרִין³⁶ שלשמאלו, המתרומם בגובה של כ-100 מטר מעל

להם כל סיכוי סביר לבצע משימה זו. לעומת זאת לא היו הצלבנים מרוחקים ממעיין-חטין אלא כ-4–5 קילומטר, מרחק שאפשר היה לעברו עוד באותו יום.

ההיסטוריון הצלבני בן התקופה, שהכיר יפה את הסביבה, תיאר יפה רגע דראמאטי זה: "במקום שבו נמצאו לא היו כלל מים, באופן שאפשר היה לתקוע בו אהלים, אולם בקרבנו, מעבר להר זה, מצד שמאל, נמצא כפר, ששמו חטין, שבו נמצאים מי-מעיינות בשפע, ואפשר לתקוע בו אהלים בלילה ולהתקדם למחרת בנוחות לטבריה"²⁹. המלך נשמע לעצה זו, עזב את הדרך בה הלך ופנה במעלה המדרון.

הואיל והשטח ידוע לנו – אפשר לשחזר תנועה זו בוודאות. הטור הצלבני נמצא, כאמור, ליד התפצלות הדרך צפונה, בכיוון לחטין, ומזרחה, לעבר לוביא, תל מעון וטבריה. כאן, ליד מסכנה, תמרן הצבא את פנייתו שמאלה, היינו, צפונה-מזרחה, כשכפר-נַמְרִין, השוכן בהר נמרין, היה משמאלו, קרנות-חטין מימיו ולמרגלותיהם בצפון, בתוך הוואדי העמוק, נמצא כפר-חטין. תקוותו של ריימון להגיע למעיין היתה אפוא מבוססת, הואיל ובין הצלבנים לבין חטין הפרידו 4–5 קילומטרים בלבד³⁰.

אולם בו ברגע שניתנה הפקודה לפנות מן הדרך הראשית, התרופף מערך הצלבנים. נותק המגע בין האבירים, שהאיצו בסוסייהם, לבין הקשתים, שרק הם בעצם היו מסוגלים להחזיק את הפרשים-הקשתים המוסלמים במרחק מן המחנה. הקשתים-הרגלים של חטיבות-הצלבנים השונות נצטופפו במקום אחד, דבר שפגע ביעילות-האש שלהם, וכן נחלש אותה שעה כוח-המחץ של חיל-הפרשים כבד-הגושק, הואיל ונע במעלה המדרון. באותו זמן הותקף קשה גם המאסף הצלבני של הטמפלרים. אלה ניסו להסתער על המוסלמים, אך לא הצליחו להדפם אלא לתקופה קצרה. המלך שוכנע, שאין עוד אפשרות להתקדם לקראת מעיינות חטין, ועל-כן נתן פקודה להתבסס במקום³¹.

בזמן הקמת המחנה על-ידי הצלבנים נמשכו ללא-הרף התקפות המוסלמים, שהגיעו לקצן רק עם רדת הלילה. התוקפים אף ניצלו את עובדת היעצרותו של הטור הצלבני כדי להיערך מחדש לקרב. תְּקִי אֶ-דִין עמר, מפקדו של האגף הימני, תפס את המבואות לכפר-חטין, באופן שגדודיו התפשטו בגבול הרמה שבין נמרין וקרנות-חטין, בכניסה לשני הוואדיות התלולים, המוליכים מן הרמה למעיינות שלמטה.

29. "אראקלס", עמ' 62–63.

30. כך כחוב במפורש ב"ליבלוס", עמ' 70. בח'רבת מסכנה הודיע ריימון מטריפולי, שרק ליגה אחת מפרידה בין המחנה ובין המים.

31. לעומת "אראקלס" (עמ' 62–63). בכל הנסחים ניתנה עצה זו על-ידי ריימון, אך אין הדבר מתקבל על הדעת, שהרי ריימון רצה, כפי שראינו, להגיע בכל מחיר למעיין חטין ולחנות בו במשך הלילה. אנו סבורים, שהדין עם "ליבלוס" (עמ' 70), שלפיו ניתנה הפקודה באורח בלתי-צפוי (ex improviso) על-ידי המלך, למרות התנגדותו של ריימון.

32. מקום צבאותיו של תְּקִי אֶ-דִין עמר מתברר מעמדתו למחרת היום. וראה: בהא א-דין, ג, עמ' 94; אל-קאדסי, ד, עמ' 284.

33. וגם כתיבים אחרים. Manescalcia קרוב ביותר למסכנה, אולם התקבל יותר Marescalcia, שיש לו צליל מוכר יותר לאוזן אירופית.

34. במכתב לארכומבאלד באיטליה (ראה הערה 8), מהדורת Chroust, עמ' 3.

35. "אראקלס" (עמ' 64): haute tierce; באיגרת לארכומבאלד (כרוסט, עמ' 3): circa horam tertiam.

36. במכתב לארכומבאלד נאמר, שהמלך התקדם עוד "ליגה" אחת: a Naim; ובנוסח אחר: Anam, וצריך להיות: a Nam.

התמקמות, נערך לקרב חדש. ריימון וחיל-החלוץ קיבלו פקודה להתקיף מן הרמה בכיוון העמק של מעיין-חטין; והיה אם יצליח בהתקפה זו ויפרוץ את מחסום המוסלמים, וגדוד המוסלמים שבחטין עצמה יובס – ישתלטו הצלבנים על מקור-המים, או אף ינועו אל מעבר לחטין, לבקעת ארבל ולוואדי חמאם, עד מוצאו לכנרת שמצפון למגדל.

חיל-החלוץ נערך להתקפה, בעוד שחיל הקשתים-הרגלים נשאר מאחוריו. המפקד שניצב מול ריימון מטריפולי היה תקי א-דין, בן-אחיו האהוב של צלאח א-דין. תקי א-דין, ככל מפקד מוסלמי בן דורו, ידע, שאין שום כוח מסוגל לעצור גדוד צלבנים, הדומה לגוש-ברזל נע במהירות; מה גם שגדודו של ריימון היה עשוי לנוע בשיפוע התלול לחטין.

ניתן האות והגייס של ריימון זינק אל מול האויב. ברגע זה פקד תקי א-דין על צבאו לפתוח את מערכותיו. הטור של ריימון חלף בין גדודי המוסלמים בלי להיתקל בהם, וגדודי המוסלמים, שלא אונה להם דבר, סגרו מחדש את שורותיהם מול המחנה הצלבני העיקרי. נסיון-הפריצה, שלא הביא את הישועה המקווה, שבר את רוחם של הצלבנים. רגלים, ואף אבירים, התחילו נכנעים ומסגירים עצמם לידי גדודי המוסלמים, בעוד שהשאר ניסו להתגונן. אך, לרוע המזל, הכזיבו הרגלים. ברגע המכריע עזבו הללו את המערכה והחלו מטפסים על הפסגה הצפונית התלולה של קרנות-חטין, כ-60 מטר מעל פני הרמה סביב. בריחה זו של הרגלים סתמה את הגולל על מחנה הצלבנים. לא היתה עוד תועלת בפקודות המלכותיות שחזרו ונשנו; הרגלים במרומי הפסגה לא חשבו עוד על לחימה. שום כוח בעולם, אף לא המוות, לא היה בו כדי להניעם לרדת מן הפסגה לתוך המערבולת של פרשי המוסלמים והנוצרים, שנאבקו למרגלותיה.

לכל הדעות נלחמו האבירים הצלבנים, שהיו חשופים לחצי האויב, בלי עזרתם של קשתים שהיו מסוגלים להרחיק את יוריהם מן המחנה, מלחמת-גבורה. אמנם נהדפו התקפות המוסלמים בזו אחר זו, אך כל התקפה דלדלה את שורות הצלבנים. לסוף נסוגו גם אלה שנותרו בחיים והיו מוכשרים לנוע לפסגות של קרנות-חטין, כנראה לפסגה הדרומית. אהלו האדום של המלך הוקם ליד "הצלב האמיתי", שהובא למחנה מציפורי. אולם אף כאן התארגנו הפרשים מחדש למערכה. המוסלמים הותקפו פעמיים מן ה"אוכף" שבין שתי הקרנות, ובאחת ההתקפות הגיעו פרשי הצלבנים עד מטהו של צלאח א-דין עצמו, במישור הגובל עם קרנות-חטין במערב. ואם-כי היו הצלבנים תשושים וצמאים, עדיין זרעה פגיעתם מוות. רק לאחר נפילת "הצלב האמיתי" והתהפכות האוהל האדום של מלך ירושלים היה ברור, שהקרב נסתיים. גדודי המוסלמים, שעלו עכשיו על ההר, מצאו כאן לוחמים צלבניים שוכבים ללא זיע בשתי הפסגות של קרנות-חטין. הללו לא היו עוד מסוגלים להילחם. הצלבנים הפסידו את הקרב, ועמו ממלכה שנתקיימה שמונים ושמונה שנים, מיום כיבושה של ירושלים בידיהם ביולי 1099.

פני הרמה שג, מרגלותיו בדרום-מזרח. אותה שעה התקיפו המוסלמים את טור הצלבנים מקרוב. מתקבל הרושם, שרק עכשיו באו שני המחנות במגע פנים-אל-פנים. במישור הצר והזרוע אבני-בזלת שחורות-אפורות שבין שלוחות הר נמרין במערב ובין שלוחות קרני-חטין במזרח ניטשה המערכה העיקרית. מישור זה (קילומטר מצפון לקיבוץ לביא) יורד צפונה במדרון משופע רק במעט, ואילו בהגיעו לרגלי קרנות-חטין הוא נהפך למדרון תלול ביותר, שרק שניים או שלושה שבילים, האחד מצד נמרין (והוא התלול יותר) והשני מצד קרנות-חטין, מוליכים לבקעת כפר-חטין. בתוך תהום של כ-50 מטר מן המדרון. מטרת הצלבנים היתה לפרוץ את המחסום של גדודי המוסלמים, שניצבו במישור לפני הירידה התלולה לכפר-חטין, ואילו המוסלמים פתחו עכשיו בהתקפה, הן על המאסף והן על האגף הימני של הטור הצלבני.

ההתקפה משני הצדדים שיתקה את תנועת המחנה, והטור כולו נעצר. המלך פקד להתמקם כאן, כנראה מתוך כוונה להקים מחנה שבו יוכל להתגונן ביעילות וליצור מחסה-צל של אהלים לחיילים המעונים מחום ומצמא, ושממנו אולי יוכל לנסות בשעות מאוחרות יותר לפרוץ לחטין, מרחק מאות מטרים ספורות ממחנה הצלבנים, אף-כי במעמקי התהום של הוואדי. אך התקפת המוסלמים התגברה, והצל-בנים לא הצליחו להקים אלא שלושה אהלים למרגלות קרנות-חטין, בכניסה לאותו שביל שהוליך לתוך התהום שלמטה³⁷. וכל עוד עוסקים הצלבנים בנסיון-ההתמקמות – הנה מציתים המוסלמים אש בעשב היבש של הסביבה. עשן סמיך ולהבות-אש מקיפים את הצלבנים, כשרוח מערבית מבקעת בית-נטופה³⁸ דוחפת את ענני-העשן והלהבות לתוך המחנה הצלבני. בהתאם לכיווני-הרוח הרגילים בסביבה יש אפוא להניח, שהתקרבה שעת-הצהריים. הגדודים המוסלמיים נעלמו מעיני הצלבנים בתוך מסך-עשן, בעוד שהאחרונים שנאבקו במישור הצר והסלעי, היוו מטרה נוחה לחצי יריביהם. עכשיו הוציא המלך פקודת-ייאוש, והמחנה, שתכנן

עד כה לא נתבררה זהותו של מקום זה. ברור, שאין להעלות על הדעת את נעים, שהיא ליד הר-תבור; הדברים יכולים להיות מוסבים רק על נמרין (נמרה), שהיא היחידה התואמת את כל הדרישות הטופוגרפיות. השמות Naim או Nam הם, כמובן, סירוס של Namrin, או קיצור של הכותב, שלא הובן כהלכה. יש לשים לב לעובדה, שכפר זה מופיע במפת ז'אקוטן, שרשם בסביבה זו את הקרב שבו ניצח הגנרל ז'ינו (Junot) באפריל 1799 את צבאות דמשק בצורת Nemen; וכן בערבית: نمن, הקרובה למדי לכתוב הצלבני.

37. באיגרת לארכומבאלד (עמ' 4): "רוון טריפולי בא למלך ואמר לו לתקוע אהליו (attentare) ליד הר, שהוא כעין מבצר, ולא היתה אפשרות לתקוע כאן אלא שלושה אהלים בלבד". אין בסביבה גבעה אחרת אלא זו של קרנות-חטין (גבעת נמרין היא רחוקה מדי). נוסף על כך יורד ליד קרנות-חטין השביל היחיד הנוח לתנועת-סוסים לעמק העמוק של כפר-חטין. ספק רב, אם בשביל המערבי התלול יש אפשרות לתנועת-סוסים.

38. כך במפורש ב"אראקלס", עמ' 64.

לתולדות החקלאות הצלבנית

מאת

י. פראור

הסניוריה, היקפה וגבולותיה
הסניוריה של צור לא נתגבשה כיחידה פוליטית עצמאית
אלא במשך המאה הי"ג. עד אז היתה העיר צור והסביבה
הסמוכה לה חלק מנכסי בית-המלוכה הירושלמי. היא היתה
מן האחרונות לכיבוש, ורק בשנת 1124 נפלה לפני הכוחות
המאוחדים של המדינה הצלבנית והקומונה הוויניציאנית, לאחר
שנכשלו שני נסיונות-הכיבוש הקודמים בשנות 1107 ו-1111.
חמש שנים לאחר כיבושה נמסרה העיר לפולק מאנוג,
אולם מקץ שנתיים, לאחר שעלה פולק לכיסא המלוכה, שבה
ונספחה העיר אל ה"דומינה" המלכותית (1131) ועמדה במעמדה
זה עד לכיבושי צלאח א-דין. בתקופת ההסתערות הגדולה
של צלאח א-דין היתה העיר צור נקודת היאחזותם האחרונה
של הצלבנים בתחומי הארץ. גואלה של העיר, קונראד
ממונפיה, רודף ההרפתקאות, קיבל את העיר רשמית מידי
המלך האומלל ג'דה ליזיניאן ומלכי צרפת ואנגליה, מנהיגי
מסע-הצלב השלישי (1190). בתוך שאר שטחי הצפון של
בירות וצידון. קונראד נרצח בו ביום שהוצע לו כתר המלוכה.
ושוב נספחה העיר ל"דומינה" המלכותית ולה היתה שייכת
עד למלחמותיו של הקיסר פרידריך השני הוהנשטאופן על
הסיעה האריסטוקרטית של בית איפלק. עם נצחון הבארונים
נמסרה העיר לפיליפ דה מונפור, אדוני טורון (תבנין, 1246),
ויורשיו הוסיפו למשול בה עד שנפלה בידי הממלוכים
בשנת 1291.

נמצא, שהעיר ובנותיה היו יחידה פוליטית עומדת ברשות
עצמה זמן יובל שנים בלבד. בסוף המאה הי"ג. בתקופה זו
משמש בתעודות וחותמות התואר: dominus Tyri. אולם גם
בתקופות הקודמות, בימים שהיו צור וסביבתה שייכות לבית-
המלוכה, היתה הסניורה יחידה אדמיניסטרטיבית נפרדת
בתחום ה"דומינה" המלכותית, בראשותו של נציג המלך,
ה"vicecomes Tyri".

גבולות השטח נקבעו בוודאי למחרת יום כיבושה של
העיר על ידי הצלבנים, ויש לשער שאותה שעה סופח אל
העיר כל השטח שעדיין לא היה שייך לרשות אחרת (צידון
בצפון, תבנין וטבריה במזרח, סקנדליון ועכו בדרום). דומה,
שהגבולות היו קבועים עד לתקופת הירידה של המלוכה. בזמן
שמשת 1269 ועד 1285 נחתמו בין אדוני צור והשליטים
הממלוכיים שלושה חוזים, שהיו מצמצמים והולכים את
גבולות השטח.

הגבול הדרומי של הסניוריה (4) מתחיל בראס אל-אביאד

(3) עי' L. Lucas, Geschichte der Stadt Tyrus zur Zeit
der Kreuzzüge, Berlin, 1896, in-8°. המחקר הנ"ל היא המונר-
גראפיה היחידה על הנושא, ועיקר עניינה ההתפתחות הפוליטית של העיר.
(4) לא כאן המקום לפרט את הדרך שנקטתי בקביעת הגבולות. ג. באייר,
בחיבורו על עכו והגליל (ר' הערה 2), עמ' 188, מצייר את גבול הסניוריות
צור, סקנדליון וטורון בצורה סכימטית בלבד, הגבול עובר שם קצת יותר
מערבה מן הגבול המוצע על ידי, השווה שם גם עמ' 211.

עדיין לא נחקרו רוב שאלות כלכליות וחברתיות של תולדות
המדינה הצלבנית, ובעיית החקלאות היא אחת החשובות בהן.
מלבד חשיבותה בפני עצמה, מהיותה אחד משני עמודי התווך
שהושתתה עליהם כלכלת המדינה הצלבנית, הם החקלאות
והמסחר, כרוכות בה כמה בעיות-יסוד בתולדות הארץ, כגון
רציפות היישוב החקלאי שבארץ בין התקופה הביזאנטית
והתקופה הצלבנית. התמדת עיבודם של השטחים השונים
בארץ וכיוצא באלו מבעיות הרציפות של תולדות הכלכלה
והיישוב הארצישראלי בתקופה המכונה בתולדות אירופה
בשם תקופת ימי הביניים.

הבעיות הללו אינן קלות לפתרון, והן זקוקות למחקרים
מוניגראפיים מרובים על השטחים השונים שבארץ בכל תקופה
ותקופה. ודווקא בשטח זה עבודת המחקר שרויה עדיין בשלב
הפסיעות הראשונות (1), וקידומה תלוי בעבודת הכנה שתיעשה
תחילה לשם ביסוס היסטורי של כל הפרשה על פי התעודות
והרשומות של התקופות השונות. עד עכשיו עוד לא נכתב
שום מחקר בשאלות אלו לזמן של סוף התקופה הביזאנטית
והתקופה הערבית. לזמן של התקופה הצלבנית הונחו יסודות
מדעיים ראשונים במחקרים האחרונים של ג. באייר (2), הוא
המשיך את מסורת המחקרים של ר. קרייט, א. קיי, דיסו,
קונדר ואחרים, ומילא את מפת הארץ של תקופת הצלבנים
בזיהוי-מקומות חדשים וגם הוסיף בירור לתמונת היישוב
בארץ במאות הי"ב והי"ג. מחקריו על חלוקת הנכסים בין
הרשויות השונות חשיבותם מרובה להכרת המבנה החברתי
והכלכלי של המדינה, שהחוקרים היו דורשים בו עד עתה
בהערות כלליות ומעורפלות. אבל אף הוא לא טיפל אלא
בשטחים מסויימים של הארץ, ולא זו בלבד אלא שהתעלם
מן הצד הכלכלי-היישובי או שדן בו בחינת טפל לעניין
הטופוגראפי-הפוליטי.

במאמרי זה נדרשתי לשטח אחד של המדינה הצלבנית,
הוא השטח שבין תבנין לצור, וצמצמתי את דברי בתחום
הטכני והסטאטיסטי של הבעיה. על הבעיות הכרוכות בצד
הסוציאלי, האדמיניסטרטיבי והפוליטי של החקלאות ועובדיה
אדון במקום אחר. ומחמת קוצר היריעה בקובץ זה אנוס אני
לנהוג צמצום אחר צמצום ולהסתפק בסיכום מסקנותי על
הסניוריה של צור, ולהשמיט את כל הביסוס התעודתי הנמצא
בידי.

(1) יש לברך על פרי-ביכורים בשטח זה, הוא מחקרו החשוב והנאה
של א. רייפנברג, מלחמת המזרע והישימון, מוסד ביאליק, ירושלים תש"י.
(2) עי' G. Beyer, Das Gebiet der Kreuzfahrerherrschaft
Caesarea in Palästina, ZDPV., LIX (1939); Idem, Neapolis
und sein Gebiet, ibidem, LXIII (1940); Idem, Die Kreuz-
fahrergebiete von Jerusalem und S. Abraham (Hebron),
ibidem, LXV (1942); Idem, Die Kreuzfahrergebiete
Akko und Galilaea, ibidem, LXVII (1944/45).

את צעדי הוויניציאנים. דין-וחשבון מפורט על המאורעות האלה, שנכתב בידי הנציב הוויניציאני בסוריה, הפיי מרסיליוס גאורגיוס, ושנשתמר בארכיונים של ויניציה, מספר על המחלוקת ועל ההפליה לרעה של הוויניציאנים, ואגב כך הוא מונה את נכסי הקומונה בסניוריה⁷.

מתוך צירוף הידיעות שבמקור זה לידיעות שבמקורות אחרים הגעתי לכלל מסקנה, שמספר הכפרים שבסניוריה היה כמאה ועשרים. החוקרים שקדמו לי בחקר סביבה זו הגיעו למסקנות שונות בנידון זה, ולפיכך אברר באיזו דרך הגעתי למסקנתי. נקודת המוצא לבדיקת מספר הכפרים הן החלטות ה"פאקטום וארמונד", הוא החוזה שקבע את זכויות הוויניציאנים⁸. מתברר, שההבטחה הכללית למסור לידי הוויניציאנים את שליש העיר ואת שליש האדמות הוצאה לפועל בצורר מעניינת, השומרת את החוזה ככתבו (ואינני יודע אם גם ככוונתו).

כמה כפרים בסניוריה נמסרו לוויניציאנים בבעלות מלאה. בשנת 1243 החזיקו הוויניציאנים ברשותם רק ארבעה מן הכפרים הללו. אחד-עשר כפרים — ומכל מקום שמונה⁹ — שהיו בבעלותם המלאה, נמסרו לאציל הוויניציאני רולאנדוס קונטארנוס, ושישה כפרים — ומכל מקום ארבעה — נמסרו לאנשים אחרים. הווה אומר, שבסך הכל נמסרו לידי הוויניציאנים שישה-עשר (או עשרים ואחד) כפרים שלמים. אם נשלש את המספר הזה (שני כפרים מלכותיים כנגד כל כפר ויניציאני), יצא לנו המספר ארבעים ושמונה. ועוד יש להוסיף חמישים ואחד כפרים שכולם ידועים לנו בשמותיהם — חמישה מהם הוזכרו פעמיים — ובהם קיבלו הוויניציאנים שליש של אדמותיהם. וכך הגענו למספר תשעים ואחד כפרים בסניוריה, ואם נאמר שמספר הכפרים השלמים שנמסרו לידי הוויניציאנים הוא עשרים ואחד, יהיה המספר הכולל של הכפרים בסניוריה (3X21 ועוד 51) מאה וארבעה-עשר. קרוב למספר זה הוא גם מספר הכפרים הנזכרים בתעודות כשייכים לסניוריה של צור, ואין ביניהם אלא הבדל מועט שבמועט.

ועוד עלינו ליתן את הדעת על כך, שבקרבת העיר, על גבול חומותיה, נמצאו שטחים שמחוץ לתחום הכפרי, וגם בהם נחלות לוויניציאנים. כבר אמרנו לעיל, ששטחים אלה היו פוריים ביותר. אין לנו יודעים לפי איזו מתכונת חולקו כאן האדמות. אפשר שהנחלות הוויניציאניות בשטח זה נחשבו

שבחוף הים. הוא נמשך עד Matfana, ומשם הוא פונה צפונה לואדי אל-צ'זיה (Aazzie). מכאן נוטה הוואדי דרומה והגבול יוצא מן הוואדי והלאה מזרחה עד Zabquine. כאן קו הגבול נעשה פחות ברור. הוא עובר כנראה ליד יעטר (Yaatar) ונמשך עד Et-tairi. ומשם הוא פונה צפונה ועובר מערבה מתבנין עד לטן אסלין. מכאן הוא עובר מזרחה מקלצת מרון (Qalaat Maroun) השייכת לצור, ומזרחה מ-Olmane השייכת גם היא לצור. הגבול מצטלב עם נהר אל-קאסמיה צפונה-מזרחה מן הכפר שהוזכר לאחרונה, וכאן הוא פונה מערבה בתוך בקעת הנהר עד מקום שפכו לים התיכון⁵.

מתיאור זה של הגבול אנו רואים, שהסניוריה היתה קטנה בשטחה, אולי אחת הקטנות שבסניוריות הצלבניות. בחוף הים התיכון אורכה כעשרים ושלושה קילומטר, כחמישה-עשר קילומטר דרומה מצור וכשמונה קילומטר צפונה מן העיר. מצד מזרח הגבול עובר בשטח של שבעה-עשר עד עשרים ואחד קילומטר בקו מקביל לחוף הים. הרי שהשטח הוא כעין מלבן ששיעורו כארבע מאות ושישים ק"מ מרובעים⁶.

מבחינה פיסית מתחלק השטח לשניים: רצועת-חוף צרה, שהעיר המרכזית צור מחוברת אליה בלשון-יבשה, ושטח-פנים של רמות המתגבהות והולכות מזרחה. שטח החוף שבדרומה של צור נתברך בשפע של מים הנובעים ממעיין ראש-אל-עין, שממנו נמשכו אמות-מים אל העיר והיו משקות גם את כל הסביבה כולה המוריקה בגני פירות וירקות ובמטעים יקרי-ערך של קני הסוכר. אף נבנו בשטח זה טחנות-קמח שהיו מונעות בכוחו של זרם המים. לא כן החלק המזרחי של השטח, שמימיו מי גשמים וגידוליו גידולי פלחה.

מספר היישובים בסניוריה

היישובים שבשטח הסניוריה של צור ידועים לנו יותר מן היישובים שבסניוריות אחרות. הקומונה הוויניציאנית, שהשתתפה בכיבוש העיר, התנתה עם המדינה הצלבנית שיינתן לה בשכרה שליש של העיר צור ושלש של אדמות הסניוריה. הפעם נתקיימה ההבטחה, אבל לא נשמרה לאורך ימים. המקור שממנו אנו שואבים את ידיעותינו נכתב בתקופה של שינוי במדיניות הצלבנית, שעה שהחליטה המדינה להצר

(5) השמות הרשומים בלועזית הם לפי התעתיק במפות: — Levant

1: 50.000. Flle NI -36-XII-Ia-b.

(6) ההיסטוריון הנודע וילהלם הבישוף של צור מתאר את גבולות הסניוריה בזו הלשון: כלפי דרום העיר מתפשטת לצד עכו עד המקום המכונה בשם "מעבר סקנדליון", מהלך ארבעה עד חמישה מילין; כלפי צפון לצד צרפת וצידון, אותו מספר מילין; רוחבה — במקום הצר ביותר שני מילין, ובמקום הרחב ביותר שלושה מילין. Willelmi Tyrensis Historia Hierosolymitana, XIII, 3. לצד הצפון והדרום, שהגבולות שם אינם מסופקים, אין המספרים של ארבעה וחמישה מילין נכונים לפי חשבון המיל הרומי. אולם אם נביא בחשבון, שווילהלם מעריך כרגיל מיל ב-2,5 קילומטרים (עי' Propst, Die geographischen Verhältnisse Syriens und Palästinas nach Wilhelm von Tyrus, Das Land der Bibel, IV, 5-6, p. 82), יהיו שיעוריו קרובים למציאות: 12,5 קילומטר לצד דרום ו-10 קילומטרים לצד צפון. ואולם אין בידינו ליישב את הסתירה שבין שיעורי הרוחב של הכרוניסטן לשיעורים שבמציאות: 8—5 קילומטר כנגד 21—17. אמנם במקום אחר (XIII, 18) הוא רומז, ששטחה של צור למזרח הוא ב-10—12 קילומטר.

(7) מקור רבי-ערך זה, שהוא כמעט יחיד במינו במדינה הצלבנית: אינוונטאר מלא של נכסים וזכויות — אמנם יש גם אינוונטאר דומה של בני גינואה, אלא שרכוש הגינואזים היה מועט לעומת רכושם של בני ויניציה — נדפס על ידי G.-L.-F. Tafel und G.-M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Wien, 1857, in 8°. Band III, pp. 351-398. Fontes Rerum Austriacarum XIII. בגוף המאמר אציין מקור זה בשם דין-וחשבון של מארסיליוס גאורגיוס, ובהערות: Tafel-Thomas III.

(8) החוזה בין הוויניציאנים והצלבנים משנת 1128 נכרת ע"י האפסריארך הירושלמי וארמונד בשעה שהמלך, באלדווין השני, היה בשבי. לפיכך נוהגים לציין את החוזה בשם Pactum Warmundi. התעודה המקורית נדפסה ע"י Tafel-Thomas I, pp. 85-89.

(9) היות ואין הוזהוים וראיים לכל המקומות, אפשר שהם נזכרים פעמיים בתעודה אחת בשמות שונים.

חשבוננו של א. ריי¹⁵). אולם סבורני שריי נקט דרך צמצום, ולאמיתו של דבר ה"קארוקה" הוא 35 הקטארים בקירוב¹⁶). מהו שיעורו של כפר במידת ה"קארוקות"? הידיעות בנידון זה אינן מרובות כדי להניח את דעתנו, אבל המספרים המצויים בידינו מעידים שהיה הפרש מרובה בין שיעורי הכפרים השונים. היו כפרים בני שש, שמונה, שנים-עשרה, ארבע-עשרה, עשרים, ושלושים "קארוקות"¹⁷). הווה אומר, שתנודות השיעור היו מ-190 הקטאר ועד ל-1120 הקטאר. אולם מניין ה"קארוקות" אינו כולל את כל השטח של אדמות הכפר. ה"קארוקה", ששימשה קנה-מידה להטלת מיסים וארנוניות, אינה מקיפה אלא חלק של אדמות הכפר. מלבדה אנו מוצאים את המונח *gastina*, המוסב גם הוא על אדמות הכפר. על משמעותו של ביטוי זה, המצוי באותה תקופה גם באירופה, נחלקו דעות החוקרים. מבחינה לשונית מוצאו כנראה מן המלה הרומית *vastus*, בצרפתית העתיקה *guaste*, ובשפות הגרמניות *waste* (וכדומה). לפי הנחה זו, האדמות המכונות בשם זה הן אדמות-בור או אדמות נשמות ועזובות, ונמצא המונח מקביל למונח הערבי "חרבה" הנפוץ בטופונומיה הארצישראלית. ואולם הפירוש הלשוני בלבד אין בו כדי להעמידנו על משמעותו המדויקת של השם בתעודות הצלבניות. לידי הגדרה מדויקת יותר נגיע משנכיר את מקום ה"גאסטינה" בתוך אדמת הכפרים.

ההיסטוריון הידוע של תולדות החוק הצרפתי, הרוזן פֶּנִי, מפרש שם זה במשמעותו האטימולוגית בלבד — שטח עזוב — אלא שהוא מוסיף ומעיר שהוא משמש גם כינוי לחלקות אדמה בלתי-בנויות שבערים¹⁸). כנגד זה הארכיאולוג וההיסטוריון האנגלי קוֹנְדֶר כותב: גאסטינה שקולה ב-*carrucata* של ה-*Domesday book*, והיא יחידה של אדמות הכפר או הרכוש, שהיא שווה לשמונים אַקְרִים¹⁹). ההגדרות של פרוֹץ ושל פֶּאִיר כמעט שוות הן לשל פֶּנִי²⁰). ואילו א. ריי אומר: אדמות הכפר נתחלקו ל"קארוקות" ו"גאסטינות", ולפי מספרן

כתמורה לכמה כפרים. מכל מקום, אפילו יש הפרש כלשהו במספרים, אין הוא ניכר. ואין בו כדי להטיל שינוי בתמונה הכללית, שהיא: מאה ועשרים כפרים בשטח של ארבע מאות ושישים קילומטרים מרובעים. צפיפות הכפרים בסניוריה היא כפר אחד לכל ארבעה קילומטרים מרובעים. ואם נביא עוד בחשבון, שברצועת החוף אין היישובים מרובים, נראה שלמעשה היתה הצפיפות עוד גדולה מזו. לפי אומדן עיוני היה המהלך בין כפר לחברו שני קילומטרים בלבד.

את המציאות המסתתרת מאחורי סכימה מספרית זו לא נוכל להעריך אלא לאחר חקירה נוספת ולאחר התבוננות מקרוב בתבניתו הישובית והכלכלית של הכפר.

מבנה הכפר ואדמותיו

שלא כמסורתה של אירופה בימי הביניים ואף לא כנוהג המקובל בכמה שטחים צלבניים אחרים, אין הכפרים שבסניוריה של צור מאוחדים ביחידות אדמיניסטרטיביות כוללות¹⁰). כל כפר משמש יחידה אדמיניסטרטיבית העומדת ברשות עצמה. מכאן, שאין בשטח הסניוריה מרכזים אדמיניסטרטיביים חוץ מן העיר צור. אחת הסיבות להתפתחות משונה זו היא בוודאי קרבתה של העיר צור לכל אחד מכפריה. שיעורי הרחקים הם קטנים, ואין לך כפר המרוחק מן העיר יותר מעשרים או שלושים קילומטרים. מטעם זה אין בידי בעלי הקרקעות המרוכזים בעיר כל קושי להעביר את חלקם ביבול האיכרים ישר אל העיר בלא ריכוז מוקדם במרכזים מיוחדים של גושים חקלאיים¹¹).

כל אדמות הכפר מתחלקות ל-*carrucae* (להלן: "קארוקה" — "קארוקות"). שהן יחידות קרקעיות גם מבחינה משקית וגם מבחינה אדמיניסטרטיבית. על חשבון ה"קארוקות" מבוססת הערכת החובות של האיכרים והכנסות בעלי הקרקעות. השם *carruca*, ובצרפתית הנהוגה בארץ *charrue*, פירושו "מחרשה", ובשימוש הטכני כוונתו צמד שדה, כלומר שטח שצמד בקר (הרתום למחרשה) יכול לעבדו במשך שנה. ה"פדאן" הערבי אף הוא מבוסס על חישוב מקביל¹²). ה-*carruca* הוא השטח הממוצע (האידיאלי) של משק-משפחה¹³, ומבחינה זו היא קרובה במשמעותה למונח האירופאי העיקרי המקובל במבנה הכפר של ימי הביניים: *mansus*. הקשר שבין שני ביטויים אלה נרמז גם בתעודותינו¹⁴. שיעורה של יחידה משקית זו בארץ ידוע לנו, והוא שווה ל-31 הקטארים ו-25 ארים, לפי

15) E. Rey, Les colonies franques de Syrie aux XIIe et XIIIe siècles, Paris, 1883, in -8°, p. 448.

16) טיפלי בכך במאמרי הנזכר בהערה 10.

17) לפי הסדר המדובר הוא בכפרים (השמות הם צלבניים): Homeire (p. 374); Mahallie (p. 372); Hanosie; Tolliffit (p. 378); (בכפר הנזכר לאחרונה מצויות ארבע קארוקות בשליש השייך לוויניציאנים. אנו מניחים, שהחלוקה היא באדמות שטיבן אחיד, ולכן מספר הקארוקות של כל הכפר הוא 12); Soafin (p. 378); Betheron (p. 383-384); Theiretenne (p. 373) וכנראה גם Femon (p. 378) — לפי אותו חשבון משוער שנקטנו לגבי Tolliffit. מספרי העמורים הרשומים כאן מכוונים ל-Tafel-Thomas III.

18) Recueil des Historiens des Croisades. Lois (ed. Comte Beugnot), II, glossaire s. v. gastine. בעקבותיו הולכים היסטוריונים רבים, ובתוכם ר. גִּירִיכֶט ב-Regesta Regni Hierosolymitani, Oeniponti, in -8°, glossarium, s. v. Ernoul ed. and trsl. by C.-R. Conder in PPTS., IV, p. 58.

19) G. Beyer, Das Gebiet der Kreuzfahrerherrschaft Caesarea in Palästina, ZDPV., LIX (1939), 18; H. Prutz, Kulturgeschichte der Kreuzzüge, Berlin, 1883, in -8°, p. 330.

10) על שיטות ההתיישבות של הצלבנים (ולא של האיכרים המקומיים ברשות הצלבנים) עמדתי בפרוטרוט במאמר The Settlement of Palestine by the Crusaders in the XIIth century, Revue belge de philologie et d'histoire.

11) המבנה החברתי של הצלבנים השפיע גם הוא, ואולי אף בצורה מכרעת, על שיטת ארגון נכסיהם. אני מקווה לברר שאלה זו במחקר מיוחד.

12) אב. נ. פולק, תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ ישראל בסוף ימי הביניים ובזמן החדש, ירושלים 1940, עמ' 9.

13) וזה מתאים יפה לביטוי *carruca rusticis*, הבא באחת התעודות, ועי' להלן את המובא על הכפר Betheron.

14) בדו"ח של מארסיליוס גיאורגיוס נאמר: Dicta (scil. terra) est Caruge, quem nos appellamus Masos infra VIII, Tafel-Thomas III p. 369.

עשרה "קארוקות", הווה אומר: עשרים "קארוקות" מעובדות כנגד שבע-עשרה בלתי מעובדות, שהן כ-40% של כל אדמות הכפר.⁽²⁶⁾

שיעור האוכלוסיה הכפרית ונחלותיה ההבדלים שבין שיעורי השטחים השייכים לכפרים שבסניוריה, הם גופם יש בהם משום רמז להבדלים מקבילים בשיעור האוכלוסין יושבי הכפרים. הידיעות שבידינו מוכיחות, שהיו כפרים של שלוש, חמש, שמונה, שמונה-עשרה ושלושים ושש משפחות⁽²⁷⁾. החישוב שלנו מבוסס על ההנחה, ששמות האיכרים הנזכרים בתעודות הם שמותיהם של ראשי בתי-אב שבכפר. מה מספר הנפשות של משפחת-איכרים כזו? הידיעות בנידון זה אינן מרובות, אבל הן מוכיחות בעליל, ששיעור המשפחה החקלאית במאה ה-12 אינו בהיקש אל שיעורה של המשפחה הערבית בימינו, שהיא מרובת ילדים, או אל שיעורה של המשפחה האירופית בימי הביניים, שהממוצע במספר נפשותיה הוא חמש⁽²⁸⁾. בכפר Hobdelemen שלושה בנים למשפחה⁽²⁹⁾, בכפר Maharona אנו מוצאים משפחה אחת ולה בן אחד, שתי משפחות של שני בנים, משפחה אחת של שלושה בנים, ואחרת של חמישה בנים⁽³⁰⁾. בכפר Betheron למשפחה אחת שני בנים, ולשתי משפחות אחרות שני בנים לכל אחת⁽³¹⁾. הרי שהמשפחות קטנות ביותר. יש

(26) תופעה מיוחדת במינה הוא הכפר Maharona. הדו"ח של מארסיליוס גיאורגיוס מונה בו לא פחות מארבע-עשרה גאסטינות! ושם נאמר עוד: Et de dicto casali habet terciam partem (commune: Venetorum) cum dictis vastinis et due partes sunt regis. על שטחה של "גאסטינה" אחת נוכל לעמוד על פי מה שנאמר עליה: De feudo eodem est quedam guastina que vocatur Belemed... que terra seminatur iusta modiis XXX. Tafel-Thomas, III, p. 376. כפי שנראה להלן, זורעים בסניוריה של צור תשעה modii חבואה ל"קארוקה". לפי חשבון זה ה"גאסטינה" היא בת שלוש "קארוקות" בקירוב, ז.א. כ-100 הקטאר. אגב, יישוב זה דוגמה מובהקת הוא לשטח בלתי מעובד שנהפך לשטח עיבוד, אבל הוסיף לעמוד בכינויו הקודם: "גאסטינה".

(27) לפי סדר המיון שבגוף המאמר הכוונה היא לכפרים: Homeire (p. 374), Dairram (p. 375) — פה מסופר, שבכפר נמצא אב, שלושת בניו ואחיו. אני מניח, שהבנים הם ראשי משפחות החיים בבית אביהם). כן גם ב-Soafin יש חמש משפחות (p. 378), Maharona (p. 375), Betheron (pp. 384-383), Theiretenne (p. 373) — בשליש הווינציאני נמצאים 12 איכרים. אולי ניתנה רשות להניח, שהיתה החלוקה בין רשויות הבעלים שווה באדמות, אנשים ושירותים, ואם-כן, הרי מספר כל המשפחות בכפר הוא 36. לי נראה שמספר המשפחות קטן מזה).

(28) בנוגע למאה ה-12, היא התקופה הקארולינגית, הגיע מארק בלוך במחקרו המפורסם לחשבון ממוצע של 2,5 בנים בלתי נשואים החיים עם הוריהם במשק חקלאי. עי' M. Bloch, Les invasions, occupation du sol et peuplement. Annales d'histoire sociale, 1945, pp. 13-28. לבעיה מסובכת זו השווה C. Cipolla, J. Dhondt, M.-M. Postan, Ph. Wolff, Anthropologie et démographie: Moyen Age. Rapports de IXe Congrès International des Sciences Historiques, Paris, 1950, in -8°, p. 56 ss.

(29) Tafel-Thomas, III, p. 375 עי'.

(30) Ibidem, p. 376 עי'.

(31) Ibidem, pp. 383-384 עי'.

של אלו היו קובעים כרגיל את שיעור התשלומים שהכפר חייב להעלות לסניוריה שהוא כפוף לה⁽²¹⁾.

הגדרתו של א. ריי נראית קרובה אל האמת, אלא שלפי עניות דעתי יש להוסיף עליה, שה"גאסטינה" היא אדמת-בור המשמשת את צורכי המשק של הכפר שבעלותו עליה. אפשר שכאן וכאן היו האדמות הללו מיושבות קודם ולימים נעזבו מיושביהן, ואולם אין דבר זה מוכח ממשמעו של השם. הצד המופלא שבדבר הוא, שכמעט אין לך כפר שאין לו "גאסטינה", ולפיכך נראה לי, שהכוונה לשטחים המשמשים את הצרכים המרובים והרבגוניים של הכפר אלא שאינם בעיבוד או בבעלות פרטית, כגון: שטחי יער, שיחים, ביצות, סלעים או עמקי נחלים, שבעונות מסוימות הם עשויים לשמש מרעה לעדרי הכפר. וכאן מקום להזכיר, שהשם waste באנגלית זה משמעו בימי הביניים, והוא נשתמר בלשון החוק עד לימינו⁽²²⁾.

מן הנאמר לעיל מסתבר, שה"גאסטינות" שיעורן משתנה מכפר לכפר⁽²³⁾, והידיעות שבידינו אינן מספיקות כדי ציורת מונה שלמה של המצב. רק במקום אחד ניתן לנו ללמוד משהו מבין השיטין של תעודה על חלקה של ה"גאסטינה" בשטח אדמות הכפר ועל היחס שבין ה"גאסטינה" וה"קארוקות". מן הדין-וחשבון של מארסיליוס גיאורגיוס אנו יודעים, שבכפר Batiol היו עשרים "קארוקות" אדמה⁽²⁴⁾. והנה בסוף המאה ה-12 ניסה האמיר של צפת להשתלט על אדמות הכפר מכוחו של חוזה שכרת עם אדוני צור. טענתו היא, שרק ה-casale, ז.א. הכפר ניתן לצלבנים ולא שאר האדמות, שהן אדמות ה"גאסטינה". ונסיך צור קובל מרה על כך ואומר: הייתכן, שב-Batiol אין עוד אלא "קארוקה" אחת וב"גאסטינה" שלושים ושש קארוקות?⁽²⁵⁾ אם מותר להסיק מסקנות מטכסט זה, ואני עושה כן מתוך היסוס מרובה, הרי יוצא לנו שב"גאסטינה" הנ"ל היו שבע-

(21) E. Rey, Les colonies franques, p. 241 עי'.

(22) על משמעותה זו של המלה עי' Oxford English Dictionary,

in fol. s. v. Waste 2.

(23) על נכונותה של דעה זו, שה"גאסטינה" היא חלק מגופן של אדמות הכפר מצביעות עשרות תעודות. נביא לדוגמה נוסח של הקניית קרקע משטח סקנדליון (אסכנדרונה), שכנתה של צור בדרום: Damus ac eciam casale Acref positum in terra Scandalionis, cum suis gastinis et pertinentiis, juribus et rationibus. E. Rey, Recherches géographiques et historiques sur la domination des Latins en Orient, Paris, 1877, in -8°, p. 54. "הקאנוניקים" של קבר ישו נאמר: casalia... cum omni integritate, gastinis scilicet et appendiciis. E. de Rozière, Cartulaire... de l'Eglise du Saint Sépulcre de Jérusalem, Paris, 1849, in -4°, p. 185. וחשובה מבחינה זו תעודה של מסדר יוחנן הקדוש, אלא שמפאת אריכותה איני יכול להביאה כאן בשלמותה. תעודה זו באה להעביר כפרים מרשות לרשות עם כל התלוי בהם: גברים, נשים, אדמות, יער, "גאסטינות", מישורים, הרים, אדמות מעובדות ובלתי מעובדות, מים ומקורות מים. עי' J. Delaville le Roulx, Cartulaire générale de l'ordre des Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, t. II, 1896, in fol., p. 673, no. 2481. והשווה גם הערה 26.

(24) Tafel-Thomas, III, p. 371 עי'.

(25) השווה: Et come en put estre que Batiol n'en a fors

une soule charrue, et la gastine avra xxxvj?

אחת. מחמת זהירות אנו נמנעים מלהוציא מסקנות נוספות מן הידיעות האמורות, כגון בעניין אם היו הבדלים בין נחלת משפחה אחת לחברתה. לשאלות ממין זה אין כל פתח פתרון בחומר שבידינו. אבל מסקנה אחרת מזדקרת מן הפרטים הנתונים, והיא שצורת עיבוד הקרקע היתה אכסטנסיבית (ביותר³⁷); שהריאין להעלות על הדעת, שהיוהאיכרים משתמשים בעובדים מחוץ לבני משפחותיהם (פרט לשעת הדחק, כגון בימי העונה, שאפשר היו מסתייעים בשכירים עירוניים), ואף אין כל זכר לאריסי-משנה.

שיטות עיבוד הקרקע ופוריותה

חלק-הארי של אדמות העיבוד בסניוריה הוקצה לגידולי פלחה, ורק ברצועת החוף הפורה אנו מוצאים גידולים אחרים. ענייננו הוא בתחום הפלחה. התעודות שבידינו מרמזות על משטר אחיד בשיטת העיבוד בכל אדמות הכפרים כולן. אבל קשה לעמוד על טיבה של שיטת עיבוד זו. אמנם בדין-וחשבון של מארסיליוס גיאורגיוס ניתנו לנו שלושה תיאורים של שיטת העיבוד, אבל הדברים כתובים בלשון מגומגמת, ומפני הקשיים הלשוניים עלינו להיכנס לרשות שאינו שלנו ולדון בפרשה פילולוגית בכולה.

הנה הקטעים של הדין וחשבון המטפלים בשיטת העיבוד. על הכפר Batiol נאמר שם: *seminantur annuatim inter granum et ordeum novem modijs et insuper est tanta sufficiens, que remanet pro sequenti anno seminanda, quam appellant garet; in qua seminant in parte legumina iusta modium unum pro qualibet caruca*⁽³⁸⁾ ועל הכפר Mahallie: *et quelibet caruca seminatur ix modijs inter frumentum et ordeum. et postquam seminaverunt, habent tanta terra, quam appellant garet, que efficitur mazaticha pro sequenti anno; in qua seminant legumina iusta modium unum pro qualibet caruca*⁽³⁹⁾.

ועל הכפר Theiretenne: *Et seminatur quelibet caruca ix modijs. Et de terra, que efficitur Mazadica pro alio anno, quod ipsi appellant garet, seminant in parte huius garetti cum legumina quasi modium pro qualibet caruca*⁽⁴⁰⁾.

מה צורת העיבוד המתוארת בדברים האלה? א. ריי וה. פרוץ אומרים שהכוונה למחזור זרעים תלת-שנתי. אבל החוקרים הללו לא עמדו על משמעותם של המושגים, וההיס-טוריונים שטיפלו בעניין אחריהם קיבלו את דעתם בלא להרהר אחריהם⁽⁴¹⁾.

(37) עיבוד אכסטנסיבי הדומה לזה של קרקעות צור מצאתי בסביבות בית גוברין בהתיישבות אוכלוסיה צלבנית. שם ניתנו מלכתחילה כ-700 דונאם קרקעות לכל משפחה. עי' על כך במאמרי הנזכר בהערה 10. אולם הוכחתי שם שבשטחים מסוימים העיבוד הוא הרבה יותר אינטנסיבי (בהתיישבות צלבנים או ביישוב סורים ומוסלמים מטעם הצלבנים).

(38) עי' Tafel-Thomas III, p. 371

(39) עי' Ibidem, p. 372

(40) עי' Ibidem, p. 373

(41) השווה: L'assolement paraît avoir été triennal; la

להניח, שבתעודות לא נזכרו אלא הבנים הצעירים, שעוד לא עזבו את בית הוריהם, או שנתבגרו ונשארו בתוך המשק המשפחתי, כנהוג גם במזרח וגם באירופה, ולא נזכרו אלה מהם שיצאו למשקים אחרים, ומטעם זה אין להסיק מכאן מסקנות על שיעורה המוחלט של המשפחה; ואולם עיסוקנו כאן במשפחה בחינת יחידה משקית בלבד, שרק בחינתה זו היא בנותן-עניין למבנה החברתי והכלכלי של הכפר.

וראוי שניתן דעתנו על העובדה, שעיתים לא זו בלבד שהבנים נשארים במשק המשפחתי עם אביהם, אלא שגם אחרי מותו הם מוסיפים להחזיק במשק במשותף. דבר זה אנו למדים מכמה תעודות, שנוכח בהן איכר פלוני ואחיו כיושבי כפר פלוני, והרי אין טעם להזכירם בצורה זו אלא אם כן הם בעלי משק אחד ושני האחים משלמים את תשלומיהם ומשרתים את שירותיהם כיחידה אדמיניסטרטיבית אחת וכמשפחה אחת.

מהו היחס שבין מספר המשפחות בכפר לשטח הקרקע שברשותן? כבר אמרנו, שהביטוי carruca עניינו דומה לעניינו של המונח mansus באירופה, היינו משק שיש בו כדי שיעור פרנסתה של משפחה. לכאורה נראה לנו שטח ה"קארוקה" — שלוש מאות וחמישים דונאם — גדול למדי. כלום הוסיפה ה"קארוקה" לעמוד ימים רבים כיחידת הנחלה של משפחה אחת, או שמא חלו בה כגלגולי אותו התהליך של פיצול שחל ב-mansus באירופה, הוא התהליך שעיצב את תולדות הכלכלה בימי הביניים הקדומים?

לגבי כפרים מסוימים יש בידינו ידיעות מפורטות בעניין זה. ובייחוד פותחות לנו הידיעות שאנו מוצאים על הכפר Betheron. בכפר זה היו חמש-עשרה "קארוקות" בבעלות הארכיבישוף של צור, והן היו מעובדות על ידי תושבי הכפר, קארוקה (כ-350 דונאם) למשפחה, פרט למוכתר הכפר שהיה מעבד שתי "קארוקות"⁽³²⁾. בחלק הוויניציאני של אותו כפר היו חמש "קארוקות" מוחזקות בידיהן של שלוש משפחות, לומר "קארוקה" ומחצה (כ-520 דונאם) למשפחה. בכפר Theiretenne החזיקו שלושים ושש משפחות בשלושים "קארו-קות", היינו כ-290 דונאם למשפחה⁽³³⁾ (חשוב זה יסודו בהנחה, שחלוקת המשפחות בין אדמת המלך ואדמת הוויניציאנים התאימה לחלוקת השטח של הקרקעות, שהיתה כאמור שליש לוויניציאנים ושני שלישים למלך). בחלק הוויניציאני של הכפר Femon החזיקה משפחה כ-570 דונאם⁽³⁴⁾; בכפר Homeire היו שתי "קארוקות", כ-700 דונאם למשפחה⁽³⁵⁾, ובכפר Soafin כ-1000 דונאם⁽³⁶⁾.

היוצא מרשימה זו, שהיו הבדלים ניכרים בין כפר לכפר. אם נוציא מחישובנו את הכפר Theiretenne, שחשבוננו נשען על השערה בלבד, נמצא שה"קארוקה" פסקה להיות יחידה משקית-משפחתית. בממוצע מחזיקה משפחה יותר מ"קארוקה"

(32) תוארו הוא: prepositus casalis. עי' Tafel-Thomas

III, p. 383.

(33) עי' Ibidem, p. 373

(34) עי' Ibidem, p. 378

(35) עי' Ibidem, p. 374

(36) עי' Ibidem, p. 378

המקום. הלשון "קוראים" מצויה בכל שלושת הטכסטים ובטכסט השלישי נאמר "הם קוראים", היינו האוכלוסיה המקומית. מקבלים אנו דעה זו, יש אולי לגזור את השם מן הערבית *جرّد* או *جرّد*, שמשמעה אדמה קרחה שאין צמחים גדלים בה, ואם כי לא מצאתי שמלה זו תשמש גם שם טכני בעיבוד קרקעות, הרי התפתחות כזאת מתקבלת על הדעת. אדמה חסרת צמחיה — אדמה בלתי מעובדת או בלתי זרועה⁽⁴⁶⁾.

הביטוי השני: *mazaticha* או *mazadica* הובא ארצה על ידי הצלבנים, והוא שגור בפי הנציב הוויניציאני. נראה לי, שכאן לפנינו הביטוי האיטלקי: *maggiatica*, שפירושו כמו *maggesi* — שדה כרב, שדה שעבודו בחודשי הקיץ (בחודש מאי).

לאור שני הסברים אלה מקבל תיאורנו את שיטת העיבוד תוספת חיזוק. לאחר שנזרעו גידולי החורף, חיטה ושעורה, נשאר השדה השני לאחר חרישה להוברה עונתית. שטח זה נקרא *garet* ובחלק ממנו זורעים קטניות. ובכל השטח כולו יורעו באביב — ומכאן שמו *mazadica* — את גידולי הקיץ. שמותיהם של גידולים אלה לא נזכרו, אבל ודאי שהם השומשומין והדורה.

תיאור זה יפרש לנו גם טכסט אחר, שמפרסמיו נכשלו בקריאתו ועשוהו בלתי מובן לחלוטין. על הכפר *Betheron* נאמר: *Habemus etiam de terra gariti, quam Man-zancam seu Terram fratam appellamus...*⁽⁴⁷⁾ זה יש לקרוא: *Habemus etiam de terra gariti (=gareti)*, *quam Mazaticam (n-ti) seu 'terram fractam' appellamus...* הלשון *terra fracta* באה מן *frangere*, לשבור את קרום האדמה, לחרוש, והיא האדמה הנחרשת והמוברת.

כמות הזרעים הנזרעת בכל "קארוקה" שווה בכל מקום, והיא תשעה *modii* ל"קארוקה". ה"קארוקה" *modius* כמה גלגולים משונים עברו עליו בימי הביניים. לאיזה *modius* המכוון כאן? לפנינו רק שתי ברירות: או שהכוונה ל"קארוקה" הוויניציאני או ל"קארוקה" של עכו. הטכסט פותר בעצמו את הספק שכן הוא קורא למידה זו *modium regale*, רמז למלכות ירושלים ולמלך ירושלים, שהוא גם אדוניה של העיר עכו. דומה, שמידה זו נקראה בעכו בשם *modius domini Acconis* (או בשם דומה לזה), והיא אחת המידות המועטות השווה לכל הרשויות השונות שבעיר⁽⁴⁸⁾. שיעורו של "מודיוס עכו"

⁽⁴⁶⁾ ידידי מר קוטשר הפנה את דעתי על הביטוי *גריר* השכיח במקורות העבריים, שפירושו יובש הקרקע (שדה-גריר, עת הגריר),

⁽⁴⁷⁾ עי' Tafel-Thomas, III, p. 383

⁽⁴⁸⁾ עי' בספר המדריך של סוחרי הליוואנט Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans. Camb. Mass., 1936, in 4°, p. 64: *Grano e orzo e tutti biadi, e noce e castagne e nocelle, si vendono in Acri a moggio, ed è il moggio del signore e della ruga di Pisa e della ruga di Vinegia tutto uno con quello delle magione dello Spedale del Tempio, ed è modelli 24, e quelle della fonda, cioè la piazza ove si vende, si è altresì modelli 24. והשווה לזה שם את הלשונות cantare della ו cantare della catena. fonda*

נעמוד תחילה על עצם התיאור ונפסח לפי שעה על פירוש הביטויים הטכניים. הקטע הראשון אומר, שחלק האדמה נזרע בחיטה ושעורה, וחלק אחר נשאר לזריעה בשנה הבאה והוא נקרא בשם *garet* וזורעים בו קטניות⁽⁴²⁾. מן הקטע השני אנו למדים, שלאחר זריעת החיטה והשעורה נשארת אדמה הנקראת *garet*, הנעשית בשנה שלאחריה ל"מזאטיכה", ובאדמה זו זורעים קטניות. הטכסט השלישי מעומעם יותר מן האחרים, ונדמה לי שיש לפרשו כך: באדמה הנעשית *mazadica* בשנה האחרת, והיא הנקראת *garet*, זורעים בחלק ה"גארט" קטניות. התמונה הכללית נראית לי ברורה. אין כאן מחזור זרעים תלת-שנתי ואף לא שיטת "שלושה שדות". לפנינו שיטת עיבוד של שני שדות, והיא קרובה לשיטה הנקראת בפי הערבים "כרב בארד". לפי התיאורים שהבאתי לעיל, שיטת העיבוד היא כדלקמן: האדמות מחולקות לשתיים, אדמת גידולי חורף (חיטה ושעורה) ואדמת כרב. חלק מאדמות הכרב חורשים וזורעים במיני קטניות, ואילו חלק אחר של השדה מובר לגמרי⁽⁴³⁾. ונשאלת השאלה: וגידולי קיץ מה עליהם? הם לא נזכרו במפורש בתעודה, אבל עם בירור המושגים הטכניים שבתעודה יתברר גם מקומם של אלה.

תחילה הביטוי *garet*. הוא מצוי ברומית של ימי הביניים, ואף בכמה לשונות רומאניות, ופירושו: אדמה חסרת צמחיה, שדה שלאחר הקציר, אדמה בלתי מעובדת, אדמת כרב קרקע בתולה. מכאן התפתחו גם משמעויותיו האחרות של הביטוי: שדה-מרעה ותקופת הקציר⁽⁴⁴⁾. גוזרים אותו מן הרומית *ver-vactum*, שפירושה אדמת כרב⁽⁴⁵⁾, ואולם מוצאה של מלה זו לא נתברר. ויש גם הגוזרים אותו מן היוונית *χάραξ*, שפירושה תלם באדמה. ומופלא הדבר, שמלשון הטכסט שלנו ניתן להסיק, ששם זה לא הובא על ידי הצלבנים, אלא הוא יליד

première année la terre était semée en grains, la seconde elle était garet et la troisième mazaticha ou mazadica et cultivée alors en plantes légumineuses. E. Rey, *Les colonies franques*, p. 240.

⁽⁴²⁾ קשה לפרנס את הדיבור *in parte* במבנה הפסוק.

⁽⁴³⁾ על צורת עיבוד בשיטת "כרב בארד", הדומה ביותר לשיטה שתיארת, עי' J. Elazari-Volcani, *The fellah's farm*, Tel Aviv, 1930, in 8°, p. 38. פרופ' מ. פלאוט מן המכון ללימודי החקלאות של האוניברסיטה העברית ברחובות הואיל בטובו למסור לי את הפרטים הבאים: בשיטת המחזור הדו-שנתי מקצים באזורים מועטים שדה אחד לחיטה או שעורה ושדה אחד לקטניות חורף, אך ברוב האזורים מקצים את השדה השני לגידולי-קיץ, כגון: דורה או שומשימין, ובאזורים השחונים השרה השני הוא כרב. על פרטים אלה ואחרים שלמדתי מפיו ושאני מביאם במקומם — נתונה לו תודתי.

⁽⁴⁴⁾ עי' Du Cange, s. v. *garricae, garricus, garra-tum, garachium*. ובאותו מלון, בחלקו הצרפתי, בערכים: *garet, gara-*; Godefroy, *Dict. de l'an-cienne langue française*, s. v. *garet, garete*.

⁽⁴⁵⁾ בימי הביניים קיבל ביטוי זה משמעות אחרת, וקל להבין את השתלשלות המושגים. האנציקלופדיסטן איזידור מסיביליה בן המאה השביעית *Isidori Hispalensis Etymologiae* t. II (Oxonii 1911), XVII, 2,5: *Vervactum dictum quasi vere actum, id est verno aratum*, ו.א. שדה שנחרש בחודשי האביב (לאחר שהיה כרב בחודשי החורף), וכך מזוהה הביטוי עם הביטוי *maggiatica* עליו ראה להלן בגוף המאמר.

של היישוב החקלאי. לעומת השטח הכללי הקטן גדול מאוד מספר הכפרים וצפיפותם מרובה ביותר: יישוב אחד לכל שני קילומטרים בממוצע. אלא שהכפרים הם מועטים באוכלוסין ומקצתם, כגון אלה שאין בהם אלא שלוש משפחות, הן חוות בלבד⁵⁴. ברם אין כאן מחסור בקרקע, אדרבה יש אדמה בשפע ושטחו של משק־משפחה הוא 350 עד 700 דונאם אדמה מעובדת; מלבד זה יש לאיכר זכויות באדמות בלתי־מעובדות. כוחות העבודה המצויים במשק הם דלים ובשום פנים אינם מספיקים לעיבוד השטחים רחבי הידים אלא בדרך של עיבוד אכסטנסיובי ביותר, המוביר קרקעות נרחבים לעונות ממושכות. כמות הזריעה ליחידת קרקע היא דלה מאד, ואף שיעורי היבולים מועטים למדי. לשם השלמת התמונה היה עלינו להביא בחשבון גם את עצי הזית המצויים בכל מקום ובמקומות מסויימים הם מצטרפים לשטחי מטעים גדולים, ואף את הכרמים המצויים לרוב. וכן לברר את מצב גידול העופות והבהמות, אלא שבתחום זה אין החומר מספיק כדי קביעת דברים של ודאי.

אודה, שבשעה שנגשתי למחקר זה לא עלתה על דעתי, שאגיע לידי מסקנות השונות מן המקובל. לכתחילה התכוונתי להוסיף ביסוס לתיאור הרגיל והמקובל בעניין הנידון. נתפסתי ללשון השגרה המהלכת, הלא־מדעית: משק־פלחה ערבי — משק מסורתי הקופא על שמריו. אולם המסקנות שהגעתי אליהן משנות את התמונה. אין כל דמיון בין משק ערבי בתקופת הצלבנים למשק הערבי הפרימיטיבי שבימינו. אפשר שיש צד שווה ביניהם מבחינת הטכניקה, אבל הבסיס הוא אחר והתוצאות אחרות. בתקופת הצלבנים המשק הוא אכסטנסיובי הרבה יותר מהפלחה הפרימיטיבית ביותר שבימינו. ברבות הימים חל שינוי מהפכני בשיטת החקלאות הסורית והארצישראלית, ואין אני מוסמך לקבוע את זמנו של המפנה הזה ואת טיבו.

אבל משק "פרימיטיבי" זה יש לו טעם והיגיון משלו. תכונתו המיוחדת — התאמת כוחות העבודה המצויים בתנאים הטכניים הקיימים לטיב הקרקע ושיעורה. שיטת העיבוד האכסטנסיובי היא השיטה היחידה האפשרית במקום שאוכ־לוסיה מועטת מחזיקה בשטחי קרקע נרחבים. ריבוי כפרים שיישובם דליל היא תוצאה המחוייבת מן המצב הדימוגראפי והכלכלי. מקום שקרקעות המשק מרובות, הקימוץ בזמן מחייב יישובים קטנים הקרובים לאדמות העיבוד. ריכוזים גדולים של תושבים, על אף כל מעלותיהם מבחינה חברתית וגם כלכלית (עזרה הדדית), מונעים הם מרובם של תושבי הכפרים גישה קרובה לנחלותיהם ומבזבזים את זמן העבודה. ואין צריך לומר, שזמן העבודה הוא אחד הערכים היקרים

ידוע ובתקופה הנידונה הוא שווה ל־176 ליטר⁴⁹). הרי שתשעה modii, שהם 1.584 ליטר, נזרעים ב־35 הקטאר, כלומר 45 ליטר תבואה להקטאר. בהערכה ממוצעת של 0.74 קילו חיטה לליטר אחד, יוצא שנזרעים 33.5 קילו חיטה בהקטאר אחד, הווה אומר 3.35 קילו לדונאם. לגבי השעורה (0.58 קילו לליטר אחד) השיעורים קטנים מזה, היינו 2.63 קילו לדונאם. ושיעור אחר לזריעת הקטניות הנזרעים כגידולי החורף: בכל שטח הסניוריה זורעים modius אחד לקארוקה, ז. א. 176 ליטר ל־35 הקטארים⁵⁰).

מה הם שיעורי היבולים של האדמות? עלינו לצמצם את חישובנו במקום אחד בלבד, לפי שחסרים אנו פרטים ממקומות אחרים, ועל כן אין בכך כדי ללמד על הכלל כולו. הפרטים שבידינו שייכים לכפר Betheron⁵¹, ולפי מיטב ידיעתי אין שיעורי היבולים נידונים בשום תעודה אחרת מאותה תקופה (פרט לתיאורים של כרוניסטים שאין לסמוך עליהם כלל). בכפר זה יש חמש קארוקות של אדמה מעובדת. את השטח הזה זורעים שנים־עשר modii תבואות־חורף ובשטח הגaret־זורעים שלושה modii קטניות. המספרים האלה מתאימים למה שלמדנו על שיעורי הזריעה. שנים־עשר modii נזרעים בשטח של קארוקה ושליש, ושלושה modii של קטניות נזרעים בשלוש קארוקות של אדמת כרב, בסך הכל 4 1/3 קארוקות אדמה (לעומת 5 הקארוקות הנזכרות בטכסט). מן היבול מקבלים הוויניציאנים עשרים modii תבואה ועשרה modii קטניות. אין להסיק מכאן, ששתיים־עשרה מידות נותנות יבול של עשרים מידות בתבואות, ושלוש מידות של קטניות נותנות יבול של עשר מידות. יסודו של חשבון זה בחלוקת היבול שבין האיכרים ואדוני הקרקע הוויניציאנים. החלוקה הנוהגת בכל שטח הסניוריה היא רביעית היבול לבעלים ושלוש רביעיות למעבדים, או שליש היבול לאיכרים ושני שלישים לאדוני הקרקע, ונמצא שעשרים מידות התבואה ועשר מידות הקטניות הן שליש או רביע של היבול. לשון אחרת, היבול הוא שמונים או שישים modii בתבואה וארבעים או שלושים modii בקטניות. אמור מעתה, שהיבול הוא שבעה או חמישה מונים של שיעור הזריעה בתבואות, וארבעה או שלושה מונים בקטניות⁵². לפי חשבון זה, היבול שמקבל האיכר מדונאם אחד של אדמתו הוא כ־23.5 קילו (או 16.75 קילו) חיטה ו־18.41 קילו (או 13.15 קילו) בשעורה⁵³).

פרצופו של היישוב החקלאי

ננסה עתה לסכם את שלמדנו מתעודות הזמן על פרצופו

49) A. Schaub, Handelsgeographie der romani-schen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge, München, 1906, in -8°, p. 814.

50) פרופ' פלאוט מסר לי את המספרים הבאים: חיטה ושעורה נזרעים בכמות של 12 ק"ג לדונאם, וקטניות 4—15 ק"ג לדונאם (במשק הפלח).

51) עי' Tafel-Thomas, III, pp. 383-384.

52) המספרים הנוגעים לקטניות אינם ודאיים, ולא ברור כמה משטח הגaret־נזרע בקטניות.

53) ב"פלחה חרבה" אוסף הערבי, לפי הערכת וולקאני, כ־48 קילו חיטה וכ־45 קילו שעורה, ונמצא שהיבול במאה הי"ג אינו עולה אלא כדי מחצית היבול של ימינו. אולם כדאי לציין שהיבול במשק הפרימיטיבי הוא (לפי

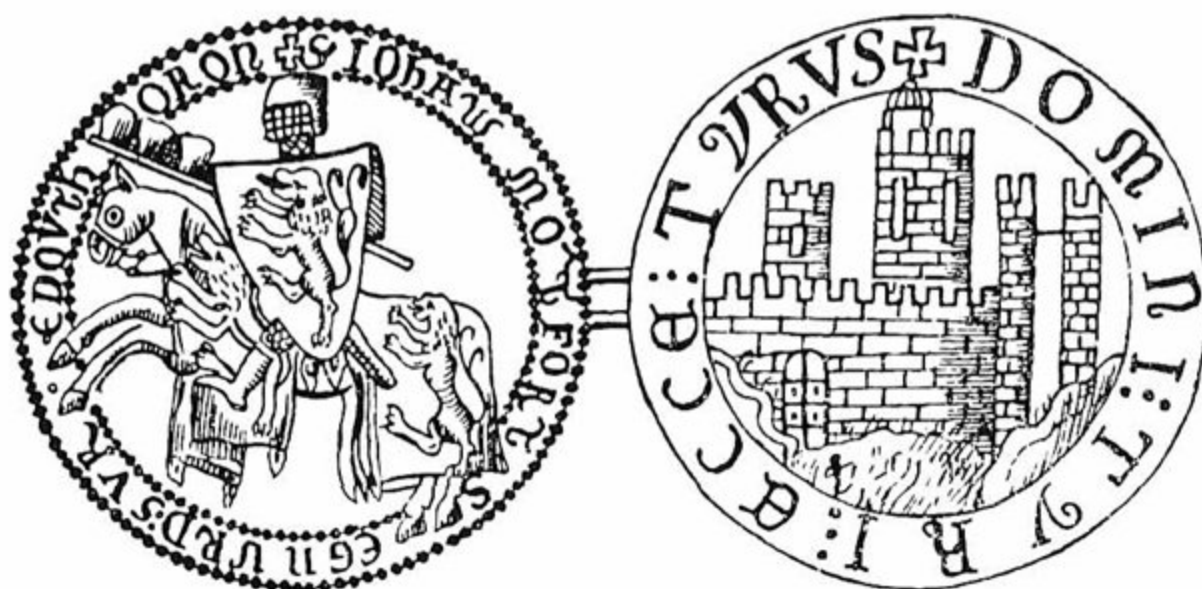
מספרי פרופ' פלאוט) 8—3 1/2 מונים של הזריעה, והרי שאיננו שונה מן המצוי במאה הי"ג.

54) לשם השוואה כדאי להביא את הידוע על נכסי הטמפלריים בסביבות צפת. ברשותם נמצאו במאה הי"ג 1.160 כפרים, ובהם 11.000 איכרים, הווה אומר תשע משפחות בכפר. עי' H. Prutz, Kulturgeschichte der Kreuzzüge, p. 327, בנוגע לסביבות אשקלון העלה הייד את השיעור של שלוש משפחות לכפר. W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age, Leipzig, t. I, 1885, in -8°, p. 177.

אנו מוצאים שום אחוזה גדולה, והרי האחוזה הגדולה היא ילידת-בית בארצנו. לא בכדי הצמיד תיאודוסיוס הגדול את האריסים הארצישראלים בשלהי המאה הרביעית לנחלותיהם. ובכן, אימתי נעלמה האחוזה הגדולה של תקופת ביזאנטיון: בתקופה הערבית או עם הכיבוש הצלבני? הנה שאלה שנייה הטעונה פתרון והראויה לתשומת לבם של החוקרים בשאלת רציפותם של היישוב והחקלאות בארצנו.

ביותר בשיטת-עיבוד זו, שטיפולה בשטחים רחבי ידיים בעונות הקצרות באופן יחסי המוקצבות לעבודות השונות של החקלאות.

מחקרי המצומצם העלה בעיה שמצפה לפתרון: מתי חל המפנה לטובה באותו משק-פלחים בן המאה הי"ג? הבעיה אומרת דרשני גם לגבי התקופה הנידונית או התקופות שקדמו לה וגם לגבי הבאות אחריה. ברם צפה ועולה עוד קושיה אחת. בכל שטח הסניוריה (והוא הדין לשטחים אחרים) אין

חותם הסניוריה צור (המאה הי"ג)

מימין, סביב ציור ביצורי העיר ומגדלי הים, המגינים על הכניסה לנמל, הכתובת:

+ DOMINI TYRI; ECCE TYRVS
(של אדוני צור; הנה צור)

משמאל, סביב הדמות המפוארת של אביר לבית מונפור, הכתובת:

+ S(EEL) IOHAN MO(N)TFORT
SEGNVR D'SVR E(T) DOV THORON
(חותמו של ז'אן דה מונפור סניור של צור וטורון [= תבנין]).

הציור — מתוך ספרו של:

יהושע פראור, ממלכת ירושלים הצלבנית, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ו.

אשקלון העיר ו"רוזנות אשקלון" בתקופה הצלבנית

מאת י. פראוור

כמעט שבע מאות שנה עברו מן היום שבו גלגלו חייליו של ביברס את אבני חומות העיר ממרומי הסוללה והגבעות שעליהן היתה בנויה למים הרדודים של חוף אשקלון, כדי למנוע כל נסיון פלישה והיאחזות נוצרית חדשה בחוף הארץ. אולם למרות מרחק הזמן יוכל אף מסתכל בן-זמננו להסתייע בתיאור העיר שנכתב בשנות השמונים של המאה הי"ב על-ידי ההיסטוריון הצלבני המהולל וילהלם, ארכי-בישוף העיר צור. ומן הדין הוא להביא תיאור זה בפתיחת מחקרנו:

"אשקלון שוכנת על שפת הים בצורת חצי-עיגול, שהיתר שלו או הדיאמטר נמשכים לאורך החוף, ואילו העיגול או הקשת נמצאים על היבשת ומשקיפים מזרחה. כל העיר שוכנת בכעין שקע, היורד בשיפוע בכיוון לים. היא מוקפת מכל צד דייק מעשה ידי אדם, שעליו בנויים חומות ומגדלים מרובים. אלה בנויים בנייה מוצקה, וחזק המלט מגביר את קשיות האבן. החומות רחבות ועבות, והן מתרוממות לגובה גדול. כמו-כן מוקפת העיר ומבוצרת כהלכה על-ידי חומות חיצוניות, שאף הן מוצקות. אמנם אין לעיר מעיינות מים, לא בתוך החומות ולא בקרבתן, אך יש בה הרבה בארות, הן בחוץ הן בפנים, השופעות מים זכים וראויים לשתייה. כמו-כן התקינו התושבים, מתוך זהירות יתרה, בורות מרובים בתוך העיר לשם אגירת מי הגשמים.

"בתוך החומות הפנימיות נמצאים ארבעה שערים, המצוידים יפה במגדלים גבוהים ויציבים. הראשון, הפונה מזרחה, נקרא "השער הראשי" (Porta Major) והוא מכונה "הירד-שלמי", שכן פונה הוא לעיר הקודש. סמוך לו נמצאים שני מגדלים גבוהים מאוד, שהם כעין מעוז ומבצר לעיר השוכנת למרגלותיהם. לפנייהם נמצאים שלושה או ארבעה שערים קטנים בחומה החיצונית, שאפשר להגיע אליהם בשביל מפותל. השער השני משקיף מערבה, והוא נקרא "שער הים" (Porta Maris), מכיוון שדרכו יכולים התושבים לצאת בכיוון לים. השלישי משקיף אל העיר עזה והוא מכונה בשמה הרביעי משקיף צפונה, ונקרא "היפואי" (Porta Joppensis) על שם העיר השכנה, השוכנת באותו חוף. ומאחר שחוף הים אינו מאפשר קיום נמל — לא היה, ואין כאן אף עכשיו, נמל או אפילו תחנה בטוחה לאניות. חופה מכוסה חול וסביבו ים גועש עם משב הרוח, והוא מסוכן מאוד למתקריבים אליו, אם הים אינו שקט לחלוטין.

"השטח מחוץ לעיר מכוסה חול ואינו מתאים לחקלאות,

א. העיר הצלבנית

מה היתה דמותה של העיר אשקלון, בירת החוף הדרומי של ממלכת הצלבנים? ¹ לא זכתה "כלת סוריה" של ימי-הביניים, שיתנו חוקרים דעתם עליה. עברה הפלשתי וההלניסטי המפואר כיוון את החקירה ההיסטורית והארכיאולוגית לתקופות קדומות, בלא שנעשה אי-פעם נסיון להחיות את דמות הבירה הצלבנית בגבול מצרים ². נוסף על כך מקשה חוסר מפות בנות-הזמן, בדומה לאלו שנשתמרו מעכו ³ או מירושלים הצלבנית, על הנסיון לשחזור העיר המדיבאלית. החומר שבידינו אינו עשיר והממצא הארכיאולוגי פראגמטי טרי ביותר. ובכל זאת נראה לנו נסיון של שחזור העיר הצלבנית אפשרי וכדאי, אף אם נגיע למסקנות חלקיות בלבד.

1. על תולדות העיר ורוזנותה בתקופה הצלבנית עיין י. פראוור, אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים, ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), 231–248.

2. יש ספרות עשירה למדי על אשקלון בתקופה העתיקה, אך אין כל מחקר מונוגרפי על העיר בימי-הביניים. אולם אגב טיפול בתקופות הקדומות נזכר גם חומר גיאוגרפי וארכיאולוגי הקשור בעיר הצלבנית. אני מציין את המחקרים, שיש להם נגיעה לנושאו של מאמר זה: D. Mackenzie, The Philistine City: of Askalon, PEF QS 1913, pp. 8–23; H. Guthe, Die Ruinen Askalon's, ZDPV 2 (1879), pp. 164–169; Survey of Western Palestine, III, 237–240; G. Rey, Etude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre, Paris 1871, pp. 205–210; M. V. Guérin, Description des ruines d'Askalon, Bullet. de la soc. de géographie, IV série, t. 13 (1857), 81–95; idem, Judée, II, Paris 1869, pp. 135–149; J. Phythian-Adams, History of Askalon, PEF QS, 1921, pp. 76–90; J. Garstang, The Excavations in Askalon, 1920–1921, ibid, 12–16, 73–75, 112–119; idem, ibid, 1924, pp. 24–35; F. M. Abel, Géographie de la Palestine, II, Paris 1938, p. 252 s.; G. Bayer, Die Kreuzfahrergebiete Südwestpalästinas, ZDPV 68 (1946/51), 148–192, 249–281; L. de Mas Latrie, Les comtes de Jaffa et d'Askalon du XIIe au XIXe siècle, Revue des questions historiques, 26 (1879), 180–200; P. Deschamps, La défense du Royaume de Jérusalem. Crac des Chevaliers, Paris 1934, pp. 61–63.

3. עיין י. פראוור, מפות היסטוריות של עכו, ארץ-ישראל, ב (תשי"ב), 175–184.

או כניסה, כיוון שארץ מצוינת היא. אולם הים הוא כה גועש בסביבה זו וכה מסוכן, ששום אנייה אינה יכולה להחזיק בו מעמד).

En Escalone avait eues
Qui totes esteient fundues,
Cinquante treis turs forz e beles
Estre les petites roeles;
Sin i ot cinc par nom nomees,
Après co qu'els furent fundees ⁸

(באשקלון היו חומות, שכולן נפלו. חמישים ושלושה מגדלים חזקים ויפים, פרט למגדלים הקטנים. שמעתי, שחמישה מהם כונו בשמות בונייהם).

חמישה מגדלים אלה מונה להלן המחבר בכינוייהם והם ידועים לנו בשמותיהם הלאטיניים והצרפתיים:

Tur des puceles — Turris Puellarum ("מגדל הנערות")
Tur des escuz — Turris Scutorum ("מגדל השלטים")
Tur des sanc — Turris Sanguinum ("מגדל הדמים")
Tur des admiralz — Turris Admiratorum ("מגדל האדמירלים" או "האמירים")

Tur de Bedoin — Turris Bedewinorum ("מגדל הבדוים") ⁹. השמות שאובים, כנראה, מן המסורות המקומיות של אשקלון, וסביב כל מגדל נרקמה אגדה על מוצאו הקדום. אשקלון נוסדה, לדברי אַמברואז, על ידי חם בן נח; הוא ושלושים ושניים בניו אחריו שלטו במקום והזמינו את בני הסביבה להשתתף בבניית העיר. הנשים בנו את "מגדל הנערות"; האבירים את "מגדל השלטים"; הנדונים למוות פדו נפשם הודות לבניית "מגדל הדמים"; "האדמירלים" (יש לשער, שהכוונה ל"אמירים") בנו את המגדל הנקרא על שמם; והבדוים הקימו מגדל אחר, שנקרא על שם בוניו. קשה לברר היום אלו מסורות נתערבבו כאן מתוך כוונה לכנות בשמות מוזרים במקצת את המגדלים הגדולים של העיר.

ננסה-נא עתה להקיף את חומות העיר ולתארן בהתאם לידוע לנו מן התעודות הצלבניות ובהתאם לשרידים הארכיאולוגיים הקיימים.

הכניסה הראשית לעיר היתה בחומה המזרחית, שנמתחה בחצי קשת, שטוחה במקצת, מצפון לדרום. ארכה של חומה זו הוא כ-1,600 מטר. החומה בנויה בחלקה על סוללה מלאכותית ובחלקה על ערמות אבני חול שנתקשו לסלע מוצק. קו חומה זה אין לאחר מן התקופה הביזנטית, והחומות של התקופות הערבית והצלבנית השתמשו בבסיס קדום זה לצורך כיהן שלהן. גובה החומה מגיע כאן ל-10 מטרים וביחד עם הסוללה בת 5–10 מטרים שעליה בנויה החומה, יכול היה הצופה הצלבני להשקיף מגובה של 15–20 מטר על המישור

⁸ *Itinerarium Ricardi*, V, 6; Ambroise, *L'Estoire*, vv. 8023–8028

⁹ *Itinerarium Ricardi*, V, 6; Ambroise, *L'Estoire*, vv. 8046–8054

אבל הוא מתאים יפה לגידול גפנים ועצי-פרי אחרים. עמקים קטנים אחדים שבחלק הצפוני של העיר — לאחר שזובלו והושקו כראוי במי הבארות — מספקים לתושבים פירות וירקות ⁴.

אפשר להשלים ידיעות אלו מתוך העיבוד הצרפתי בן הזמן של הכרוניקה הנ"ל, הכולל פרטים נוספים מלאי עניין. הדייק, שנזכר למעלה, מתואר כעשוי ערמות אבנים (*murgiers de terre*) שהובאו לכאן, והמחבר מציין, שחומר זה "הנו קשה כאילו היה עשוי מגיר וחול" (על-פי רוב משמשת תערובת זו כמלט לבנייני הצלבנים). מי הבארות מתאימים לשתייה ולבישול ואילו מי הבורות משמשים להשקות בהם סוסים ובהמות ⁵.

תיאור זה של וילהלם מצור אינו טעון הסברים נוספים. ביצורי הקשת של העיר וארבע כניסותיה הראשיות נשתמרו עד ימינו, ועוד לפני מאה שנה אפשר היה לזהותם בדיוק. שמות השערים, שהיו ידועים לערביי המקום בתחילת המאה הנוכחית, הם שמותיהם מימי הביניים. במפת אשקלון של ד. מקנזי משנת 1913 מוצאים אנו בארבע חומות העיר את השמות באב אל-עזה (שער עזה) בדרום; באב אל-קדס (שער ירושלים) במזרח; ובאב אל-בַּחַר (שער הים) במערב. ורק בצפון נשתנה השם, ובמקום "שער יפו" הוא מכונה "שער סוריה" — באב א-שאם ⁶.

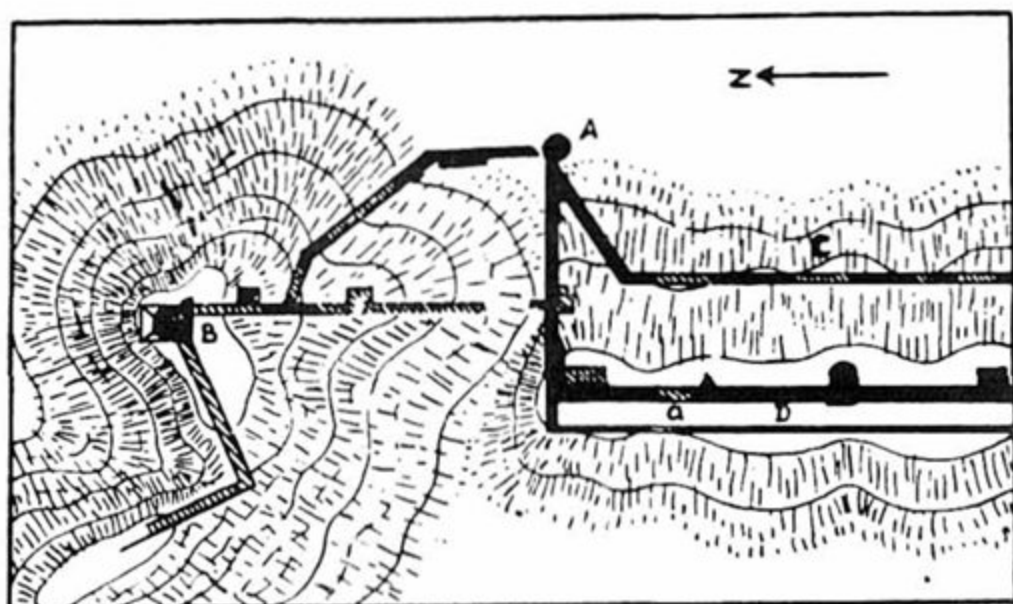
פרטים נוספים על העיר וביצוריה מצויים בתיאורו של טרובאדור נורמאני, שנצטרף למחנהו של ריצ'ארד לב-האריה והשתתף עמו במסע אשקלון ב-1192. משורר זה, אַמברואז שמו, חיבר כרוניקה חרוזה מלאת-חן ורבת עניין, שבה מתאר הוא את העיר בחרוזים הבאים:

Escalone siet sor la mer
De Grece, issi l'oi nomer
N'onques ne vi a ma devise,
Nesune citié mielz assise.
S'il i eust port ou entree,
Car trop i ad bon contree;
Mais la mer est si turmentuse
Illoc endroit e perilluse
Que nuls veissels n'i puet durer. ⁷

(אשקלון שוכנת לחוף ים-יוון, פה אזכיר אותה, מעולם לא ראיתי שום עיר השוכנת טוב יותר, אילו היה לה נמל

⁴ Wil. Tyr. XVII, 22, *RHC. HOcc.*, II, 796 s.
⁵ *Guillaume de Tyr et ses continuateurs*, ed. P. Paris, XVII, 22, t. 2 (Paris 1880), 174 s.
⁶ D. Mackenzie, *The Philistine City of Askalon*, *PEF* QS 1913, p. 20
⁷ Ambroise, *L'Estoire de la Guerre Sainte*, ed. P. Paris (Paris 1897), vv. 7897–7904
זו עובדה בפרוזה לטינית, והיא ידועה בשם: *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs (*Rolls Series*, 1864), V, 4

מביאים את הצלבן לפני החומה הראשית ושער הכניסה הראשי. שער זה ניתן לאיתור והוא רשום, כאמור למעלה, כ"באב אל-קדס" במפת מקנזי מתחילת המאה הנוכחית. שער זה היה מוגן מימינו ומשמאלו על-ידי שני מגדלי ענק. מגדלים אלה, כפי שמעיד מחבר נוצרי מסוף המאה הי"ג, שתרגם לצרפתית ועיבד את הכרוניקה של וילהלם מצור, שימשו גם בתור מצודת-העיר. מתברר מתוך כך שבציר לא היה מבצר מיוחד (castellum או donjon), אלא מגדל-השער שימש גם מצודה לעיר¹⁷. אמנם גרן מצא לפני מאה שנה בחלק הדרומי של העיר חורבות של בניין גדול, שבני המקום (תושבי ג'ורה השכנה) קראו לו בשם אל-קלעה — מבצר¹⁸, אולם עדות ההיסטוריונים הצלבנים היא בנקר דה זו מכרעת. שרידי אחד המגדלים הללו, מרובע גדול של 12×10 מ', שבקומתו התחתונה נמצאו שני חדרים מחוברים והבניין כולו הזדקר עד לגובה של 25 מטרים מעל פני הסביבה, ניכרים היו עוד יפה בשנת 1859. כל מנגנון הביצורים בסביבה זו מתברר יפה מתיאורו של אוז'ן דה ראֵי, שאנו מביאים להלן, כפירוש לתרשים הביצורים שנעשה על-ידי.

תרשים ביצורי החומה המזרחית

G. de Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, Paris 1871, p. 208 (fig. 52)

החומה החיצונית (ברבקן) ... הגיעה לשני מטרים עובי; מדרגות (שעדיין השתמרו יפה בדצמבר 1859) אפשרו לעלות עד לראש החומה שהתנשאה לגובה של 8 מטרים לערך. מגדל A, שאין רואים אלא את יסודותיו, הגן על אחת משלוש הכניסות של ביצור זה. המגדל הגדול B, ששלט

Guillaume de Tyr et ses continuateurs, ed. P. 17. Paris, XVII, 22: Iluec a deus tors de cà et de là grosses et hautes si que c'est la greindre fortreesce de la ville (= habens circa se duas turres altissimas, quas quasi robur et praesidium subjectae videntur praeesse civitati) ונמצאים משני הצדדים שני מגדלים עבים וגבוהים, שהם המבצר העיקרי של העיר.

18. M. Guérin, *op. cit.*, II, 144; וזהו המקום, שנרשם על-ידי מקנזי בשם Eskala באותה סביבה.

רחב-הידיים המשתרע מזרחה. עובי החומה הצלבנית הוא במקומות מסוימים כשני מטר. שני עברי החומה רצופים באבן מרובעת, בינונית בגדלה, המזכירה את אבני החומה של קיר סריה (הביצור האחרון של אשקלון וקיסריה חל כמעט באותו פרק-זמן באמצע המאה הי"ג). המילוי עשוי מאבנים בגדלים שונים שהשקו אותן במלט עשוי תערובת זיפזיף וחצץ. באותו סוג מלט השתמשו לחיבור האבנים בריצוף החיצוני של החומות. במקומות מסוימים השתמשו הצלבנים בעמודי גראניט ועמודי שיש לחיזוק החומה. קצות העמודים בולטים החוצה ומזכירים קני תותחים המשקיפים על סביבתם. הדוגמות הטובות ביותר לסוג בנייה זה נמצאות בחומה המערבית הפונה לכיוון הים.

אין עוד למצוא היום שרידים של החומה הקדמית שהגנה על מבואותיה המזרחיים של העיר, אם כי אלה עדיין היו נראים באמצע המאה הקודמת. אם השתמשו הצלבנים אף בחומה קדמית¹⁰ זו (barbacane; antemurale) ביסודות הביזאנטיים — והדבר מתקבל על הדעת — יש להניח שזו היתה מרוחקת ממנה ב-5 מטרים, היינו כרבע של גובה החומה העיקרית¹¹.

לאורך החומה הגבוהה הזדקרו מגדלים רבים, מרובעים ועגולים, שהגנו על הנקודות החלשות של קו החומה. מראה החומה הארוכה והחזקה, נפרצת על-ידי מגדלים, שיווה לעיר דמות של מבצר עוז. לפי מקור שציטטנוהו לעיל נמצאו בחומות העיר 53 מגדלים¹²; מקור אחר מזכיר 150 מגדלים¹³. המגדלים היו בנויים שתי קומות, וגדלם הוא בממוצע 8×6 מטרים.

מבין מרובעי או עיגולי המגדלים שבחומה המזרחית בלטו שני מגדלים עצומים שהגנו על הכניסה הראשית ממזרח לעיר, היא "השער הראשי" או "שער ירושלים". הבא ממזרח העיר היה נכנס תחילה דרך אחד השערים בחומה החיצונית. השערים הללו (שמספרם היה 2 או 3) בנויים היו בזווית או בזוויות, והדרך התפתלה בתוכן בסיבובים חדים¹⁴. כניסות ממין זה ידועות לנו יפה בתקופה הצלבנית גם ממקומות אחרים¹⁵. את החפיר הצלבני, שנמצא אולי בין שתי החומות, והנזכר באמצע המאה הי"ג¹⁶ אין עוד אפשרות לאתר. שביל או גשר מעל לחפיר הפנימי היו

10. על הברבקן עיין לאחרונה א. בן-חורין, באשורה — בר שורא, תרביץ כג (חשי"ב), 243—244.

11. על צורת בנייה זו עיין: G. Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, Paris 1871, p. 12.

12. עיין למעלה, בתיאור העיר של אמברואז.

13. מקור זה אינו מהימן ביותר, והוא מובא אצל R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck 1898, p. 237 n. 3.

14. עיין למעלה בתיאורו של וילהלם מצור.

15. P. Deschamps, *Les entrées des châteaux des croisés en Syrie et leurs défenses*. *Syria* 13 (1932), 369—387.

16. עיין מאמרנו ב"ארץ ישראל", ד, עמ' 247, טור ב.

בכיוון לים מצדו השני של מגדל הנערות²⁰. הענקה זו אושרה שלוש שנים לאחר מכן על-ידי האפיפיור אלכסנדר השלישי (15 במאי 1180)²¹.

בנקודה זו מגיעה הקשת הדרומית של החומות לחוף הים וקו החומות, הנמשך במרחק של כ-20 מטר מן החוף ובמק"ביל אליו, מקבל צורה חדשה. קו החומה הנמשך כאן מדרום צפונה נמתח כמעט בקו ישר ללא כל שקע העשוי לשמש תחנת-מעגן לספינות קטנות. המקום בחלק הדרומי של העיר, שרגילים לציין כנמלה הקדום של אשקלון, נמצא בתוך החומה הצלבנית, ולא שימש אפוא נמל צלבני. אולם שרידי שני המזחים העשויים מעמודי גראניט ושיש שימשו אולי מקום עגינה ארעי לספינות הצלבנים.

החומה המערבית של העיר, חומת הים, מתנשאת לגובה של 20 ועד 30 מטרים מעל פני המים, וארכה כ-1,200 מטר. בניית החומות על קו זה של גבעות נתקלה בקושי ארכיטקטוני: פעולת האירוניה החזקה של מיי-הים הנישאים על כנפי הרוח הדרומית-המערבית השכיחה בסביבה זו, וכמו כן פעולת שלוליות המים הנקוות בשטח העיר ברמת הגב-עות והמגיעות לים על-ידי חלחול באדמה או שהמים מבקיעים לעצמם דרך באדמת החול ביצרים חריצים ותעלות בגוף האדמה. פעולות אלו מערערות את גוש הגבעות שעלי-הן עומדות החומות. כדי למנוע בעד פעולה הרסנית זו ריצפו הצלבנים (או שתיקנו ריצוף עתיק שהיה במקום) חלקים ניכרים של הגבעות בצד הפונה לכיוון הים. ריצוף זה אף הוא עשוי אבנים מרובעות קטנות ובינוניות מהוקצעות, המזכירות בצורתן (דרך הסיתות אינה ברורה בגלל הא-רוזיה) את ריצוף החפיר הצלבני בן אותה תקופה בקיסריה של לואי התשיעי.

גובה החומה בצד הים נמוך יותר מזה שבצד היבשה, ואכן, לא היה הכרח בביצורים גבוהים במיוחד מפאת גובה הגבעות בשטח זה. גבעות אלו וריצופן היורד לחוף-הים בשיפוע הדומה לחלקלקה היוו הגנה מספקת לחלוטין. אולם החומות שנבנו כאן היו חזקות ואף חזקו על-ידי שימוש בעמודי גראניט ושיש הבולטים לצד הים והמהווים אחד הקטעים הציוריים ביותר של הביצורים. בליטות של העמר-דים העתיקים מזכירות פה, יותר מאשר בכל מקום אחר, לועי תותחים המגינים על החוף.

הכניסה היחידה בשטח זה לעיר היתה דרך "שער-הים", הוא

על כל מערכת הביצורים, נראה לי כחיקוי של *φρουρά* או מגדל-המפתח הביזאנטי. לפי כל הנראה זהו אחד משני המגדלים הנזכרים על-ידי היסטוריון מסעי-הצלב (וילהלם מצור) בין ביצוריה העיקריים של העיר. יש להצטער שלא נשתמר תיאור ותרשים של ביצור זה, שרק יסודותיו עומ-דים וקיימים, בזמן שהיה עדיין שלם. אם להאמין לתושבי הכפר ג'ורה, הוא נחרב רק לפני עשרים שנה.

דרומה לכניסה זו נמצאים שרידי חומות אשקלון שנש-תמרו טוב ביותר. פרט לעצם החומה הנמצאת בראש שורת הגבעות, הן כללו חומה חיצונית שנמצאה באמצע המדרון בחיקוי ל- *πρῶτεῖχμα* של הביזאנטים. עוד היום רואים שרידים מרובים של קו הגנה ראשון זה, שלפניו השתרעו החפירים המלאים עתה חולות... בקו זה מוצאים ב-D, בפנים העיר, שרידי חומות שעליהם נשענה טיראסה הנמשכת לא-רך החומות, ששימשה מקום ריכוז לאנשים ולנשק... בנקודה a בין החומה החיצונית והמגדל העגול... נמצא פשפש בקו החומה, שדרכו היו נכנסים לשטח שבין שתי החומות.

הפונה מ"שער ירושלים" דרומה וממשיך דרכו לאורך החומה מגיע בקצה הדרומי של קשת החומות אל "שער עזה", שגם הוא היה מוגן בזמנו על-ידי מגדלים. הקשת מתקרבת מעתה לחוף הים, ובנקודתה הדרומית ביותר נמ-צאים שרידים רבים של אחד הביצורים החזקים ביותר של אשקלון הצלבנית. ב-1854 ציין גרן במקום זה את מציאותן של חורבות הידועות בשם "ברג" אל-פנאת¹⁹; המקום נרשם מחדש ב-1913 על-ידי מקנזי באותו השם. אין כל ספק שלפנינו "מגדל הנערות" הצלבני, הנזכר על-ידי אמברואז בשם *Tur des puceles* ועל-ידי מחבר ה"איטינראריום" של ריצ'ארד לב-האריה בשם *Turris puellarum*.

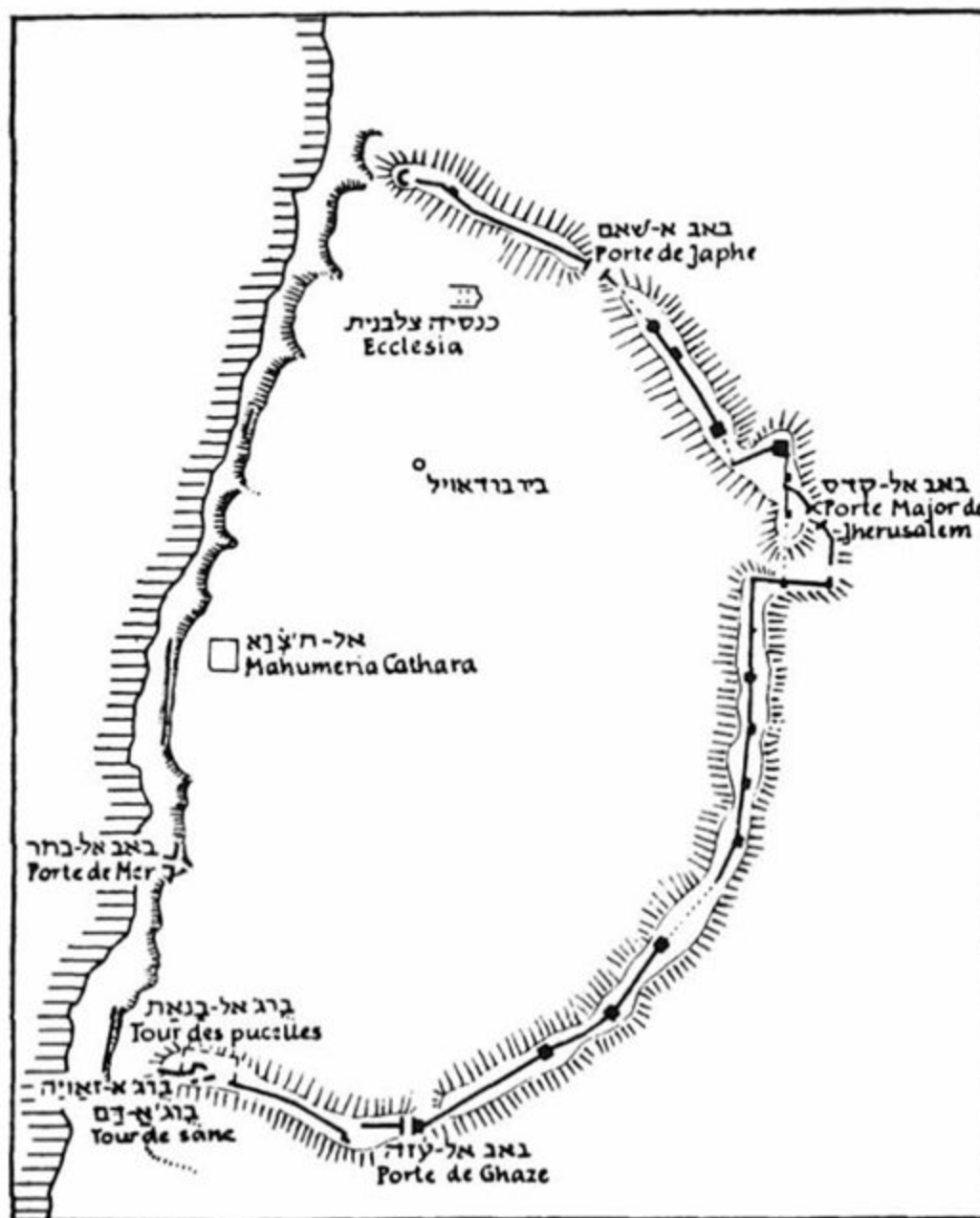
מגדל זה ידוע לנו ממקורות צלבניים אחדים. הוא מופיע לראשונה בשנת 1177 כחלק מן ההענקה של רכוש קרקעי שניתנה על-ידי סיביל (Sybille), רוזנת יפו-אשקלון, למס-דר חדש שקם אותה שעה בארץ. המסדר הוא "מסדר האבי-רים של מרים הקדושה של הר-השמחות"¹⁹ ומייסדו הוא רוזן הרפתקני, הספרדי רודריגו. הרוזנת סיביל העבירה למסדר החדש את: "מגדל הנערות בעיר אשקלון, גן הגובל עם מגדל זה, ועוד שני מגדלים אחרים בחומות העיר הזו, בין מגדל זה לבין 'כנסיית מרים הקדושה', וכן מגדל אחד

20. התעודה המקורית נתפרסמה על-ידי S. Paoli, *Codice diplomatico del sacro militare Ordine Gerosolimitano oggi di Malta*, Lucca 1733, I, 63 (no. 63): *Turrem puellarum in Urbe Ascalone et iardinum eidem Turri suppositum et alias duas turres in menibus eiusdem Urbis inter predictam Turrem et Ecclesiam Sanctae Mariae sitas et alteram versus mare in alio eiusdem turrem puellarum latere*. תעודה זו לא נתפרסמה על-ידי המו"ל החדש של ארכיוני ההוספיטלרים דילאויל לה רג. היא רשומה בקיצור אצל R. Röhrich, *Regesta*, no. 553 *Revue de l'Or. lat.*, I, 52. 21.

19. על מסדר זה ומייסדו ר' J. Delaville le Roulx, *L'Ordre de Montjoye, Rev. de l'Orient latin* 1 (1893), 42-57 השם הלטיני של המסדר הוא *Militia Templi Sanctae Mariae Montjoie* או *Mons Gaudii. Montis Gaudii de Jherusalem* הוא נביסמויל, המקום הראשון, שממנו היתה נראית לצליין ירו-שלים. בתעודה אחת מופיע השם *Ordo d'Avis* (R. Röhrich, *Regesta Regni Hierosolymitani*, Additamentum 533a). כינוי זה לא נתפרש כראוי, והוא קשור, כנראה, במוצאו הספרדי של המייסד. רוב נכסי המסדר הזה נמצאו באשקלון.

רחוק ממקום זה מערכת בניינים תת־קרקעית בשם אֶל־חֶבֶס — "בית האסורים"²⁶. אולם כבר במאה הי"ג היו המסורות השונות מתערבבות זו בזו. הנוסע הנוצרי תיטמאר, שביקר כאן בתחילת המאה הי"ג, אומר: "ופה יש עדיין מגדל, הנקרא 'מגדל הנערות', ומספרים עליו שהוא חושל בדמם של בני אדם"²⁷. אפשר אפוא, שכבר במאה הי"ג נתמזגה מסורת "מגדל הנערות" עם "מגדל הדם".

מה היה מקומם של המגדלים האחרים: מגדל השלטים, מגדל האמירים, מגדל הבדוים — אין לדעת עוד. ואולי אחד השמות האלה מתאים לשמות שני המגדלים שהגנו על "שער הים" בפינה המערבית של החומה. את שרידי שני המגדלים הללו ראה עוד ותיאר גרן לפני כמאה שנה. בדומה לכך, יש להניח, נמצא מבוצר "שער יפו" הצלבני, הוא "שער סוריה", שנרשם על־ידי מקנוי ב־1913 בחלק הצפוני של העיר, בקרבת השטח הפורה היחיד, לפי עדותו של וילהלם מצור, קרוב מאוד לעיר.

שחזור העיר הצלבנית

בתוך חומות אלה, המקיפות כ־550 דונם לערך, נמצאה העיר הצלבנית בימי־הביניים. ננסה־נא עתה להיכנס לתוכה ולשחזר את תכנית העיר. ארבעת השערים של העיר קובעים את צירי התחבורה העיקריים: שתי דרכים עיקריות, אחת

Porta Maris הצלבנית, ה"באב אל־בַּחַר", ששמו נשמר על־ידי אוכלוסי הסביבה בתחילת המאה. שער זה אינו באמצע החומה המערבית, אלא קרוב יותר לקצה הדרומי של העיר, והוא מכוון לתחום שבין שני מזחים עתיקים שבמקום. המזח הדרומי הקרוב למקום המפגש של חומת היבשה עם חומת הים היה מוגן על־ידי שורה של באסט־יונים חזקים מאוד בנויים בעזרת אותם עמודי גראניט או שיש לבן ואפור. שרידים ניכרים של באסטיונים אלה נראו יפה לעין באמצע המאה הקודמת²². נראה לנו שאפשר לזהות מגדלים אלה עם מגדלים ששמותיהם ידועים מן התקופה הצלבנית.

בשעת הענקת הקרקעות על־ידי הרוזנת סיביל למסדר מוֹנְזַאָ שהוזכרה למעלה, מונה הרוזנת נוסף על "מגדל הנערות" עוד שני מגדלים לאורך חוף הים, המפרידים בין "מגדל הנערות" ובין "כנסיית מרים הקדושה", וכן מגדל אחד שלא קל לאתר. מן ההכרח להניח, ששני המגדלים הראשונים יהיו צפונית ל"מגדל הנערות" ודרומית ל"כנסיית מרים הקדושה". השערה זו מקבלת אישורה ממקום אחר. בתיאור הריסת אשקלון על־פי פקודתו של צלאח א־דין בשנת 1192, מסופר בפרטות על הריסת מגדל אחד: "בניין גבוה, השליט בים כמו מבצר"²³. מקום המגדל מתאים אפוא למגדל הדרומי שבחוף אשקלון. והנה מגדל זה, מספר בהא אדין ובעקבותיו אָבו שֶׁמָא, הוא "המגדל הידוע בשם אל־אַסְבַּתָאר"²⁴, היינו "מגדל ההוספיטל". המחברים המוסלמים לא דייקו כאן, אם כי הם קרובים לאמת. המגדל היה שייך אמנם למסדר צבאי, אבל לא להוספיטלרים של יוחנן הקדוש, אלא למסדר האבירים של מוֹנְזַאָ, החלפה מובנת מאליה לגבי משקיפים מוסלמים. מחבר ערבי אחר, עבד אל־עט'ם אל־מַנְדִּירִי, שדבריו הועתקו על־ידי מקריזי, מביא תיאור של אותה הריסת אשקלון מפי עדי־ראייה. הם מתארים את הריסתו של אותו מגדל עצום, המכונה בפיהם: בַּרְג' אֶדְאֻיָה — "מבצר המסדר", ואותו מבצר מכונה על־ידיהם גם בשם בַּרְג' אֶד־ם — "מבצר הדם"²⁵. הכתובת שנמצאה במקום מזכירה את שמו של בַּדֵר אֶל־ג'מַאלי, וזר מצרים בתקופת מסע־הצלב הראשון, שציווה לבנות מגדל זה. מעתה אין עוד קושי לזהות את המבצר עם Turrus Sanguinum או Tur des Sanc של המקורות הצלבניים, שנזכרו למעלה, היינו המבצר שנבנה, לפי המסורת המקומית, על־ידי הנדונים למוות, שפדו את חייהם על־ידי בנייתו. ואולי נשתמרו זכרונות עמומים של מסורת זו בכינוי שהיה רווח בין תושבי המקום לפני כמאה שנה, שהיו מציינים לא

²² M. V. Guérin, *op. cit.*, 138.

²³ על תיאורו של בהא אדין עיין PPTS., XIII, 299. הוא

מובא בשמו על־ידי אָבו שֶׁמָא; עיין RHC. Hor., V, 41–42.

²⁴ אָבו שֶׁמָא: البرج المعروف بالأسبتار وكان برجاً عظيماً مشرفاً على البحر كالقلمة المنيع.

²⁵ פרטים על מסיבות ההריסה ותיאור ההרס עיין ארץ־

ישראל, ד, עמ' 243.

²⁶ M. V. Guérin, *op. cit.*, 144.

²⁷ Magistri Thietmari Peregrinatio, ed. L. Laurent,

Medii aevi peregrinatores quattuor (Hamburg 1857),

p. 24

הביזאנטית; מכל מקום זוהי תקופת יסודותיה³¹. המקורות הצלבניים מזכירים עוד שלוש כנסיות בעיר, שהמעניינת ביניהן היא "כנסיית מרים". כנסייה זו, מסגד לשעבר, היתה בידי נזירי "כנסיית-הקבר" בין השנים 1153–1160. בתאריך האחרון התזירה הנזירים, תמורת פיי צויים, לרוזן יפו—אשקלון, אמאלריך (בעתיד מלך ירושלים — אמאלריך הראשון). בתעודת החליפין נקראת הכנסייה בשם *Mahumeria Cathara id est Viridis*, היינו "מסגד אל-ח'צ'רא הוא הירוק"³². שם זה מאפשר לנו להתחקות על תולדותיו של בניין זה וכן לאתר אותו באשקלון הצלבנית. כנסייה בשם "כנסיית מרים הירוקה" ידועה לנו באשקלון כבר בסוף המאה העשירית. הכרוניסטן הנוצרי הידוע יחיא אבן סעיד מספר, שבשנת 973 התנפלו המוסלמים והיהודים על כנסייה גדולה באשקלון, היא "כנסיית מרים אל-ח'צ'רא", ושרפוה³³. בישוף המקום, כפי שמסופר באותו מקור, פנה לבגדאד, אולם מוסלמי המקום מנעו את החזרת הכנסייה ואת שובו של הבישוף לעירם, והבישוף נאלץ להשתקע ברמלה עד יום מותו³⁴. אין אנו יודעים מה אירע לאחר מכן לכנסייה, אולם ברור שבאמצע המאה הי"ב, ערב הכיבוש הצלבני, שימש בניין הכנסייה מסגד, והיה ידוע כ"מסגד אל-ח'צ'רא". עם הכיבוש הצלבני נהפך המסגד מחדש לכנסייה מוקדשת למרים הקדושה. שם המקום "אל-ח'צ'רא" אינו מתברר בשום מקום. הוא מעלה סברה על קשר אפשרי של המקום עם אליהו הנביא המופיע במסורת האסלאם כאל-ח'צ'רא או כאל-ח'צ'ר, או שדמות קרובה לו מופיעה בתואר זה, של "הירוק"³⁵. אולם בכך נכנסים אנו לתחום של השערות גרידא, ומוטב לחזור לבסיס הארצי של אשקלון הצלבנית ולהנחת, שצבע המסגד, למשל מרצפות ירוקות, קבע את שם המסגד³⁶.

אין קושי לזהות מקום זה. השם תל אל-ח'צ'רא ידוע גם בימינו, והוא ניתן לגבעה הנמצאת כמעט באמצע חומת הים הצלבנית, מקום האיתור המסורתי של אשקלון העתיקה. בקצה המערבי של רמה זו נמצא בניין הידוע בשם "ולי אל-ח'צ'רא", הוא קבר קדוש מוסלמי, יורש צנוע של כנסייה ביזאנטית, מסגד מוסלמי וכנסייה צלבנית. תיאורו של גרן של כנסייה במערב העיר הולם מקום זה. לדבריו היתה זו כנסייה בינונית בגדלה, 24×45 רגל, הפונה מזרחה. הכנסייה היא בעלת שלושה סטווים, שחומותיה עבות ובנוי יות מאבנים מרובעות קטנות מסותתות יפה ומחוברות במלט

מצפון לדרום והשנייה ממזרח למערב, היו מצטלבות כמעט באמצע העיר ומשוות לה מבנה דומה ל-*castrum* רומאי, שבמרכזו מצטלבים ה-*cardo* וה-*decumanus*. רחובות אלה הם גם העורקים המסחריים של העיר. אולי יש לחפש בקרבת מקום-ההצטלבות את השוק המרכזי של העיר, היא ה-*funda* הנזכרת באחת התעודות הצלבניות. כרגיל היתה זו רחבה מוקפת בניינים שבקומותיהם התחתונות נמצאו מחסני הסחורות, או חלק רחב יותר של רחוב, שמשני עבריו הצטופפו ה-*botteghe* או החנויות, שעל מדפיהן הוצגה כל מרכולתו של הסוחר הזעיר. לעתים היו יריעות בדים או שקים נמתחים מעל לחנויות ומכסים את הרחוב בפני קרני השמש הלוהטות. *funda* צלבנית זו היא מן הסתם יורשתו של השוק המוסלמי הקודם, שאת תיאורו נותן לנו הגיאוגרף המוסלמי מקדסי בסוף המאה העשירית. השוק היה בתקופה זו המקום המכובד ביותר בעיר ובתוכו התרכזו גם הפאטריציאט העירוני, אלה מוכרי האריגים של אשקלון. בראש השוק נמצא המסגד של העיר, הרצוף אבני-שיש. ואכן זוהי "עיר זוהרת, אצילה, טובה ומבוצרת. היא שופעת כל טוב והחיים בה נעימים. שווקיה יפים ומקומות השמירה חשובים. אולם נמלה גרוע, מימיה מכוסים ירקון וזבובי-החול טרדניים"²⁸.

אם נהפך ה"סוק" המוסלמי ל-*funda* הצלבנית, הנה גל-גול דומה עבר על המסגד של העיר. עם כיבוש העיר נהפך המסגד העיקרי של המקום (הוא "מסגד אל-ג'אמע") לכנסייה העיקרית של העיר, היא "כנסיית פאולוס הקדוש"²⁹. הכנסייה כמעט שהועלתה לדרגת בישופות בהתאם לחלוקה הכנסייתית של התקופה הביזאנטית. אחד מנזירי "כנסיית הקבר" בירושלים, אבשלום, אף נמשח לבישוף על-ידי אפאטריארך ירושלים. אולם בישוף בית-לחם, ז'ראלד, הביע לכך התנגדות נמרצת ביותר. הדבר הגיע עד לכס האפיפיור, אשר ביטל את המשיחה הקודמת והעביר את "כנסיית פאר לוס הקדוש" על כל נכסיה, שהוענקו לה בזמן הכיבוש הצלבני על-ידי מלך ירושלים באלדווין השלישי, לכנסיית בית-לחם³⁰. לצערנו, אין אפשרות לאתר בוודאות את מקומה של כנסייה זו, אולם מתקבל על הדעת, שזוהי הכנסייה שמצא גרן באמצע העיר. והנה תיאורו: "במרכז העיר אפשר לראות את מקומה של כנסייה גדולה, שהיא כיום (1859) כמעט הרוסה לחלוטין. לא נשארו כיום אלא שרידים קטנים של אבסיס ופה ושם כמה שרידים של חומות צדדיות. החומות האלה היו עבות מאוד, המילוי עשוי חצץ והריצוף החיצוני מאבנים מסותתות בצורה יפה ומחוברות יפה במלט. הכנסייה פונה מזרחה ויש לייחסה לתקופה

31. M. V. Guérin, *op. cit.*, 144.

32. Lois, ed. Beugnot, II, appendice, 522; R. Röhrich, *Regesta RH.*, 356.

33. كنيسة مريم الحضر. א; עיין ספר הישוב, ב, עמ' 4.

34. A. S. Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Paris 1951, p. 140.

35. *Encyclopedia of Islam*, s.v. Ilyās.

36. בהתאם להערתו האדיבה של פרופ' ל. א. מאיר.

28. אל-מקדסי, הוצאת de Goeje, לידן 1906, עמ' 174.

29. Wil. Tyr., XVII, 30.

30. P. Riant, *Etudes sur l'histoire de l'évêché de Beth-léem*. Gênes 1888; idem, *Eclaircissements sur quelques points de l'histoire de l'église de Bethléem-Ascalon*, *Rev. de l'Or lat.* 1 (1893), 140 s.

אין תמה, שבאר מים גדולה נתקשטה בנוצות של מסורות היסטוריות, כי הרי תופעה זו היא מן הרגילות בארצנו. אולם אברהם אבינו החופר באר באשקלון היא מסורת מאוחרת. באר זו היא כנראה ה־Puteus Pacis של אשקלון שמוכירה אנטונינוס מארטיר⁴⁵. שהתקופה הנוצרית הפכה אותו למקום קברם של "שלושת המארטירים של מצרים"⁴⁶. אולם כבר אוריגנס יודע על בארות באשקלון שחפר אברהם אבינו⁴⁷. במסורת זו יכלו למצא מאמיני שלוש הדתות מקום משותף להערצה — תופעה הידועה לנו למשל, גם בעכו הצלבנית. המסורת היהודית כבר נזכרה למעלה, והנה אנו מוצאים בשנות ה־70 של המאה ה־"ב את המוסלמי עלי אל־הררי מתפלל בחורבת "באר של אברהם אבינו" ותפילתו מכוונת לגאולת המקום מידי שליטיו הצלבנים!⁴⁸.

תיאור הבאר המפורסמת נשתמר בספרו של הנוסע המוסלמי אַבְן בַּטוּטָה מאמצע המאה ה־"ד. יורדים לבאר, הוא אומר, במדרגות המובילות לתוך חדרים. "בכל אחד מארבעת הכתלים מוצאים מעיין היוצא מתעלות קרקעיות עשויות אבן". המים מתוקים, אולם אינם מרובים. האנשים מהללים את מעלותיה המצוינות⁴⁹. תיאור זה זהה יפה עם התיאור שנתן ר' יעקב בר' נתנאל הכהן כ־150 שנה קודם לכן. באמצע המאה ה־"ט כבר נתמלאה הבאר חול ועפר ותושבי הסביבה שדרו את ריצוף האבנים של פנים הבאר⁵⁰. ב־1913 אין מקנזי מציין את מקום הבאר, אולם נראה, שמקום המסומן בשם "ואדי ביר בר־דויל" הוא אולי "ביר אברהם" של ימי־הביניים; אולם אפשר שלפנינו מסר רת צלבנית, מאחר ש"ברדויל" הוא הכינוי הערבי לבאל־דווין. הכוונה היתה אפוא לבאלדווין השלישי כובש אשקלון, או לבאלדווין הרביעי, בן־אחיו של הקודם.

אין ליהודים או לנוצרים מסורות אחרות הקשורות באשקלון. המוסלמים, לעומתם, מזכירים עוד מסורת אחת והיא הקשורה בשלמה המלך. בצפון העיר נמצא "עמק הנמלים" — ואדי א־נַמַל, מקום הפגישה המפורסמת בין המלך שלמה והנמלה. המסורת ידועה לאבן בטוטה באמצע המאה ה־"ד⁵¹. אלה הם בקווים הכלליים פני העיר אשקלון הצלבנית, כפי שראוה עוד הצלבנים, מחדשי ביצוריה באמצע המאה ה־"ג.

חזק. בין הסטווים הפרידו שורות עמודים, שבראש אחד מהם נמצאה כותרת קורניתית³⁷.

המקורות הצלבניים מזכירים, נוסף על "כנסיית פאולוס" ו"כנסיית מרים הירוקה" עוד שלוש כנסיות באשקלון. האחת נמצאה בידי הנזירים האוגוסטינים של "כנסיית הר־ציון" בירושלים³⁸; השנייה, מסגד לשעבר, נמצאה בשנת 1160 בידי מסדר הטמפלרים³⁹; וכנסייה שלישית, אף היא מסגד לשעבר ועתה "כנסיית יוחנן הקדוש", שימשה סלע־מחלוקת בין בישוף בית־לחם ובין נזירי "מנזר מרים הקדושה מעמק יהושפט" שבירושלים⁴⁰. לצערנו אין כל אפשרות לאתר את הכנסיות הללו, אולם כנסייה אחת שנתגלתה בצפון העיר בשנות העשרים של המאה בחפירותיו של גארסטאנג מת־אימה יפה לאחת הכנסיות הצלבניות. זוהי כנסייה קטנה, המורכבת משלושה אולמות שמפרידה ביניהם שורה כפולה של עמודים. האולמות מסתיימים בשלוש אַבְסִידוֹת הפונות מזרחה וסגנון הבנייה הוא כנראה הסגנון הגותי של המאה ה־"ב⁴¹.

בניגוד לתקופה העתיקה והתקופה הקלאסית, שבה דבקו מסורות דתיות מרובות באשקלון, נוצרו רק מסורות דתיות מועטות־ביחס בתקופת ימי־הביניים. ואפילו הצלבנים, שרגילים היו "לאתר" מקומות קדושים או "ליצור" מסורות חדשות, לא הרבו לטפל בקדושתה של אשקלון. ואף המסורת המוסלמית והיהודית דלות הן לגבי עיר זו. ומכאן העניין המיוחד במסורות המועטות הקשורות במקום⁴².

מסורת דתית כזו נתלתה בבאר הגדולה של אשקלון. ר' בנימין מטודילה מספר: "ושם בתוך העיר בור שקורין לו ביר אברהם (אל כליל) אשר חפר בימי פלש־תים"⁴³. מסורת זו מופיעה גם אצל ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, בן דורו של ר' בנימין מטודילה: "ובאשקלון באר של אברהם אבינו, מרובע בין זוית לזוית ד' אמות וד' מע־רות בכל זוית לזוית מערה מערה. ומי שילוח כנגד הר ציון בירושלים; בין ציון לירושלים אין כי אם כתל אחד. פעם היו רוחצים הכומרים במי שילוח, נפלה הקערה מידו של כומר אחד ומצאו אותה באותה הבאר באשקלון, שהביאו אותה המים ממי שילוח ממערות שבבאר, והכירו אותה הגלחים על נתיבתם"⁴⁴.

37. M. V. Guérin, *op. cit.*, p. 143, no. 7.

38. אישור האפיפיור אלכסנדר השלישי משנת 1189 אצל E. Rey, *Les colonies franques de Syrie*, Paris 1883, pp. 281–284.

39. *Rev. de l'Orient latin*, 8 (1900/1), 312–316.

40. Ch. Kohler, *Chartes de l'abbaye de N.-D. de la Vallée de Josaphat en T.S. (1108–1291)*, *Rev. de l'Orient latin*, 7 (1899), 119, 143.

41. *PEF QS* 1922, 144.

42. על קברו של נכד מחמד, חסין בן עלי, באשקלון, שהועבר

עם הכיבוש הצלבני לקאהיר, עיין אר־ץ־ישראל, ד, עמ' 240.

43. ספר מסעות ר' בנימין מטודילה, מהדורת אדלר, עמ' כח.

המלים בסוגריים לקוחות ממהדורת אשר. 44. א. יערי,

מסעות אר־ץ־ישראל, תל־אביב תש"ה, עמ' 57.

45. Antoninus Martyr, in *PPTS* II, 26.

46. אנטונינוס מארטיר: *Tres fratres martyres*. השווה: M. V.

Guérin, *op. cit.*, 145.

47. Origines, *Contra Celsum*, 1. III (מובא עלידי גרן,

עמ' 148). גרן מביא גם מסורת דומה מן האונומסטיקון של

אבסביוס. אך לא מצאתי את המקום שאליו הוא מתכוון.

48. Ali el-Haravy in *Arch. de l'Or. latin*, 1.

49. A. S. Marmadji, *Textes etc.*, p. 143.

50. M. V. Guérin, *op. cit.*, p. 145.

51. A. S. Marmadji, *op. cit.*, 143.

ב. היישוב העירוני והאדמיניסטרציה העירונית

למרות חשיבותה האסטרטגית הרבה ולמרות גדלה לא הש" אירה אשקלון הצלבנית תעודות רבות, שתאפשרנה לשחזר את חיי העיר, את גודל אוכלוסייתה ואת דרכי פרנסתה. שתי סיבות חשובות למיעוט הידיעות. בראש וראשונה העובדה, שאשקלון לא היתה בידי הצלבנים אלא 34 שנה במאה הי"ב ועוד שנים מספר במאה הי"ג. והסיבה האחרת היא בכך, שאשקלון הדרומית נמצאה רחוק מנקודת-הכובד הפוליטית של המדינה, ומיעוט המסורות הדתיות בתוכה לא הביא למקום אלא נוסעים מועטים שינציחו את תיאורה בכתביהם. מכל מקום, מן הראוי לרכז כאן את החומר המאפי" שר לנו המחשה של חיי העיר הצלבנית בדרום החוף הארץ-ישראלי.

אין בדינו שום מקור לקביעת הערכה, אף משוערת, של אוכלוסי העיר. אמנם אפשר היה לנסות להעריך את האוכלוסיה על פי גודל שטחה של העיר. אולם כל נסיון ממין זה נראה לנו מפוקפק, מאחר שאין אנו יודעים באיזו מידה היה שטח העיר בנוי ממש ובאיזו מידה נמצאו בתוכו גנים ושדות, כרגיל בערי ימי-הביניים. אולם נוכל לקבל הערכה מסוימת של גודל האוכלוסיה על-ידי השוואתה לערים צלבניות אחרות. ערי הצלבנים נתחייבו בהעמדת קונו-טינגנט צבאי מסוים לשירות המדינה, ורשימת שירותים צבאיים אלה נשתמרה לנו בחיבורו של ז'אן ד'איבֶּלֶן על חוקי הממלכה¹.

אשקלון העמידה לרשות הממלכה גם פרשים וגם חיל רגלים. אולם כבר נתברר לחוקרים, שהפרשים לא הועמדו לשירות המלך מטעם תושבי העיר, אלא על-ידי הסניורים הפיאודאליים שלה, שהיו מחלקים בין הוואסאלים שלהם פיאותה קרקעיים ומקבלים תמורתם את שירותם הצבאי. לא כך לגבי חיל הרגלים. חיל זה, שהיה מורכב ממיליציה עירונית או משכירים, שהיתה העיר שוכרת ומעמידה לשירות המלך, משקף פחות או יותר את מעמד העיר ואת אפשרויותיה בכוח אדם ובפוטנציאל הכלכלי שלה. ברשימה זו מופיעה אשקלון כעיר החמישית בממלכה, אחרי ירושלים ועכו (שכל אחת מעמידה 500 רגלים לשירות המלך), שכם (שהעמידה 300 רגלים) וטבריה (200). אשקלון העמידה 150 רגלים לשירות המלך. יותר מזה לא נוכל לומר על גודל אוכלוסיית העיר ועשרה.

מבחינת הרכב האוכלוסיה טיפוסי הוא לעיר זו, שבתקופת שלטון הצלבנים לא נמצאה בתוכה כל אוכלוסיה מוסלמית. זו גורשה מן העיר בשלמותה בשנת 1153, ואין כל סימן לשינוי מצב זה לפני תקופת צלאח א-דין. ואכן, מובן הדבר לאור מצבה האסטרטגי של העיר בגבול מצרים.

1. Jean d'Ibelin, *Assises de la Haute Cour*, chap. 270–271, *Lois I*, Paris 1840, ed. Cte Beugnot. רשימה מקבילה, אולם פחות מפורטת, נמצאת אצל ההיסטוריון האיטלקי מארינו סאנודו.

אולם לא כל אוכלוסי העיר היו פראנקים. בסביבה זו ישבו אף סורים-נוצרים. בתקופה מסוימת אחרי הכיבוש הצלבני באו סורים אלה והתיישבו באשקלון עצמה, ואולי היו כמה מהם תושבי העיר עוד לפני הכיבוש. עדות מפורשת כמעט לקיומה של מושבה סורית-נוצרית בעיר היא הידיעה שנשתמרה בכרוניקה צלבנית המספרת על כך, שבזמן כניעת העיר לצלאח א-דין הורשו להישאר בה 100 משפחות נוצריות. צלאח א-דין הבטיח להן בטחון רכוש ונפש². ואכן כלל הוא, שצלאח א-דין, כנור א-דין קודמו, ניסה לקרב אליו את האוכלוסיה הנוצרית המקומית, וכמעט בכל מקום שבו נשארו נוצרים בעיר-צלבנים לשעבר היו אלה נוצרים-סורים. קיומה של מושבה סורית-נוצרית זו מסביר לנו גם את העובדה, שבמקום נמצא בית-מחסה לעולי-רגל ובית-מחסה זה שייך היה למנזר תיאודוסיוס הקדוש בירושלים³.

נוסף על ישוב לא-פראנקי זה, נמצאה באשקלון קהילה יהודית מן החשובות בממלכת הצלבנים. לתולדות קהילה זו נקדיש את הסעיף הבא של מאמרנו.

מה היתה צורת הארגון האדמיניסטרטיבי-המדיני של העיר אשקלון ושל רונותה? בראש הרונות עמד "רונן אשקלון". תואר נכבד זה, אחד הנכבדים בממלכה, נהפך כמעט למונופולין של בני משפחת המלוכה בירושלים⁴. התואר נוצר עם כיבוש העיר בידי הצלבנים בשנת 1153. מלך ירושלים, באלדווין השלישי, מסר את העיר ואת הרונות לאחיה, אמאלריך, שהיה עד אז רונן יפו. שני השטחים נתאחדו מעתה ונוצרה סניוריה צלבנית גדולה, היא "רונות יפראשקלון". מתקופה זו נשתמרו תעודות מספר, שבהן חותם אמאלריך בתארו החדש *Ascalonis Comes* (ינואר 1155). אולם לאחר 13 שנה, במות אחיו באלדווין ללא בנים, עלה אמאלריך על כס-המלוכה הירושלמי. הודות לכך נהפך השטח של רונות יפראשקלון לחלק מן הדומינה המלכותית, וכך היה מצבו בכל תקופת שלטונו של אמאלריך (1163–1173). לאחר מותו של אמאלריך הראשון עולה למלוכה בנו המצורע, הוא המלך הגיבור באלדווין הרביעי. מאחר שלבאלדווין לא היו בנים, תלוי היה עתיד השושלת באחותו סיביל (Sybille). לפי הזמנת אחיה המלך, הופיע בארץ בשנת 1176 גיום, מארקיו של מונפירה (Montferrat), המכונה "בעל החרב הארוכה" (*Longa spata*). רצוי לציין שהודות לאחיו של גיום, קונרד ממונפירה, ניצלה צור מידי צלאח א-דין אחרי קרב חטין. סיביל נישאה לגיום ממונפירה והביאה לו בנדוניה

2. *Chronicon Terrae Sanctae. Libellus de expugnatione T.S. per Saladinum* 238 (לפי R. Röhricht, p. 450).

3. אישור נכסי המנזר על-ידי האפיפיור הונוריוס השלישי משנת 1218 (R. Röhricht, *Regesta RH.*, no. 909); עיין גם: ZDPV, 10 (1887), 238–239.

4. על שושלת רונן אשקלון עיין L. de Mas Latrie, *Les comtes de Jaffa et d'Ascalon du XIIe au XIXe siècle*, *Rev. des questions historiques*, 26 (1879), 180–200.

הרוזנות של יפראשקלון היתה מורכבת מחלקים אוטו-נומיים, שעצמאותם לא נתבטלה בעקבות ריכוזם בידי משפחה אחת לרגל שיקולי נישואים וירושה. באמצע המאה הי"ג מתאר ז'אן ד'איבלן, מחברן של "האסיזות של בית-הדין הגבוה", את הרוזנות במלים אלו: "הבארונות והרוזנות של יפו ושל אשקלון, שעמה נמנות רמלה ומג'דל-יבא (Mirabel) ויבנה (Ibelin), חייבת ב-100 פרשים, לפי החלוקה הבאה: מיפו 25 פרשים; מאשקלון 25 פרשים; מרמלה ומג'דל-יבא 40 פרשים; מיבנה 10 פרשים".⁵ ובפרק אחר: "לרוזנות יפו ואשקלון בית-דין, חותם וזכות שיפוט; וליפו יש בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט; ולאשקלון בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט; ולרמלה יש בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט; ולרמלה יש בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט; ולרמלה יש בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט; ולרמלה יש בית-דין של בורגנים וזכות שיפוט".⁶

האוטונומיה המיוחדת של השטחים הבודדים באה על ביטוי בזכות השימוש בחותם נפרד, שהיה מאשר את אמיתות התעודות.⁷ לפי עדותו של ז'אן ד'איבלן, היה לרוזני אשקלון, שנמנו כולם עם בית המלוכה, חותם מיוחד של רוזנותם. האצילים והאבירים של הסניוריה נשפטו בבית-דין המיוחד של רוזן אשקלון, שהיה בית-דין ואסאלי, כדוגמת בית-דין אחרים בסניוריות האחרות. בורגני אשקלון, היינו בני היישוב הפראנקי הלא-אצילי במקום, נשפטו בבית-דין אשקלוני מיוחד, ה-*Cour des bourgeois*. בראשו של בית-דין זה עמד אציל פראנקי, בעל התואר *vicecomes* (*vicomte*). בתעודות אשקלוניות מתקופת 34 השנים של השלטון הצלבני נזכרים שמותיהם של שני *vicecomites* במקום. הראשון הידוע לנו הוא ז'ירבר (Girbertus). שחתם בשנת 1155 על תעודה של אמאליריך, רוזן אשקלון, ועל תעודה אחרת ביולי של אותה שנה.⁸ בין 1155 ל-1179 (בלא שנוכל לקבוע ביתר דיוק את הזמנים) שימש גיום "אדום-השער" (Guilermus Rufus) בתור ויצקומס של אשקלון. בסוף 1179 מכר הנ"ל את היבול של שני כפריו Coquebel ו-Mordefro (עייני להלן) להוספיטלרים. בתעודה זו מכונה הוא בשם *olim vicecomes* — "ויצקומס לשעבר" (מכירה אחרת של הנ"ל לכנסיות בית-לחם באישורו של האפיפיור גריגוריוס התשיעי נזכרת בשנת 1227⁹) ועם החותמים על התעודה נמנה הוויצקומס הנוכחי, Guilermus, *vicecomes* Ascalonis.¹⁰ בשנת 1189 הוויצקומס של אשקלון, החותם על תעודת הרוזן גי די ליזיניאן ואשתו סיביל, הוא Seingnoreit.¹¹

5. Jean d'Ibelin, *op. cit.*, cap. 270.

6. *ibid.*, cap. 270.

7. בעניין זה ראה לאחרונה Cte de Briailles.

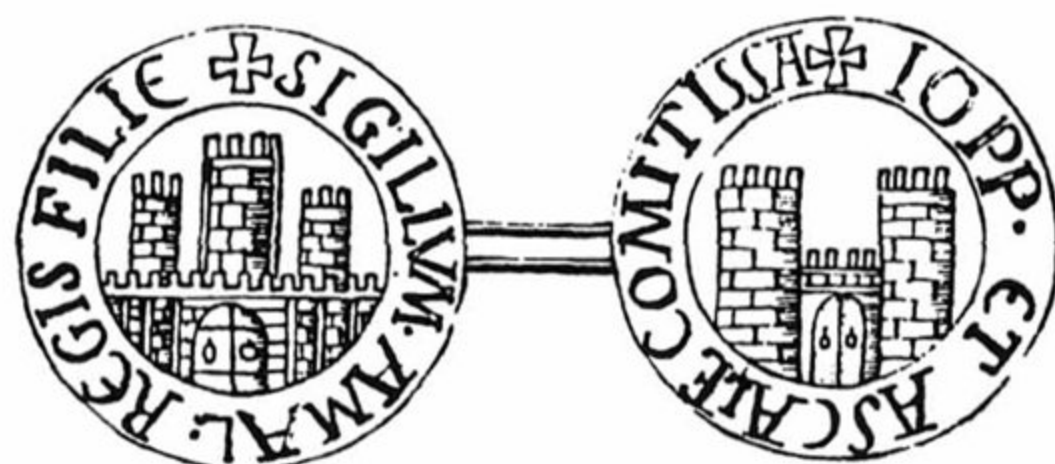
8. R. Röhricht, *Regesta RH.*, nos. 303, 308.

9. *ibid.*, no. 983.

10. *ibid.*, no. 589.

11. *ibid.*, no. 627.

את רוזנות יפראשקלון. בשנת 1177 חותם גיום על תעודת-תיו בתואר: Willelmus marchisius, Ascalonis et Joppensis comes. אולם גיום מת בקיץ 1177, בהשאירו את האלמנה סיביל במצב הריון. עתה נשארת סיביל שליטה על הרוזנות והיא חותמת על תעודותיה (1177—1180) בתואר Sybilla, Dei gratia, Joppes et Ascalonis comitissa.

חותם סיביל, רוזנת יפראשקלון

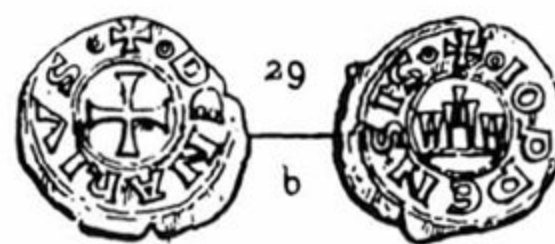
לפי G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*

Recto: + Sigillum Amal(rici) regis filiae

Verso: + Iopp(ensis) et Ascalon(itan)e Comitissa

(חותם בת אמאליריך המלך; רוזנת יפראשקלון)

לכשנישאה שנית לאציל הצרפתי גי די ליזיניאן ב-1180 העבירה לרשותו את רוזנותה. מעתה נשארה הרוזנות במשך שבע שנים (1180—1187) בידי גי די ליזיניאן, שהיה חותם על תעודותיו בתואר Joppensis et Ascalonitanus comes. כשנבחר בשנת 1187 למלך ירר-שלים, צורפה שוב הרוזנות לדומינה המלכותית. אולם היה

מטבע של רוזני יפו

לפי G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*

Recto: Ioppensis

Verso: Denarius

(דינר של יפו)

זה סיפוח על הנייר בלבד, הואיל ולאחר קרב חטין נחרקו תואר זה מתוכנו. אמנם עוד בשנת 1191 מסר גי די ליזיניאן את הרוזנות לאחיו ז'אפרוא, אך למעשה היה זה רק שליטה של יפו. כששבה אשקלון למשך ארבע שנים (1240—1244) לרשות הצלבנים, הועברה תחילה לבעלותו של מלך ירר-שלים, הוא הקיסר פרידריך השני, ולאחר מכן העבירה זה האחרון לידי מסדר ההוספיטלרים, שהחזיק בה עד לאבדנה הסופי ב-1244.

בתקופה מאוחרת יותר לא היו עוד רוזנים של אשקלון, אם כי התואר Comes Jaffensis נשתמר ועבר למלכות הליזיניאנים בקפריסין, ומשם — לאיטליה. עוד במאה הי"ט היה Conte de Zaphe תואר ידוע בין אצילי איטליה.

הוויצקומס היה, כאמור, הממונה על העיר, ובייחוד מילא את התפקיד החשוב של יושב-ראש בית דין המושבעים של "הבורגנים". אולם לידו נמצא נושא משרה אחר, חשוב ביותר בעיר זו, שהיתה עיר-ספר צלבנית, הלוא הוא ה־castellanus, מפקד המבצר. ארבעה מן המפקדים הללו ידועים לנו בשמותיהם, אם כי אין בידינו פרטים נוספים עליהם. לאחר כיבוש העיר ב־1155 ה"קאסטילאנוס" הוא אחד גידו (Guido; Ghido)¹²; בשנת 1166 חותם על תעודת דה אשקלונית ה"קאסטילאנוס" ז'ילבר (Gilbertus)¹³; ובין 1177 ו־1180 חותם ה"קאסטילאנוס" ז'וסלין (Jocellinus de Semmonsach [בכתיבים שונים — Samosac; Seminossach; — de Sen Mossach]), והוא האחרון הידוע לנו בין מפקדי אשקלון לפני נפילתה בידי צלאח א־דין.¹⁴

ג. הקהילה היהודית באשקלון

מחמת כשלון הצלבנים לכבוש את אשקלון בתקופת מסע־הצלב הראשון לא נפגעה הקהילה היהודית בתוכה ולא הושמדה כקהילות אחרות בתקופה הראשונה לכיבושי הצלבנים. אמנם הופעת הצלבנים החרידה את היישוב המקומי. מִרְפָּח הקרובה, שמקורותינו העבריים מכנים אותה בשם "חצור", באה ידיעה שיש בה, כנראה, הד לכיבושי הצלבנים. אחד מתושבי המקום פונה לידידו במצרים לבקש רשות לעבור מִרְפָּח לאשקלון, כדי "שיהיה לי פתחון פה אם אחפוץ ללכת מחצור אל אשקלון לשכון שם בעת צרה כי היא בצורה ומוחזקת יותר מחצור"¹. ולא עברו ימים מרובים ואשקלון נהפכה למקום מחסה לגמלטים מן החרב הצלבנית בירושלים ומרכז לפדיון שבויים. קהילת אשקלון היתה הראשונה לקלוט את הפליטים והראשונה לפדיון שבויי ירושלים. שבויים אלה באו בחלקם עם גדודיו של ראימון מטולוז, אשר, כזכור, נתן רשות־יציאה מירושלים למפקד "מגדל דוד" הפאטמי והציב לו ליווי להביאו לאש־קלון. אחרים הצליחו לברוח מידי שוביהם. ריכוז הפליטים והשבויים שנפדו גרם לקשיים כלכליים מרובים ליהודי אשקלון. הם באו במגע עם קהילות מצרים העשירות כדי שיעזרו להם במאמציהם. בכוחות משותפים ובהתערבותו של הסוכן היהודי של סלטאן מצרים, אבו אל־פצל סהל בן יושע בן שעיא, הצליחו הקהילות לדאוג לכסותם ולמזונותיהם של הפליטים באשקלון, ולאחר מכן העבירו חלק מהם למצרים, לפסטאט ולארכסנדריה. אולם לא רק אנשים מצאו מחסה באשקלון. תשמישי קדושה מבתי־הכנסת השדודים בעיר הקודש גם הם נפדו והובאו לאשקלון ומשם הועברו בחלקם למצרים. 230 כתבי קודש, 100 ספרי נביאים, ו־8 ספרי תורה נפדו והובאו לעיר. באמצע

ibid., no. 303 12

ibid., no. 356 13

ibid., nos. 570, 589, 627 14

1. ספר הישוב, ב, עמ' 9, ערך "חצור", מס' 2.

שנת 1100, כשנה לאחר כיבוש ירושלים, נשארו עוד כ־20 פליטים באשקלון והקהילה עשתה מאמצים להביאם למקום מבטחים במצרים². אולם תקופת ההתרגשות הגדולה עברה במהרה. אשקלון נהפכה לעמדה קדמית של הצבא הפאטמי וממשלת מצרים עשתה במיטב יכולתה במשך שני דורות שלמים, כדי לקיים בה יישוב אזורי של קבע. יש לשער, שבזמן זה אף גדלה במקצת אוכלוסיית העיר, מאחר שתושבים רבים מן הכפרים ומן העיירות בסביבה נמלטו לתוכה. מותר לשער שכך היה גורל הקהילה היהודית בחצור, ואולי אף בעזה, שאינן ידועות עוד בתקופה הצלבנית. אולם אפשר גם, שחלק ניכר של אוכלוסיית המקומות האלה מצאה מחסה במצרים. הקהילה האשקלונית לא השאירה מקורות רבים לתולדותיה במשך המאה ה־12. אנו רואים את בני הקהילה בעיר הפאטמית עומדים במגע עם המרכזים היהודיים מחוץ לגבולות הארץ, כמו, למשל, בשנת 1110 כשנשלחים מכתבים לראש "ישיבת גאון יעקב" שגלתה מן הארץ³.

ימים קשים עברו על הקהילה במאורעות שפקדו את העיר בשנת 1153, בזמן מצורה וכיבושה על־ידי חילות הצלבנים. אולם העיר לא נלכדה בכוח, אלא נכנעה לפי חוזה־כניעה מיוחד, שנכרת בין הצלבנים ובין מגיני העיר. ורשות ניתנה לתושבים לעזוב את העיר עם מטלטליהם⁴. ואמנם יצאו התושבים המוסלמים מן העיר בליווי פרשיו של באלדווין השלישי שהוליוכו עד אל־עריש. פינוי העיר מן האוכלוסייה המוסלמית מסתבר יפה לאור חשיבותה האסטרטגית של העיר על גבול מצרים. אולם נשאלת השאלה: האם יצאה גם הקהילה היהודית את המקום? נראה לנו, שיש לענות על שאלה זו בשלילה. חמש־עשרה שנה לאחר כיבוש אשקלון על־ידי הצלבנים ביקר בה ר' בנימין מטודילה, המתאר אותה בזה הלשון: "היא גדולה ויפה ובאים אליה בסחורה מכל המקומות כי היא יושבת בקצה גבול מצרים. ובה כמו מאתיים יהודים רבנים ובראשם ר' צמח ור' אהרן ור' שלמה. ושם כמו ארבעים קראים ושם כותים כמו שלש מאות"⁵. לפנינו אחת הקהילות הגדולות ביותר במחצית השנייה של המאה ה־12 בארץ־ישראל, ואין כמעט להעלות על הדעת שקהילה זו נוצרה במשך 15 שנה לאחר חורבן הקהילה הפאטמית. מתקבל יותר על הדעת, שחלקים ניכרים של הקהילה הקודמת החליטו לא לנדוד מצרימה, שהיתה אותה שעה מפולגת על־ידי מלחמות פנימיות, אלא להישאר במקום בהסכמת הצלבנים. אם נכונה השערה זו, הרי אשקלון היא אחת הערים המועטות

2. ש. ד. גויטיין, מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים על־ידי הצלבנים, ציון יז (תשי"ב), 129—147, ובתרגום אנגלי: *Zion*, vol. XVII, 1952, 162—177.

3. ספר הישוב, ב, ערך "אשקלון", מס' 7.

4. ארץ־ישראל, ב, עמ' 240.

5. ספר מסעות ר' בנימין מטודילה, מהדורת אדלר, עמ' כח.

מערבית מהרביה. וואדי חסי משמש גבול הרוזנות כלפי דרום, היינו מול שטחה של עזה. לשטח של הרוזנות, כפי שניסו לאתרו, צורת מרובע, שצלעותיו שונות בגדלן. הגבול המערבי, הוא חוף הים, מונה כ־28 ק"מ; בדרום אורך הגבול הוא כ־36 ק"מ (בקו ישר כ־28 ק"מ); במזרח — כ־42 ק"מ (ובקו ישר כ־32 ק"מ); ובצפון — כ־17 ק"מ. בסך־הכל יש להעריך את השטח ב־620 קילומטרים מרובעים בקירוב.

ידיעותינו על שטח זה אינן מרובות. עובדה אחת בולטת לעין: בהשוואה לצפון הארץ הרי שטח זה מיושב פחות, וישובו, כנראה, פחות צפוף. אמנם נציב הוויניציאנים בא־רץ־ישראל, מארסיליו ג'ורג'י (בשנת 1243—1244) מעיד, ששטח זה כולל "עשרים יישובים גדולים 72 כפרים, שבכל אחד מהם נמצאות לא פחות מ־200 משפחות"¹, אולם המספרים הללו אינם מעוררים אמון, כי נאמרו לשם פולמוס של הקומונה הוויניציאנית עם בית־המלוכה הירושלמי.

המקורות ששרדו מתקופה זו מאפשרים לנו להכיר כא־בעים כפרים בטריטוריה המלאכותית של "רוזנות אשקלון". אפשר היה להעלות מספר זה בכמה כפרים, הידועים לנו מן התקופה הממלוכית ואין כל ספק שהיו קיימים אף בתקופה הצלבנית, אך לשם שמירת המסגרת הזמנית נת־עלם מהם הפעם בסקירתנו.

ודאי שאוכלוסיה זו היא ברובה מוסלמית, אם כי פה ושם שומעים אנו על סורים־נוצרים או נוצרים־יוונים, שמרכזיהם הדתיים היו בבית ג'ברין ובעזה. בכפרים חיו יחד מוסלמים ונוצרים. כך היה, למשל, בבית דראס, כפר שהיה שייך לקונסטאנס, בת לואי השישי, מלך צרפת, ואלמנתו של ראימון מסן־ז'יל, מגדולי האצילים של צרפת². במקומות מסוימים ניסו הצלבנים לארגן גם התיישבות חקלאית צפופה יותר. כך נהג הוויקונט של אשקלון לשעבר, ג'וס רופוס, שהחזיר את שני כפריו פֻּכֶּבֶה (Coquebel) ומִדְוֶרֶה (Mordefro) למסדר ההוספיטלרים, שניתנה להם רשות לבנות בתים לאיכרי המקום³. אמנם אין אנו יודעים, אם נשאו מאמצים אלה פרי, בדומה למקומות הסמוכים: בית גוברין, יבנה ועזה.

רוב הכפרים הידועים לנו בטריטוריה של אשקלון היו שייכים לרוזני אשקלון, ואילו האדמות שהיו בידי הוואסאלים הישירים של המלוכה היו מועטות. אולם לעומת זאת נראה הדבר, שרכושם של המוסדות הכנסייתיים היה גדול למדי, אך אפשר שטעות בידינו, הואיל וכל ידיעותינו שארבות מן הארכיונים של מוסדות אלה. אמנם נוכל לומר בוודאות, שבמשך המאה הי"ג גדל והלך רכוש זה. בעליו העיקריים של רכוש זה היו אנשי מסדר ההוספיטלרים, שקיבל וקנה אדמות לרוב.

ששמרו על רציפות תולדות קהילותיהן בתקופה הפאטמית ובתקופה הצלבנית.

אולם גורל הקהילה נחתך בתקופת מסע־הצלב השלישי, בימי הקרבות שבין ריצ'ארד לב־האריה וצלאח א־דין⁶. כזכור נחרבה העיר בפקודתו של צלאח א־דין בין ה־12 וה־23 בספטמבר 1191 ותושביה נתפזרו לכל רוח. "והלך חלק מהם למצרים וחלק לא־שאם", אומר בהא א־דין הכרר ניסטן בן התקופה. העיר נתרקנה מיושביה כליל. מה קרה לקהילת היהודים במקום? יש יסוד מוצדק להשערה שהק־הילה עזבה את אשקלון ההרוסה ועברה לירושלים שבידי צלאח א־דין. ואמנם מצא אחריו בביקורו בעיר הקודש בשנת 1215: "מן האשקלונים קהל מעולה", שבראשו עמד איש בשם ר' סעדיה⁷. קהילה זו ביחד עם עדה חדשה שעלתה מארץ צרפת ועדה אחרת שנמלטה ממגרב הניחה את הבסיס לקהילה הירושלמית, שהוקמה לאחר כיבוש עיר הקודש על־ידי האיובי, כשנתבטלו הצווים הצלבניים שאסרו או צמצמו את השתקעותם של היהודים בתוכה⁸.

ד. הסניוריה של אשקלון

לשטח של רוזנות אשקלון הצלבנית אין אחיזה בחלוקה האדמיניסטרטיבית של התקופות הקודמות. ואין פלא בדבר, שהרי אשקלון היתה האחרונה בערי הארץ, שנפלו לידי הצלבנים, ולפיכך התפצל בינתיים שטחה בין הוואסאלים השונים של המדינה — ומה גם ששיקולים אסטרטגיים גר־מו לבנייה ולהתיישבות בסביבתה, שנסתייעו בשטחים שהיו שייכים קודם לכן לאשקלון הרומית והערבית. מה שנותר ממנה לאחר קיצוץ השטחים בצפון, במזרח ובמערב היווה מעתה (אחרי 1153) את ה־Comté d'Ascalon = "רוזנות אשקלון", היינו חצייה האחד של "רוזנות יפ־ראשקלון", ששימשה את נסיכי בית־המלוכה הירושלמי לפני הגיעם לשלטון.

הגבול הצפוני של הרוזנות התחיל, כנראה, בשפך של וואדי סַקְרִיר, שהפריד בין שטח אשקלון לשטח יבנה, ונמשך מזרחה עד לסביבות גדרה, כשהוא גובל עתה בצפון עם שטחה של רמלה־לוד ופונה דרומה, כדי להוות את הגבול המזרחי של רוזנות אשקלון, שהפריד בינה לבין שטח בלאַנְשְׁגַארְד (תל א־צַאפִי). הוא נמשך כאן, פחות או יותר, בהקבלה לקו הרכבת הישן, המפריד, דרומה יותר, בינו לבין שטח בית ג'ברין ופונה מערבה בסביבות תל אל־קַיִטְרָה לאורך וואדי חסי עד לשפך הוואדי לים, דרומית־

6. עיין י. פראוור, היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית, ציון יא (תש"ו), 17.

7. תחכמוני, שער כח.

8. ש. ד. גויטיין רוצה לקיים את סיפורו של אחריו על כרוז של צלאח א־דין, הקורא ליהודים להתיישב בירושלים. גם לאחר עיון בחומר החשוב, שהובא במאמר זה, איננו נוטים להכניס שינויים בתיאורנו על הנושא הנדון ב"ציון" יא (תש"ו), 17.

1. Tafel und Thomas, *Urkunden z. älteren Staats- und Wirtschaftsgeschichte Venedigs*, p. 398.
2. J. Delaville le Roulx, *Cartulaire... des Hospitaliers*,
3. *ibid.*, I, 388—389, no. 573. I, 337, no. 491.

הרשימה הבאה מציגת את כל השמות הידועים לנו מסביב בה זו. רובם נרשמו גם במפה המצורפת, במידה שהצלחנו לאתרם. השמות המודפסים בצרפתית או ברומית בלבד הם אלה, שלא עלה בידינו לאתרם. התאריך המצורף מציין את השנה שבה עבר הכפר לידי הבעלים החדשים:

כפרי ההוספיטלרים: *Casale Melius* (לפני 1110); אלג'יה (*Algie*; 1126); בית דראס (*Betheras*; 1173); עבדיס (*Habde*; 1155); פלוג'ה (*Phaluge*; 1155); בית עפה (*Bethafe*; 1155); ח'רבת בית מאמין (*Beth-amamin*; 1155); זיתה (*Bethaman*; 1155); זיתה (*Zeite*; 1256); ח'ליקאת (*Heleiquat*; 1256); ח'רבת שַׁעֲרֵה (*Saarethe*; 1256); אום לאַקס (*Malaques*; 1256); *Beithderas Seconde* (1256); ח'רבת קמאס (*Camsa*; 1256); סמסם (*Semsem*; 1256); *Phetora* (1256); ח'רבת אל ג'דידה (*Elgedeide*; 1256); ח'רבת אל-עמודה (*Amouhde*; 1256); *Elroiheib* 4 (1256); ח'רבת עג'לאן (*Agelen el hayet*; 1256); עג'לאן אל-אחצאץ (*Agelen el-Ahssas*; 1256); ח'רבת בִּזְה (*Beze*; 1256).

כפרי הבישוף של ת־לחם: קַרְקָפָה (*Caicapha*; *Carthafa*; *Carcapha*; לפני 1110); אֶסְטוֹפִיר (*Zeophir*; לפני 1110); *S. Michael* 5 (לפני 1227); *Ramadec* (לפני 1227).

ל"כנסיית מרים מעמק יהושפט": ח'רבת מקוס (*Machoz*; לפני 1110).

למסדר אלעזר הקדוש: *Majesie* (1155). ל"כנסיית הקבר": ח'רבת ג'לדיה (*Galiadia*; *Geladia*; 1160).

ל"כנסיית הר־ציון": *Romenbre* (לפני 1179). בהזדמנויות שונות נזכרים *Castellum Beroardi*, המופיע גם במפות בנות התקופה ושיש לזהותו עם מִנְתַּ אֶל-קִלְעָה (מִנְתַּ אַשְׁדּוּד), על חוף הים בגבול "רוזנות אשקלון" ויבנה. הכפר (היום ח'רבה) סֶמָה (*Semma*), הנקרא גם "כפר הבי־שוף" (*Casale Episcopi*), שאמאלריך קיבל ממסדר ההוספיטלרים תמורת פלוג'ה. בהזדמנות קודמת הזכרנו גם את הכפרים כֻּכְבָּה (*Coquebel*) ומִדְוֶרָה (*Mordefro*). אף אש־דוד (*Azotum*) נזכרת באותה תקופה, אולם ספק אם היתה מיושבת. הצלבנים קראו למקום, כנראה, גם בשם *Palmis*, ועליו אומר בנימין מטודילה: "משם (מיבנה) חמש פרסאות לפלמיד היא אַשְׁדּוּד אשר לפלשתים, החרבה ואין בה יהו־דים" 6. ר' בנימין מזכיר אף את אשקלון הקדומה ומכנה אותה בשם "בני ברק", אולם כל המסורת נראית שלא במקומה. — לתחום אשקלון הצלבנית היה שייך גם, כנראה,

4. אולי ניתן לזהות את המקום עם אֶרֶה־בִּיָּה (*Er-Rahbiye*), 131/126, או ח'רבת אל-ג'ביה (*el-Ghubeiya*), ליד בית ג'ברין, 136/112.

5. כנראה, על שם כנסייה במקום, שאין אפשרות לזהותו.

6. מסעות בנימין מטודילה, מהדורת א. יערי, עמ' 44.

כפר בשם *Baineolbederan*, שחלק מקרקעותיו העברו על-ידי הרון אמאלריך ב־1160 לנזירי "כנסיית הקבר" כפיצוי בעד הוצאותיהם בזמן כיבוש אשקלון 7. מקום זה לא זוהה. לפי השם יש לחפש כאן איזה עין דִּירְבָּן, ואולי יש לזהותו עם דִּיר אֶדְוֶבָן (*Deir ed-Dubban*), צפונית-מזרחית מבית ג'ברין 8, אם כי המקום הוא מזרחי מדי מגבולות הרוזנות מכדי שנהיה בטוחים באיתורו. קשה לקבוע את השתייכותם האדמיניסטרטיבית של ארבעה מקומות נוספים — בשנת 1136 העביר המלך פולקו למסדר ההוספיטלרים בבית ג'ברין שו־רת כפרים, שהיו שייכים כנראה לחברון והוסיף עליהם אר־בעה כפרים נוספים: *Fectata*, *Sahalin*, *Zeita*, *Courcoza*. הכפר *Fectata* זהה בוודאי עם ח'רבת פֶּטָאֶתָה 9, ואולי הוא זהה עם הכפר *Phetora*, הנזכר בין כפרי ההוספיטלרים באש־קלון בשנת 1256. הכפר *Sahalin* זהה עם סַחְלִין או סַגְלִין, הנזכר על-ידי הגיאוגרף הערבי יאקות כשייך למחוז אש־קלון 10. לפיכך יש לשער, שגם שני הכפרים הנותרים נמצאים בתחום רוזנות אשקלון, בגבולה המזרחי עם בית ג'ברין, גבול שהשתנה במשך הזמן.

רשימת המקומות השייכים לרוזנות אשקלון מקבלת השלמות על פי עדותו של הגיאוגרף הערבי יאקות. ואלה הם הכפרים שאינם נזכרים במקורות צלבניים: גִּרְחָה, חֲבֵלָה, חֲתָאוּה, חֲנַדְרָה, סַגְלִין (או סַחְלִין), סַנָּא גִּיָּא, עֶגְס, אֶל־מַאזְמִין 11. חלק מן המקומות ניתן לזיהוי: חבלה היא אבו חבל או אל־חבל 12; גִּרְחָה — אולי מקום בוודאי אל־גִּרְחָה 13; חֲתָאוּה ניתנת לזיהוי עם אל־חֲתוּיָה 14 או אולי אל־חֲתָה 15. אֶל־מַאזְמִין, שלא זוהה, ידוע לנו מדברי יאקות שהוא כפר קרוב מאוד לאשקלון, מקום הקרב בין הפראנקים ואנשי אשקלון. יש אפוא לחשוב על סביבות ג'ורה צפונה מאשקלון.

מה גדלם של יישובים אלה? למזלנו, יש לנו אפשרות לתת תשובה על שאלה זו. בתעודה משנת 1257 מבטיח ז'אן ד'איבלן, רוזן יפו־אשקלון, למסדר יוחנן הקדוש 14 כפרים בשטחה של אשקלון, אם זו תחזור לידי הנוצרים. 14 כפרים אלה מונים 650 יחידות קרקע, הקרויות בצרפתית, שבה נכתבה התעודה, בשם *charruées*, ובלטינית של הדור: *carrucatae*. אמנם אין אנו יודעים כיצד נתחלקו יחידות אלו בין הכפרים הבודדים, אולם הממוצע הוא 46 "קארר־קות" לכפר 16. מאחר שמידת ה־*carruca* של פלחה ידועה

7. R. Röhricht, *Regesta RH.*, no. 356.

8. קואורדינאטות 139/120. 9. 129/111.

10. יאקות, 111, 49; מובא על-ידי 93. *Marmadji, op. cit.*

11. לפי סדר הטקסט נזכרים המקומות אצל יאקות, 11, 52, 202;

שם: 347, 111, 46, 154, 618, IV, 392.

12. *el Habl*; 117/117 — *Abu Habal*; 110/117.

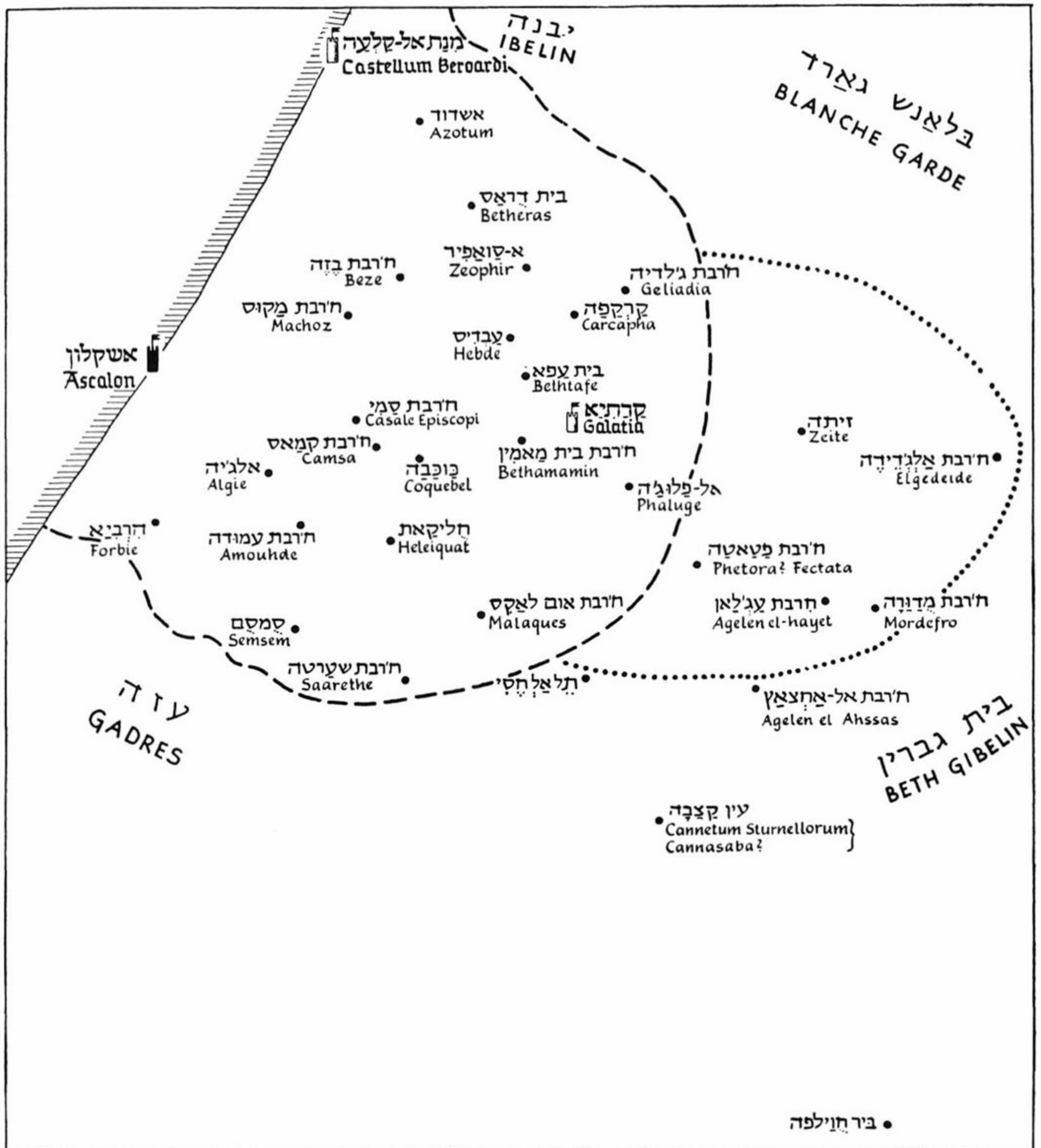
13. *W. al Jarrah*; 131/117.

14. *el-Hattawiya*; 118/109.

15. *Hatta*; 125/118.

16. לגבי הכפר ג'לדיה נאמר במפורש (שנת 1160), שבתוכו

מצויות 16 קארקות קרקע (*Röhricht, Regesta RH.*, no. 356).

מפת הסניוריה הצלבנית של אשקלון

המשפחות בכפרים. ידוע לנו, שה"קארוקה" היא יחידת קרקע המספיקה להלכה לפרנסתה של משפחה, אולם במשך המאה הי"ב חל שינוי מסוים בארץ ביחס שבין כמות הקרקע לבין כוח העבודה. מספר הידיים העובדות ירד, והעיר-
raires et sociaux d'une seigneurie croisée, au XIIIe siècle.
Byzantion, 23 (1953)

לנו — נוכל להעריך את 46 ה"קארוקות" כשוות ל-1,600 הק"טאר, או ל-16,000 דונם¹⁷. שטחי הכפרים האלה היו אפוא גדולים מאוד, והם עלו בהרבה על שטחי הכפרים שבצפון הארץ. נתונים אלה מאפשרים לנו גם להעריך את מספר
17. קבענו את גודל ה"קארוקה" של הפלחה (בניגוד למידה בשם דומה במטעים) במאמרנו
Etude de quelques problèmes ag-

בוד נעשה אֶפְסִטֶנְסִיבִי יוֹתֵר. בִּמְמוּצֵעַ הִיתָה מִשְׁפַּחַה נִזְקָקָת ל־2 קִירוֹקוֹת לִפְרִנְסָתָה — זֶה הָיָה הַנְּהֻג אֲשֶׁר בְּצִפּוֹן (סְבִי־בוֹת צוֹר). וְהֵנָּה קָם אָף בְּקִרְבָּת אֲשֶׁקְלוֹן מִפְּעַל שֶׁל הַתִּי־שִׁבֹּת חֲקֵלָאִית פְּרָאנְקִית. בַּהֲזֻדְמָנוֹת זֶה (הַכּוֹוֶנָה לְבֵית גּוֹב־רִין) קִיבְּלָה כָּל מִשְׁפַּחַה 2 קִירוֹקוֹת קִרְקֵעַ, שֶׁהֵן כ־700 דוֹנֵם אֲדָמָה¹⁸. יוֹצֵא מִכָּאן, שֶׁאִם הַמְּמוּצֵעַ שֶׁל הַשֹּׁטָח הוּא 46 קִירוֹקוֹת לְכֹפֶר, הֲרִי שֶׁהַכֹּפְרִים הָיוּ בִּמְמוּצֵעַ בְּנֵי 20—25 מִשִּׁפְחוֹת. הָעֵרֶכָה זֶה מִתְאַשֶּׁרֶת גַּם מִמִּקּוֹר אַחֵר, הוּא הַדִּין־חֹשֶׁבֶן שֶׁל מֵאֲרִסִּילִיּוֹ ז'וֹרְזִי, הַקּוֹבֵעַ, שֶׁבְּכֹפְרִים הַקִּטְנִים גָּרוּ כְּעֶשְׂרִים מִשְׁפָּחוֹת בְּכָל כֹּפֶר, וְאִילוּ בְּגִדּוּלִים שֶׁבָּהֶם חָיו כ־200 מִשְׁפָּחוֹת. אֵינָנו יוֹדְעִים, אִם אִמְנֵם מֵהִימָנָה הִיא הַיִּדִי־

18. J. Prawer, Colonization Activities in the Latin Kingdom of Jerusalem, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 29 (1951)

עָה עַל 200 מִשְׁפָּחוֹת בְּכֹפְרִים הַגְּדוּלִים. מִתּוֹךְ מָה שִׁידוּעַ לָנוּ מִמִּקּוּרֹת אַחֵרִים יֵשׁ לְהַטִּיל סֶפֶק בְּנִכּוֹנוֹתוֹ שֶׁל הַמַּסְפֵּר הַנֶּ"ל, אִולֵּם הַמַּסְפֵּר 20 מִשְׁפָּחוֹת לְכֹפֶר מִתְאִים לְנִתּוֹנִים הָאֲחֵרִים שֶׁהִבְאֵנוּ.

יִדְוָעוֹת לָנוּ יָפָה שִׁטּוֹת הָעִיבוֹד הַחֲקֵלָאִי בְּצִפּוֹן הָאָרֶץ, אֲךָ דְרוֹם הָאָרֶץ לֹא נִחְקַר כָּלֵל מִבַּחֲינָה זֶה. בְּלֹא שֶׁנוּכַל לְהַבִּיא כָּאֵן רֵאוּת לְדַבֵּר, אֲפֹשֶׁר לֹוֹמֵר בּוֹדָאוֹת מִסּוּיִמָּת, שֶׁהָעִיבוֹד בְּדְרוֹם הָיָה אֶכְסֶטֶנְסִיבִי יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר בְּצִפּוֹן, וּמִקּוֹם גְּדוֹל יוֹתֵר תִּפְסָה בַּהֲאֲדָמָת כְּרֵב, שֶׁעֹבְדָהּ בַּחֲלֵקָה לְגִידוֹל יִרְקוֹת. הַיִּבּוּלִים הָיוּ מִתְחַלְקִים בֵּין בְּעֵלֵי הַקִּרְקֵעַ לְבֵין מַעֲבָדִיהָ, שֶׁנִּחְשְׁבוּ לְאִרִּיסִים צִמּוּדִים לְקִרְקֵעַ, בִּיחֹס שֶׁל שְׁלִישׁ לְבַעֲלִים וּשְׁנֵי שְׁלִישִׁים לְמַעֲבָדִים. בְּמִקּוֹמוֹת מִסּוּיִמִּים שֶׁבָּהֶם הַתִּי־שִׁבּוּ אִיכָרִים נּוֹצְרִים, נִיתְּנָה לָהֶם הַקְּלָה מִסּוּיִמָּת עַל־יְדֵי חֲלוּקָת הַיִּבּוּל בִּיחֹס שֶׁל רִבְעֵי לְבַעֲלִים וּשְׁלוֹשָׁה רִבְעִים לְאִיכָרִים.

שונות

